

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MEMLÛK DEVLETİ'NDE MERKEZİYETÇİ
YAPININ OLUŞUMU (1250-1341)

Doktora Tezi

Ömer Faruk ÇAKIR

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Nevşehir
Nisan 2020

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MEMLÛK DEVLETİ'NDE MERKEZİYETÇİ
YAPININ OLUŞUMU (1250-1341)

Doktora Tezi

Ömer Faruk ÇAKIR

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Nevşehir
Nisan 2020

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Ömer Faruk ÇAKIR

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Memlûk Devleti’nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)” adlı Doktora tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Ömer Faruk ÇAKIR

Danışman
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı
Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN danışmanlığında Ömer Faruk ÇAKIR tarafından hazırlanan “Memlûk Devleti’nde Merkezîyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

14.04/2020

JÜRİ

İMZA

Danışman : Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Üye : Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN

Üye : Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Üye : Dr. Öğr. Üyesi M. İbrahim YILDIRIM

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Nilay AĞIRNASLI

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 29.. /04.. /2020 tarih ve 2020.02.325 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

23.04/2020

Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Hemen her bilimsel araştırmada olduğu gibi, tez çalışmamız da birçok kişinin yardım ve katkısına ihtiyaç duydum. Konunun belirlendiği ilk aşamadan çalışmanın tamamlandığı son aşamaya kadar desteklerini esirgemeyen ğretim üyesi hocalarıma olan minnet borcunun ifade edilmesi, araştırma ahlakının bir gereğidir. Saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. İlyas GÖKHAN'a, Memlûk Tarihi üzerine odaklanılmasını sağlayan tavsiyeleri, araştırmanın teorik yönünün şekillenmesine vesile olan görüşleri, çalışmada muhteva ve biçimsel anlamdaki eksiklik yahut hataları farkettilen ikazları ve kütüphanesini paylaşma noktasındaki cömertliği için müteşekkirim. Kıymetli hocalarım Doç. Dr. Seyhun şAHİN'e, Doç. Dr. Kürşat KOÇAK'a, Dr. Öğr. Üyesi Muhammed İbrahim YILDIRIM'a ve Dr. Öğr. Üyesi Nilay AğIRNASLI'ya tez çalışması hakkındaki değerli yorum ve önerilerinden dolayı teşekkürlerimi arz ediyorum. Arapça bilginimizin yetersiz kaldığı bazı karmaşık metinlerin tercüme ve tahlilindeki, yanı sıra metodolojik konulardaki hiçbir yardım talebimizi geri çevirmeyen kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Qiyas SHUKUROV'a şükran borçluyum. Lisans ve doktora eğitimim aşamasında, bilimsel birikimlerinden istifade ettiğim Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki ğretim üyesi hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum. Yalnızca tez çalışmasına yönelik olarak değil daha genelde akademik düşünme ve yorumlama hususunda bilgi ve birikimlerinden yararlandığım, başta saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA ve Prof. Dr. Yunus ÖZGER olmak üzere Yozgat Bozok Üniversitesi Tarih Bölümü'ndeki hocalarıma müteşekkirim. Burada ayrıca İslam Araştırma Merkezi (İSAM) Kütüphane biriminin temel kaynak eserlerin temini noktasındaki hizmetlerine de değinilmesi gerekmektedir. Maalesef Memlûk dönemi Arapça kaynaklarının matbu olarak temin edilmesinde güçlük yaşanmaktadır. Bu nedenle, tez konusuyla ilgili temel başvuru eserlerinin bir kısmına dijital ortamdan erişim sağlandı. Bununla birlikte önemli bir bölümüne ise, İSAM'ın, bünyesindeki Arapça eserlerin tıpkıbasımlarını araştırmacılara ulaştırma hizmetleri sayesinde erişildi. Söz konusu hizmetlerinden dolayı İSAM Kütüphanesi yetkililerine ve görevlilerine teşekkür ediyorum. Son olarak, hiçbir minnet ifadesinin yeterli olmayacağı büyük emek ve fedakârlıkları için değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

**MEMLÛK DEVLETİ'NDE MERKEZİYETÇİ YAPININ OLUŞUMU
(1250-1341)**

Ömer Faruk ÇAKIR

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Anabilim Dalı, Doktora, Mart 2020
Danışman: Prof. Dr. İlyas GÖKHAN**

ÖZET

Memlûkler, hâkim oldukları Mısır, Suriye ve çevre bölgelerin önceki egemen hanedan ve/veya sultanlıkların devamı olarak değerlendirilmektedir. Birtakım benzer müessese ve teamüller göz önünde tutularak, özelde Eyyûbiler olmak üzere coğrafyanın yakın geçmişteki hükümlerinin ardılları olarak tanıtılmaktadır. Fakat aynı değerlendirmelerde, yönetim yapısı noktasında, öncelleriyle aralarında köklü bir farklılık bulunduğu da dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, selefleri olarak gösterilen Eyyûbîlerin konfederatif idare anlayışını sürdürmelerine karşın, Memlûklerin merkezîyetçi yönetimi benimsedikleri vurgulanmaktadır. Bu çalışma işaret edilen farklılığın basit bir sapma niteliğinde olmadığı aksine ciddi bir kopuş anlamına geldiği düşüncesinden yola çıkmaktadır. Memlûkleri merkezîyetçi bir siyaset izlemeye sürükleyen dönüşümün nasıl başladığını ve bu siyasetin çeşitli alanlardaki yansımalarını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmamızın bölüm ve başlıkları da, söz konusu amaca uygun olarak belirlenmiştir. Memlûklerle karşılaştırmak gayesiyle Eyyûbîlerin hanedan esasına dayalı idare gelenekleri genel hatlarıyla ele alınmıştır ve ülkeyi özerk yahut yarı-özerk durumdaki eyaletlere ayırarak yönettikleri gözlemlenmiştir. Erken dönemdeki çoğu Memlûk sultanının efendisi olan Salih Eyyûb ile birlikte, yönetimin üniter bir yapıya evrildiği ve Memlûk rejiminin bu değişimden mülhem olduğu kanaati öne çıkmıştır. Kavramsal ve kurumsal serüveni bahsedildikten sonra, memlûk sisteminin, Memlûklerin kendi aralarındaki ilişkileri ve politik tutumları üzerindeki etkilerine temas edilmektedir. Memlûk sultanları ile kıdemli ve nüfuz sahibi emirlerin ekseriyetle çatışma içerisinde olduğu müşahede edilmiştir. Taht sahiplerinin, emirlerle, saltanat haklarına ortak olunmasını engelleme kadar yönetsel bütünlüğü

koruma güdüsüyle mücadele ettikleri görülmektedir. Bunların haricinde sultanların, hilafet müessesesi üzerinde baskı oluşturmalarının, hukuk ve ekonomi alanına yönelik müdahalelerinin siyasal eğilimleriyle bağıntılı olduğu kanısına varıldı. Konu hakkındaki değerlendirmeler ana kaynaklardaki bilgilerle temellendirilmeye çalışıldığı gibi araştırma-inceleme eserlerindeki yorum ve yaklaşımlardan da faydalanıldı. Elde ettiğimiz verilerin bütüncül bir şekilde tahlil edilmesi neticesinde, Memlûklerin, genel itibariyle, merkezileşme eğiliminde oldukları sonucuna ulaşıldı.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Eyyûbîler, merkezîyetçilik, sultanlar, emirler, veraset.

**MAKING OF CENTRALIZED STRUCTURE IN THE MAMLUK STATE
(1250-1341)**

Ömer Faruk ÇAKIR

**University of Nevşehir Hacı Bektaş Veli, Institute of Social Sciences Department
of History, Ph.D., March 2020**

Supervisor: Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

ABSTRACT

Mamluks ruled over Egypt, Syria and neighboring regions and they are considered as the successors of previous dynasties and/or sultanates reigned in these regions. By taking some similar institutions and practices into account, they are introduced as the successors of reigning powers of the near past in the region, especially that of Ayyubids. However, existence of a deep difference from their predecessors in terms of administrative structure is also stressed in the same evaluations. In this context, it is urged that Mamluks assumed a centralized administration in comparison to the confederate administration of Ayyubids who are seen as their predecessor dynasty. This study is based on the thought that the mentioned difference is a profound break rather than a simple deviation in the administrative understanding. It is aim at revealing how the transformation for centralized administrative practices of Mamluks started and what were the reflections of such an understanding in different fields.

The chapters and subtitles of the study are determined according to the mentioned objectives. In order to compare with Mamluks, the administrative practices of Ayyubids based on dynasty have been evaluated within a general frame and it was observed that they ruled over the realm by dividing it to autonomous or semi-autonomous provinces. The idea came into prominence in this study that the Ayyubid administration began to evolve into a centralized one dating from the reign of Salih Eyyûb, who was the master of many Mamluk sultan in the early period and the Mamluk regime was inspired by this change. After mentioning conceptual and institutional ventures of the mamluk system, the impacts of the system on the relationship of Mamluks amongst themselves and their political attitudes have been evaluated. It was seen that the sultans were generally in a quarrel with senior and

prominent amirs. It can be argued that the owners of the throne struggled with amirs not only for excluding them from the sovereignty rights but also for protecting administrative uniformity. In addition to these, it was revealed that the sultans put pressure on the caliphate and this was considered in this study that the intervention on judiciary and economic fields was connected to the political tendencies. The evaluations in this study were mainly based on the main sources but the interpretations and approaches of other academic studies are also widely consulted. As a result of analysis of all sources and data, the conclusion was reached that Mamluks had a tendency toward centralization.

Keywords: Mamluks, Ayyubids, centralization, sultans, amirs, succession.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xii
ÖNSÖZ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEMLÛK KURUMU, SİYASAL REJİME EVRİMİ VE YÖNETİMİN MERKEZİLEŞMESİ

1.1. Eyyûbîlerden Memlûklere Yönetim Anlayışı	13
1.2. Memlûk Kavramı ve Kurumun Tarihsel Gelişimi.....	27
1.3. Memlûklerin Memlûkleri	35
1.4. İlk On Yıl ya da Ara Dönem	45
1.5. Bölgesel Bütünlük ve Siyasal Merkezileşme	61
1.6. Memlûk Suriye'si ve Haberleşme	71

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ POLİTİK YAPININ DOĞASI VE DIŞ ETKENLER

2.1. Sultan ve Bürokrasi Arasındaki İktidar Mücadeleleri.....	77
2.2. Veraset Sistemi: Sultan Çocukları ve Emirler.....	109
2.3. Moğol Etkisinin Sınırlılıkları	127
2.4. Memlûk Diplomasisi.....	139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MERKEZİYETÇİLİK KAPSAMINDA DİNİ-HUKUKİ KURUMLAR,
İKTİSADİ VE TOPLUMSAL YAPI

3.1. Memlûklerin Bağdat Abbasî Halifeliğine Yaklaşımı.....	146
3.2. Kahire Abbasî Halifeliği	154
3.3. Dörtlü Baş Kadılık Düzeninin Tesisi	164
3.4. Merkeziyetçi Politikaların Ekonomik Alana Yansımaları	174
3.5. Yönetim-Toplum İlişkisi.....	187
SONUÇ.....	202
KAYNAKÇA	206
EKLER.....	220
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR

bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB)
İSAM	: İslam Araştırma Merkezi
krş.	: karşılaştırınız
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
thk.	: tahkik
tsz.	: tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
vol.	: volume

ÖNSÖZ

Takriben 50-60 sene öncesinde uluslararası literatürde ciddi anlamda ilgi görmeye başlayan tarihsel bir periyot olarak Memlûk dönemi, sürecin sonunda, içerdiği ve çözümlenmeyi bekleyen bir dizi problematikle, alakalarını uyandırdığı çeşitli milletlerden araştırmacıların hemen her yönü hakkında bilimsel yazılar neşrettikleri bir araştırma alanı haline gelmiştir. Gerçekten de günümüzde Memlûk Tarihi ile ilgili yayımlanan çalışmaların yoğunluğuna bakılarak, hem geç Ortaçağ'ın bu azametli devletini incelemeye yönelik rağbetin hem de hakkındaki bilgi hacminin nasıl artmaya başladığını takip etmek mümkündür. Elbette, bu alandaki bilgi zenginleşmesine, bugünün araştırmacılarının çalışma iştiyakı ve gayretleri kadar Memlûk devri tarih yazıcılığının gelişmişliği ve kaynakların bolluğu da imkân tanıdı. Bunun yanında Memlûklere dair tetkikler derinleşip, özellikle yönetsel organizasyonlarının ve iç politik yapılarının kendine özgüllüğü farkedildikçe, aynı uluslararası literatürde sadece malumat aktarımına yönelik olanlar değil çeşitli konularda akis uyandıran tez ve antitezlerin geliştirildiği ve hatta olguların teorik bir çerçeveye yerleştirildiği çalışmalar da temayüz etti. Diğer taraftan, Memlûk Tarihi üzerinde toplanan geniş ölçekli ilginin yansımaları Türkçe yayınlarda da görüldü. Sultanlığın kuruluştan yıkılışa değin tüm evrelerinin anlatıldığı yahut belirlenmiş bir periyodun ele alındığı eserler neşredildi. İktisadi düzenlerine veya çağın ekonomik ve toplumsal meselelerine odaklanan araştırmalar ön plana çıktı. Kimi sultanların saltanat dönemleri, lisansüstü tezlere konu oldu. Neticede bu bilimsel ürünler, Türkçe yayınlardaki Memlûk bibliyografyasını zenginleştirdi.

Memlûklere atfedilen üniter devlet modelini irdelenmesi, açıklanması ve bulgularla temellendirilmesi gereken bir konu olarak gören çalışmamız, sözü edilen bibliyografyaya mütevazı bir katkı yapma gayesindedir. Daha özelde ise, bu merkezîyetçi modelin pratikteki karşılığını saptama, etraflı şekilde tahlil etme ve nihayet mevzuya bütüncül bir yorum kazandırma amacı taşımaktadır. Nitekim en az birincil kaynaklardaki verilerin kullanılması ve işlenilmesi kadar modern araştırmacıların yargı, iddia ya da kuramsal yaklaşımlarına yer verilmesi hususunun

öncelenmesi, kapsayıcı çıkarımlarda bulunma düşüncesiyle ilintilidir. Merkezîyetçilik konusu hakkındaki çözümlene ve değerdendirmelerin, yeni yaklaşımların geliştirilmesine vesile olması, çalışmanın hedefine ulaşması anlamına gelecektir.

GİRİŞ

1. Konunun Önemi ve Kuramsal Çerçevesi

Ortadoğu'nun Ortaçağ'daki olguları ve kurumları üzerine bildirilen görüşlerde, süreğenlik ve benzeşim vurgusunun sivrilmesi, siyasal yapıların iç içeliğiyle bağıntılıdır: Memlûkler, Eyyûbîlerin devşirmeleri olarak tanındılar; Eyyûbîlerin, iki yüzyıl Fâtımîlerin tuttuğu Mısır'daki hükümet kurma süreci Zengî yürüngesindeyken başlamıştı; Yukarı Mezopotamya'nın efendileri olan Zengîler ise, Selçuklu kozasından çıkmışlardı. Dönem coğrafyasındaki tarihsel akışı, bu sarmal ilişkiler çerçevesinde izleyen değerlendirci, adı geçen hanedan ve sultanlıkları, birbirlerinin tamamlayıcıları olarak gördü. Birindeki yaygın görülen yahut ayırt edici yönlerin anlatımında, diğeriyle analogi yapma yöntemi sıklıkla kullanıldı. Sonunda, bölgenin kendi tarihsel ilerleyişi içinde biçimlenen ve kronolojik anlamda birbirini takip eden yönetimlerce uygulanan, yerleşik kullanım ve kurumlar hakkında bir *devamlılık* söylemi gelişti.

Bugün yalnızca sözde bir değer gören çağ bölümlemelerini kabul edersek, Ortaçağ'ın daha genç ve görece daha muktedir bir siyasal organizasyonunu kuran Memlûklerin, *devamlılık* tezinin dışında tutulması beklenemezdi. Eyyûbîlerle aralarında, -aynı topraklarda iktidara yükselme, aynı müesseseleri canlı tutma ve aynı toplumsal yapının yöneticileri olma gibi daha az kabul edilebilir etkenlerin yanında- bizzat sultanlarının, kendilerini memlûk olarak himayelerine alan efendileri olmasından ötürü ardıl-öncel münasebeti kuruldu.¹ Şayet yönetsel anlayışta köktenci bir kopuş yaşanmasıydı,

¹ Ramazan Şeşen farklı çalışmalarında, Memlûklerden "Eyyûbîlerin devamı" olarak bahsetmektedir bkz. **Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)**, İstanbul: İSAR, 2009, 339; aynı yazarın, **Eyyûbîler (1169-1260)**, İstanbul: İSAM, 2012, 17. Winslow William Clifford, Memlûk Devleti'nin Eyyûbi hanedanından doğduğunu belirtmektedir bkz. **State Formation and the Structure of Politics in Mamluk Syria-Egypt, 648-741 A.H./1250-1340 C.E.**, Phd Thesis, Chicago: University of Chicago, Department of History, 1995, 43-4, 46. Samira Kortantamer ise Eyyûbîler için "Memlûklerin selefleri" ifadelerini kullanmaktadır bkz. **Bahri Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve**

Memlûkleri Eyyûbilerin ardılı olarak gören yorum, ciddi itirazlarla sorgulanmayabilirdi. İki yönetimi devamlılık kapsamında değerlendiren araştırmacılar, Eyyûbilerde konfederatif bir idari mekanizmanın işlemesine karşın Memlûklerin üniterleşmeye doğru evrilen bir aşamayı takip ettikleri yönünde, önemsiz bir detay gibi görünmeyen, bir uyumsuzluğa da temas ediyorlardı.² Dikkat dağıtıcı olan, devlet ve toplumu çevreleyen alanlarda izlerini sürebileceğimiz bu yönetsel algıdaki dönüşümün, *devamlılık* vurgusu altında gölgelenmesidir. Hükmedilen saha, uygulanan teamüller, teşkilat organları ve sosyal yapıdaki yakınlıklar, Memlûkleri, öncellerinin idare mantığından uzaklaştırmamada yeterli olmamıştı. Kaldı ki, mukaddem kullanım ve müesseselerin bile, sonrakiler tarafından özenlice sürdürüldüğü kuşkuludur. Söz gelimi, Eyyûbilerde hâlen saygın bir yetkiyi temsil eden vezaretin, Memlûklerde - merkezileşme eğilimlerine uyumlu olan³- saltanat naipliği⁴ sistemi karşısında kıymetini yitirdiğini hatta bir ara kaldırıldığını biliyoruz. Yalnız öncekilerde pek çok hanedan üyesinin paylaştığı *melik* unvanı, sonrakilerde yalnızca sultanı ifade edecek şekilde kullanılıyordu.⁵ Yine de, derin bir dönüşümün ön hazırlığı gibi görünen bu değişiklikler, Memlûklerde, kurumlar noktasındaki pek çok alışkanlığın Eyyûbilerden edinildiği gerçeğini yok sayamaz. Öyle sanıyoruz ki, bazı çelişmeleri ayırt edebilmek hesabıyla, *devamlılık* tezinin, ilintili ve dar bir kapsamda tutulması yerinde olacaktır. Nitekim biz de, kadim dönemlerden beri farklı devletler tarafından ayakta tutulan kurum ve teamüllerden bahsederken, Eyyûbiler ve/veya diğer politik yapılara atıfta bulunacağız. Ancak bir iç tutarsızlık algısı uyandırmamak için, bu tarz referansların genelleyici yahut asıl konudan saptıracak bir keyfiyette olmayacağını da, ertelemeden söylemeliyiz.

Aralarımdaki İlişkiler, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993, 8; aynı yazarın, Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi, **Tarih İncelemeleri Dergisi** II, 1984, 27.

² Ramazan Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a: Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)**, İstanbul: İSAR, 2007, 7; Kortantamer, Memlûklarda Devlet Yönetimi, 27.

³ Claude Cahen, Ayyubids, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. I, Leiden 1986, 801.

⁴ Sultanlığın ardından en muktedir makamı temsil eden naibü's-saltana ya da saltanat naibi, Memlûk devrindeki konumu itibarıyla, sabık İslam devletleri zamanında oldukça geniş bir salahiyyete ve nüfuz kavuşmuş olan vezareti dahi gerisinde bırakmıştı. Vezir ve kadı gibi bazı üst düzey memurlar haricindeki devlet görevlilerini atamak, orduyu komuta ve teftiş etmek, dârü'l-adl oturumlarını yönetmek, ikta'lar hakkındaki istek ve şikâyet konularıyla ilgilenmek, taht sahibinin vekili statüsündeki saltanat naibinin sahip olduğu yetkilerden bazılarıydı bkz. Mehmet Fatih Yalçın, **Bahrî Memlûklerde Nâib-i Saltanatlık**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2011, 3, 5, 7, 88.

⁵ Kortantamer, Memlûklarda Devlet Yönetimi, 29.

Ortadoğu’da bazen geleneksel kodların bazen dönemsel şartların şekillendirdiği parçalı idarelerin oluşturduğu birlik, diğer deyişle, konfederasyon sisteminden açık bir sapmayı anlatan Memlûk merkezîyetçiliğinin, ilk defa burada ifade edilmediği kesindir. Böyle bir bilgiye rağmen Memlûkleri, günümüzde *merkezîyetçi yapı* olarak isimlendirdiğimiz noktaya sürükleyen bileşenleri saptama ve çözümleme isteğindeki kararlılık, yapılmış çalışmaların, konuyu sınırlı şekilde, ayrıntısız veya üstünkörü bir yaklaşımla değerlendirmeleri karşısında ikna olmamaya dayanmaktadır. Düşüncemize göre, bu denli köklü bir dönüşümün, araştırılması ayrı ve yoğun bir çabayı gerektirecek, tarihsel hazırlayıcıları ve neticeleri olmalıdır. Son yargıdan hareketle, bu mesai, belirlenen süreçte, merkezileşme yönelimli olduğunu varsaydığımız Memlûk politikalarının, bürokratlar arasındaki ilişkilerden veraset yapısına, dini kurumlardan toplumsal tabakalaşmaya değin çoğu alandaki belirtilerini yakalamayı ödev edinmektedir. Şüphesiz, böylesi bir amaçtan genel bir Memlûk tarihi anlatısı yapılacağı çıkarımı, isteyeceğimiz en son yanlış anlaşılma ve böylesi bir iş yükü de şimdilik üstlenmek isteyeceğimiz en son sorumluluk olurdu. İlgili alanlardan, merkezîyetçilik kuramıyla alaka kurabileceğimiz ölçüde bahsederek, içeriği başlıkla orantılama yönündeki metodolojik gerekliliğe bağlı kalacağız. Merkezîyetçilik tezini, gerçeğe en yakın verileri içerdiğini sandığımız kaynak eserlerdeki aktarımları çarpıtmak pahasına, anlamsız bir sabit fikirliliğe dönüştürmemek, duyarsız kalmayacağımız bir başka mevzudur. Sosyal bilimler kapsamındaki neredeyse her kuram gibi, Memlûk merkezîyetçiliği görüşünün de kırılğan ve yanlışlanabilir noktalar taşıdığı zayıf bir ihtimal değildir. Nitekim bahsi açıldığında, tezin geçerliliğini şüpheli kılacak özel durum yahut olaylara da değinilecektir.

Henüz başlangıç noktasında iken değinmeyi isabetli gördüğümüz son madde, ağırlıkla, üniter olarak tanımlanan Memlûk hükümet modeli için başka bir isimlendirmenin daha yapılmış olmasıdır. İkta’yı fief olarak çeviren Poliak,⁶ sultan-vasal emir ilişkisini yönlendiren Memlûk toprak hukukunda, Frank krallıkları kanalıyla transfer edilen⁷ Batı feodalizminin etkilerine işaret eder. Poliak’ın feodalizm yakıştırması, fief (ikta’ olarak

⁶ A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon, 1250-1900*, London: The Royal Asiatic Society, 1939, 18; aynı yazarın, Some Notes on the Feudal System of the Mamluks, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1937, 99.

⁷ Poliak, *Feudal System of the Mamluks*, 97.

okuyun) uygulamasının detaylarındaki karşıtlıkları belirtmekle birlikte, Eyyûbîleri de⁸ içine alacak ölçüde kuşatıcıdır. Çözümlemeleri genel kanının tersine giden iki sonuca varmaktadır; konumuz gereği daha çok odaklandığımız ilki, Memlûk rejimini, feodalizmin bir varyasyonu olarak sunması, ikincisi, aralarında aykırılık olduğuna inanılan Memlûk ve Eyyûbî yönetim sistemlerini yine feodalizm ekseninde birbirine yaklaştırmasıdır. İsimlendirme tercihinde, Poliak'ı tek başına bırakmayan Ashtor ise, tanınan eseri *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*'in, Memlûkleri anlatan bölümü için *Mamluk Feudalism* başlığını uygun bulmuştur.⁹ Ashtor'un da fief özelindeki gibi kavramsal düzlemdeki kullanımları, Batı feodalizmine çağrışım yapmaktadır. Kanaatimizce, her ikisinin de yazılarının derinliklerinde, Ortaçağ'da Ortadoğu'da yaşanan süreci, feodalizme özgü terimlerle kıymetlendirerek bir benzerlik kurma gayreti bulunmaktadır. Zira her ikisi de, tarihsel gelişimleri ve pratikleri itibariyle, Ortadoğu'daki zamansal ilerleyişin, Batı'nın feodalizm deneyiminden farklı bir yönü seyrettiğinin bilincindedirler.¹⁰ Ayırt edici niteliklerini taşımadığı bilindiği halde, Memlûk yönetim sistemini, feodalizm çerçevesinde görme ısrarcılığını anlamlandırmak için zihinsel bir enerji tüketmek yerine Memlûk ikta' hukukunu, fief sözleşmesinden farklılaştıran hususa, çok kısa temas etmek fayda sağlayabilir.

Etraflı açıklamalara bile gerek yoktur ki, birdenbire ve beklenmedik olmayan bir gelişmenin sonunda, vasala bırakılan toprakların kişisel mülkiyete evrimi ve kalıtsallaşması,¹¹ fief'in özel belirleyicileri oldu. Esasları Ortadoğu'nun periyodik ve politik şartları doğrultusunda değişkenlik gösteren ikta'nın, Memlûk versiyonu ise, ender örnekleri dışında ne miras bırakılabilir seçeneğiyle¹² ne de kaydı hayat şartıyla

⁸ A. N. Poliak, The Ayyubid Feudalism, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.3, 1939, 431.

⁹ İşaret edilen bölüm için bkz. Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, 1976, 280-331.

¹⁰ Poliak, bu farklılığa, ikta'nın özgül yönleriyle dikkat çeker bkz. The Ayyubid Feudalism, 431-2. Ashtor'un, Ortaçağ'da Avrupa ile Yakınoğu'nun ayırım noktalarına ve Memlûk ikta düzeninin değişen doğasına dair tespitleri için bkz. Ashtor, 181, 283.

¹¹ Batı ve Orta Avrupa'da, fief'in, vasal'ın mülkiyetine geçişi ve ırsiyet kazanması süreci için bkz. March Bloch, *Feodal Toplum*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 2015, 308-37; fief sisteminin gelişimi için ayrıca bkz. Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, 1974, 139-142.

¹² Hassanein Rabie, Memlûkler'de ikta'nın miras olarak bırakılmasının, Baybars ve Nâsır Muhammed dönemlerinde olmak üzere yalnızca iki örneğinin bulunduğuna işaret eder bkz. *The Financial System of Egypt A.H. 564-741/A.D. 1169-1341*, London: Oxford University Press, 1972, 59-60.

tahsis ediliyordu. Orijinlerinin Firavunlar dönemine kadar uzandığı tahmin olunan¹³ *ravk* (arazi düzenlemesi) uygulamalarıyla, Memlûk sultanı, kalan fazlalığı hesabına aktarmak suretiyle emirlerin ikta' hisselerini kısıtlayabiliyordu. Yahut çeşitli kaygılarla, ikta' üzerindeki haklarını elinden alabiliyordu. Dolayısıyla fief'in tersine ikta', yalnızca bir kullanım yetkisine karşılık gelmekteydi. Bu yönüyle, ayrıntılı açıklamalarını ilgili bölüme bıraktığımız Memlûk toprak hukukundaki normlara, merkezileşme temayüllerini pekiştirici bir içerik kazandırılmış gibi görünmektedir. Sadece fief ve ikta'nın açılımları bile, -Memlûk özelinde- Doğu ile feodalite'ye dair karşılaştırmalı tarih yöntemi denenirken, her bölgeyi, kendi kurum ve kavramları üzerinden irdelenin gerekliliğini kanıtlamaktadır. Ciddi bir yanılgıya yol açan ikta'nın fief olarak çevirisi¹⁴ yahut diğer teamüller arasında yakınlıklar aramak yerine uygulamaların kendi tarihsel koşulları ve akışları içerisinde değerlendirilmesi yeğlenseydi, Memlûk rejimini feodalizmle bağdaştırmak mümkün olmayabilirdi. Üniter otoriteyi kökleştirme uğraşısındaki bir sultanlığı adlandırmak için fazlaca kusurlu olan bu önermeyi ayıklayınca, geriye yalnızca, merkeziyetçilik tezine yoğunlaşmak kalıyor.

Devamlılık söylemine yönelik tenkitçi bir yaklaşımın ardından, çalışmanın ilk alt başlığını, Eyyûbî idâre geleneğini çözümlenmeye ayırmak çelişkili gibi gelebilir. Ancak düşünüldüğünde, Memlûk yönetim yapısını oluşturan belirleyicileri, derin karşıtlıklar teşkil eden Eyyûbî konfederasyonu ile kıyaslayarak anlatmak, çarpıcı ve ikna edici olabilir. Üstelik Memlûkleri otokratik eğilimlere yatkınlaştıran devlet adamının bir Eyyûbî sultanı olması, böylesi bir başlangıcı, tercihten ziyade zorunluluğa dönüştürüyor. Takip eden başlıklar, asıl irdelenecek olan Memlûk merkeziyetçiliği bahsine hazırlayıcı ve aynı zamanda geçiş niteliğindeki başlıklar olacaktır. Bu kısımda, memlûk mefhumu ve müessesenin tarihsel seyri, Memlûk tarihinin ilk on yıllık devresi ile coğrafik genişleme ve yönetimin üniterleşmesi konularına yer verilecektir. İkinci bölümde, dikkatimizi, idari-askeri sınıfın üst düzey mensupları arasındaki mücadeleler, veraset düzeni, sultan çocukları ve ümerâ zümresinin münasebetleri ile bu hususlardaki tespitlerin yönetsel anlayışla olan bağıntısı noktasına yoğunlaştıracamız. Yanı sıra,

¹³ Rabie, 50.

¹⁴ Cahen ve Holt, çalışmalarında, ikta'nın fief olarak çevrilmesinin yahut isimlendirilmesinin yanlışlığına vurgu yapmaktadırlar bkz. Claude Cahen, *Ikta*, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. III, Leiden 1986, 1088; P. M. Holt, **Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu**, Özden Arıkan (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, 70-1.

Memlûk idari yapılanmasında ve teşkilatlanmasında Moğol tesiri bahsine temas edilecektir. Nihayet üçüncü ve son bölümü ise, merkezileşme eğilimlerinin ve memlûk geleneğinin dini-hukuki müesseselerin işleyişine, iktisat politikalarına ve sosyal yapıya olan etkilerinin irdeleneceği başlıklar oluşturacaktır.

Herhangi bir zihin bulanıklığına mahal bırakmamak için, yine giriş kısmında, bir hatırlatmanın yapılması da uygun düşecektir. Alanın uzmanlarının malumu olduğu üzere, Memlûk çağının 1250 ile 1382 yılları arasını kapsayan devresi, sultanlarının büyük çoğunluğunun Türk olmalarına izafeten *Türk Memlûkler* ve 1382 ile 1517 yılları arasına karşılık gelen devresi ise, tahttakilerin Çerkez menşeli olmasından ötürü *Çerkez Memlûkler* dönemi olarak kabul edilmektedir. Tarihsel aralıklardan da belli olacağı gibi, araştırmamızın peridoyik sınırlamasını ifade eden 1250-1341 arasındaki kesit, Türk Memlûklerin hâkimiyet seneleri içerisinde yer almaktadır. Bu itibarla, çalışma genelinde, Memlûklere dair bulunan tespit, görüş ve çıkarımların tümüyle Türk Memlûklere ve saltanat dönemlerine yönelik olduğunu bildirmeliyiz.

2. Kaynaklar

Özellikle sosyal bilimler alanındaki akademik çalışmalarda araştırma konusunun ana kaynakları hakkında özetleyici bilgiler sunmaya, metodolojik açıdan gerek duyulmaktadır. Memlûk çağına yoğunlaşmış araştırmacıların da, ağırlıklı olarak çalışmanın başlangıç bölümlerinde bazen de bibliyografya kısmında, birincil literatürün tanıtılmasına birkaç veya daha fazla sayıda sayfa ayırdıkları görülmektedir. Fakat kaynakların ihtivasında, içerdiği aktarımların niteliğinde herhangi bir değişiklik pek mümkün olmayacağından aynı literatüre dair müteakip çalışmalarda paylaşılan bilgiler, ister istemez sadece yinelenmiş olmaktadır. Ne derecede başarılı olunacağı bilinmemekle birlikte, biz, kaynaklardaki nakillerin daha ziyade konumuz açısından kıymetine kısaca değinerek, bahsedilen tekrara düşmemeye gayret edeceğiz.

İbn Vasıl'ın (1208-98), 1249 ile 1263 yılları arasındaki olayları anlattığı *Müferricü'l-Kürûb*'unun¹⁵ VI. cildi, Salih Eyyûb'un vefatı sürecine, Memlûk Devleti'nin kuruluş aşamasına, Aybek'in saltanatına, Ayn-ı Câlut muharebesine ve Kutuz-Baybars

¹⁵ Cemaleddin Muhammed bin Salim İbn Vasıl, *Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, c. VI, Ömer Abdüsselam Tedmüri (thk.), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.

mücadelesine ilişkin orijinal nakilleriyle, hem Eyyûbîlerden Memlûklere geçiş devresindeki vakaların hem de erken dönemdeki iç savaşların bütüncül biçimde görülmesine katkı sağlamaktadır. Yaşadığı seneler, yine Mısır'daki iktidarın Memlûkler lehine el değiştirdiği bu geçiş dönemine rastlayan bir başka müverrih Ebu Şâme'nin (ö. 1266/7), *Kitab-ı Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn*'i¹⁶ ile *Zeyl-i Ravzateyn*'i¹⁷ de, ilgili periyodun mühim hadiselerini konu edinmektedir. Zikredilen eserlerin, daha ziyade tezin birinci alt başlığının muhtevasına yönelik olan Eyyûbîlerde ülke idaresinin taksimatı, melikler arasındaki düşmanlıklar ve Salih Eyyûb'un Mısır tahtına sahip olması gibi mevzulardaki anlatılarına yoğunlaşıldı. Baybars'ın inşâ kâtibi olan İbn Abdüzzahir'in (1223-93) ünlü eseri *el-Ravz el-Zahir fi Siret el-Melik el-Zahir*'in,¹⁸ adından belli olacağı üzere efendisi Baybars ve saltanat senelerindeki hadiseleriyle ilgili bilgiler içerdiğini ve bu yönüyle verilerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini vurgulama lüzumu yoktur. Bununla beraber, dönemin öne çıkan siyasi, askerî ve diplomasi olaylarına detaylıca yer vermesi, daha özelde ise, sultanın naiplerle ve nüfuzlu Memlûklerle olan ilişkilerinin anlaşılmasını sağlayacak pek çok örnek vakadan bahsetmesi, eserini, çalışmamız açısından değerli hale getirmektedir. Yakın tarihlerin bir başka meşhur müellifi İbn Şeddad (1217-85) da Baybars'ın hizmetindeydi ve hâl tercümesi mahiyetindeki yapıtı *Tarih-i el-Melik el-Zahir*'de¹⁹ devrin siyasi ve askerî gelişmeleri hakkında tamamlayıcı aktarımlarda bulunmak dışında eserin son bablarında Baybars'ın iyi vasıflarına, iktidarında ilhak olunan kale ve şehirler ile yaptırdığı mimari yapılara yer vermiştir. Belirtilen başlıklara ilişkin kayıtlara alaka göstermenin yanı sıra daha çok sultanın, sınırlarının yakınında ve uzağında kalan bölgelerdeki (Nûbe, orta Anadolu gibi) iç gelişmeleri dikkatle izleyen ve talep durumunda müdahale eden yönü, tebaasına olan yaklaşımı, sultan çocukları hakkındaki tutumu ve feshettiği vergiler hususundaki anlatılardan müstefit olundu. Benzer şekilde, adı geçen eserin Şerefüddin Yaltkaya tarafından yapılan Türkçe çevirisinden de

¹⁶ Abdurrahman bin İsmail Ebu Şâme, *Kitab-ı Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Sâlahiyye*, c. IV, İbrahim Şemseddin (nşr.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2002.

¹⁷ Abdurrahman bin İsmail Ebu Şâme, *Zeyl-i Ravzateyn (Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi')*, c. V, İbrahim Şemseddin (nşr.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2002.

¹⁸ Muhyiddin İbn 'Abdüzzahir, *el-Ravz el-Zahir fi Siret el-Melik el-Zahir*, 'Abdulaziz el-Huveytür (nşr.), Riyad, 1976.

¹⁹ İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik el-Zahir*, Ahmed Hatit (nşr.), Beyrut, 1983.

(*Baypars Tarihi*)²⁰ istifade edildi. Bu arada, bir ayrıntının da izâh edilmesi zaruridir. Yaltkaya, tercümesini üstlendiği eserin bugüne ulaşmış olan mevcut ikinci cildinde, kim tarafından yazıldığına ilişkin bir kaydın bulunmadığına ilaveten bulguların İbn Şeddad'ı işaret ettiğine vurgu yapmaktadır. Ancak, yazar isminin açıkça geçmemesinden olsa gerek, çeviri kitabının adında müellifin belirtilmesini yeğlememiştir. Bu tercihle bağıntılı olarak, tarafımızca, çeviri çalışmasını dipnotlarda ve bibliyografyada gösterirken müellifin ismine köşeli parantez içinde yer verilmesi uygun bulunmuştur.

Zübde't el-Fikre fi Tarih el-Hicre'nin²¹ yazarı Baybars el-Mansuri (1247-1325), zikredilen yapıtında, içinde yaşamış olduğu döneme tekabül eden Memlûk Devleti'nin kuruluş ve gelişme aşamalarındaki politik, askeri ve nispeten yüzeysel olarak sosyo-ekonomik hadiselerle ilgili malumatları toplamıştır. Sadece Memlûklerin değil aynı zamanda onların yoğun biçimde etkileşim içerisinde oldukları Altın Orda, İlhanlı ve Anadolu Selçuklu devletlerinin dâhili meseleleri üzerine mufassal bilgiler içeren bu kitaptan, çoğu bölüm ve başlıkta sıklıkla faydalanılmıştır. Mısır'daki inşa divanında görev almak gibi mesleki bir geçmişe de sahip bulunan, aynı devrin bir başka tarihçisi Şafi' bin Ali'nin (1252-1330) ise, biri Baybars'ın diğeri Kalavun'un hükümlerini kapsayan ve bir bakıma biyografi niteliğinde olan iki kitabı da çalışmamızın mehzaz listesine eklendi. Bunlardan *Hüsnü'l-Menakübü's-Surriyetü'l-Münteze'a min Siret-i Zahiriye*²² başlığını taşıyan eseri, sultan Baybars'ın saltanatını konu almaktadır. Öteki kitabı *Kitab-ı Fazl el-Me'sûr min Siret-i es-Sultan el-Melik el-Mansur*²³ ise, Kalavun hükümeti zamanındaki mühim olayları teşmil etmektedir. Araştırma boyunca, Memlûk tarihinin iki çarpıcı şahsiyeti olan söz konusu sultanların davranış tarzları, yönelim ve temayüllerine yönelik veri edinme uğraşında bulunduğu için Şafi' bin Ali'nin kayıtlarından mümkün olduğunca notlar çıkarıldı. Yûnînî'nin (ö. 1326)

²⁰ [İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim İbn Şeddad], *Baypars Tarihi*, c. II, M.Şerefiddin Yaltkaya (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

²¹ Rükneddin Baybars el-Mansuri, *Zübdetü'l-Fikre fi Tarih el-Hicre*, Donalds Richards (nşr.), Beyrut, 1998.

²² Nasreddin Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakübü's-Surriyetü'l-Münteze'a min Siret-i Zahiriye*, Abdulaziz bin Abdullah el-Huveytir (thk.), Riyad, 1989.

²³ Nasreddin Şafi' bin Ali, *Kitab-ı el-Fazl el-Me'sur min Siret-i es-Sultan el-Melik el-Mansur*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998.

kaleminden çıkan *Zeylü Mir'atü'z-Zaman*,²⁴ başvuru olan bir diğer ana kaynaktır. Üç cilt halinde neşredilen kitabın, Aybek'in ve Kutuz'un öldürülüşü, Baybars'ın tahta yükselişi, Kahire Abbasî Halifeliğinin tesisi gibi dönüm noktası keyfiyetinde olan gelişmelerden başka kıtlık vakaları, fiyat artışı ve azınlıklarla ilgili meselelere dair kısımları, belirlediğimiz bazı konu başlıklarını doğrudan ilgilendirmektedir.

Devâdârî'nin (ö. 1335/6 sonrası) bilinen eseri *Kenzü'd-Dürer ve Cami'u'l-Gurer*'in²⁵ VIII. ve IX. ciltleri de farklı mevzulardaki yorumlarımızı temellendirebilecek kıymetli verilerle doludur. Anlatımı esnasında kimlerden alıntı yaptığımızı da belirten müellifimizin, bilhassa Bahrîlerin ilk yıllardaki etkinliklerinden, Aybek ile karşı karşıya gelmelerinden, sultanlar ve emirler arasındaki gerilim ve çatışmalardan, Memlûk-Moğol savaşlarından, Mısır ve Suriye'ye yönelik gerçekleşen Moğol göçlerinden ve gayrimüslimleri kapsayan düzenlemelerden bahseden nakilleri, yaklaşımlarımızı sağlamlaştırmak bakımından ehemmiyetlidir. Yararlandığımız bir diğer kitap Ebu'l-Fidâ'nın (1273-1331) iki cilt halinde yayımlanan *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*'idir.²⁶ Nâsır Muhammed'in dostluğunu kazanmış ve onayıyla Hama melikliğine yükselmiş olan Ebu'l-Fidâ, eserinde, devrin çoğu kronik yazarı gibi, siyasi ve askeri gelişmelerin anlatımını öncelemiş, sosyo-iktisadi alana dair aktarımlarda genellikle sessiz kalmış olmakla beraber -Memlûklerin nasıl ilerleyen bir süreç neticesinde Mısır'da saltanatı ele geçirdiklerinin anlaşılması yönünden- Eyyübîler dönemi hakkında sunduğu malumatlar dikkate değerdir. Çağdaşı Nüveyrî'nin (1279-1333) ise, diplomatik görüşmeler ile toplumsal ve ekonomik yapıyı etkileyen vakaların yazımına da duyarsız kalmadığı ifade edilebilir. Tarihçinin *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*²⁷ isimli yapıtının, çalışmamızı ilgilendiren XXX, XXXI, XXXII ve XXXIII. ciltlerindeki, belirtilen konulara dair nakillerinden çokça notlar alınmıştır. Yine yakın tarihlerin müellifleri arasında yer alan İbnü'l-Verdî'nin (ö. 1348/9) *Tetimmetü'l-Muhtasar fi*

²⁴ Kutbeddin Musa bin Muhammed el-Yünîfî, *Zeylü Mir'atü'z-Zaman*, c. I-III, (c. I-1954, c. II-1955, c. III-1960), Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmanîyye.

²⁵ Ebubekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*, c. VIII, Ulrich Haarmann (nşr.), Kahire, 1971; c. IX, Hans Robert Roemer (nşr.), Kahire, 1960.

²⁶ İsmail bin Ali Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, c. II, Mahmud Düyyub (nşr.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1997.

²⁷ Şehabeddin Ahmed bin Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, c. XXX-XXXI, Necip Mustafa Fevvaz – Hikmet Keşli Fevvaz (thk.); c. XXXII-XXXIII, İbrahim Şemseddin (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004.

Ahbâri'l-Beşer'i²⁸ de tarafımızca incelenmiştir. Tahmin olunacağı üzere, eser, *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*'in zeylidir. Tez çalışması özelinde bu kitabı tetkik edilmeye ve faydalanılmaya değer kılan yönü, Eyyûbî hanedanının Mısır'a egemen olması, hanedan arasında geçen çekişmeler, Mısır'da hâkimiyetin Memlûklere geçişi gibi konu başlıklarının yanı sıra Bağdat Abbasî hilafetinin yıkılışı ve halifeliğin Kahire'ye taşınması süreci hakkında tamamlayıcı bilgiler vermesidir. Safedî'nin (ö. 1317/8 sonrası) *Nüzhetü'l-Mâlik*'i²⁹ de Memlûkler çağına ilişkin başlıkları barındırıyorsa da, buradaki bilgilerin son derece yüzeysel ve özet niteliğinde olduğu söylenmelidir.

Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr'in³⁰ yazarı Ömerî (ö. 1349), kitabının III. cildinde, Memlûklerin hüküm sürdükleri Mısır ve Suriye topraklarının coğrafik özellikleri, topoğrafyası ve buradaki eyalet ve vilayetleri üzerinde durmaktadır. XXVII. cildinin konularını ise, ağırlıklı olarak, Memlûk ülkesinde yankı uyandıran dâhili havadisler ve dış meseleler teşkil etmektedir. Çalışmamızın muhtelif bölümlerinde, ansiklopedist Kalkaşendî'nin (ö. 1418) başyapıtına da sıklıkla müracaat edildi. *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâti'l-İnşâ*'nın,³¹ Mısır ve Suriye özelinde coğrafik bölgeler, yer isimleri, kentler, Nil nehri, siyasal yapılar, teşkilatlar, hilafet müessesesi, Memlûk dönemi devlet görevlileri, iktisat terimleri, vergi türleri, mimarî eserler özetle tezin ihtivasıyla ilintili çeşitli maddelerinden yararlandı. Memlûk çağı tarih yazıcılığında özel bir konumda durduğunu düşündüğümüz büyük müverrih Makrîzî'nin (1365-1441) ise, *Hıtat*³² ve *Kitâb es-Süluk*³³ olarak tanınan kitapları tarandı. Naklettiği vakalar yahut durumlar hakkında tafsilat veren ve bir kronikçi olarak vasıflandırılmasına müsaade etmeyecek surette kendi tespit ve yorumlarını da paylaşan tarihçinin, Mısır ansiklopedisi

²⁸ Zeynüddin Ömer İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)*, c. II, Ahmed Rifât Bedrâvî (thk.), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1970.

²⁹ Hasan bin Ebû Abdullah es-Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fi Muhtasari Sîre min Veliyyi Mısır mine'l-Mülûk: Yüerrihu min Asri'l-Feraine ve'l-Enbiya hatta sene 717h.*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.

³⁰ Şehabeddin Ahmed bin Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, c. III, Kamil Selman el-Cebûrî (thk.); c. XXVII, Kamil Selman el-Cebûrî - Mehdî Necm (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2010.

³¹ Ahmed bin Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâti'l-İnşâ*, c. III-IV, Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.); c. V, Nebil Halid el-Hatîb (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

³² Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrîzî, *Kitâb el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr*, c. I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, tsz.

³³ Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrîzî, *Kitâb es-Süluk li-Marifet Düvel el-Müluk*, c. I-II, Muhammed Abdülkadir 'Ata (thk.), [el-Mektebetü's-Şamile], Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

keyfiyetindeki *Hıtat*'ında, özellikle teşkilatlara, ekonomik hamlelere (*ravk* gibi), vergilere ve vergi iptallerine, Kalatü'l-Cebel gibi tarihsel yapılara, Nil nehrine, nehir suyunun ölçümlerine dair sunduğu bilgiler kaydedilmiştir. Çokça atıfta bulunulan *Kitâb es-Süluk*'un ise, savaşlar ve bölgesel genişlemelerden sultan çocukları ile ümerânın münasebetlerine, Memlûkler ve halifeler arasındaki ilişkilerden sultanların yargısal alana mühadehelelerine değin çeşitli hususlardaki kayıt ve saptamalarından notlar derlendi.

Tarih-i Düvel ve'l-Mülûk adıyla maruf *Târîh-u İbnü'l-Furât*'ın,³⁴ araştırmamız kapsamında ele alınan mevzularla ilgili verileri havi IV, VII ve VIII. ciltleri de incelenmiştir. Uzunca süre tarih ilmiyle iştigal etmiş İbnü'l-Furât'ın (1334-1405) uğraşlarının bir ürünü olan kitapta, Memlûk yönetici sınıfı içindeki hizipleşmeler, iç çekişmeler, saltanat mücadeleleri ve siyasi cinayetler hakkında malumatlar mevcuttur. Ayrıca, Eyyübîler hakkında da detaylı aktarımlarda bulunmaktadır. Tarihçi ve sosyolog İbn Haldun'un (1332-1406) *Kitabü'l-İberi*'nin³⁵ Memlûkler dönemiyle ilgili bölümündeki, çoğunlukla sultanlar ile üst düzey bürokratlar arasındaki iktidar kavgalarına yönelik nakillerinden de istifade edildi. Tezle alakalı bilgi aradığımız bir başka kaynak, İbn Dokmak'a (1349/50-1406/7) ait olan *el-Cevherü's-Semin fi Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtin*'dir.³⁶ Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler, Abbasîler, Kahire Abbasî halifeleri, Fâtimîler, Eyyübîler ve Türk Memlûkler devri, kitabın muhtevasını oluşturan başlıca konu başlıklarıdır. Çalışmamız çerçevesinde, ekseriyetle, Türk Memlûkler ve Eyyübîler dönemi ile Kahire Abbasî halifeleri hakkındaki anlatılara odaklanıldı.

Bedreddin Mahmud Aynî'nin (1361-1451) kaleme aldığı *Ikdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zaman*³⁷ isimli yapıtı da, incelenilmesi ihmal edilmeyen eserler arasındadır. Yer yer, Baybars el-Mansuri, Nüveyri ve Ebu'l-Fida gibi önceki devirlerin tarihçilerinden

³⁴ Nâsirüddîn Muhammed İbnü'l-Furât, *Târîh-u İbnü'l-Furât*, c. IV/I, Hasan Muhammed eş-Şemâ'a (nşr.), Basra: Matba'at-ü Haddad, 1967; c. IV/II, Hasan Muhammed eş-Şemâ'a (nşr.), Basra: Dâru Tıbâ'at-ü Hadîs, 1969; c. VII, Kostantin Züreyk (nşr.), Beyrut: American Press, 1942; c. VIII, Kostantin Züreyk – Necla İzzeddin (nşr.), Beyrut: American Press, 1939.

³⁵ Abdurrahman İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Tarîhü'l-Arap ve'l-Berber ve men Âsarahum ve min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, c. V, Halil Şehade-Süheyl Zekâr (thk.), Beyrut: Darü'l-Fıkr, 2000.

³⁶ Sarimüddin İbrahim İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semin fi Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtin*, c. I-II, Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali (thk.), Beyrut: Alemü'l-Kütüp, 1985.

³⁷ Bedreddin Mahmud Aynî, *Ikdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zaman: Asrı Selâtinü'l-Memâlîk*, c. I-V, Muhammed Muhammed Emin (thk.), Kahire: Darü'l-Kütüp ve'l-Vesâikü'l-Kavmiye, 2010.

alıntılar yapan Aynî'nin kitabında da, Memlûk Tarihi'nin pek çok yönüne ışık tutan detaylı nakiller bulmak mümkündür. Bununla beraber, yine tezin bölümleri ekseninde, merkezi yönetimi meşgul eden iç karışıklıklar, askeri seferler ve teslim alınan vilayetler ve kaleler ile Memlûklere sığınan Moğolların vaziyeti gibi belirli hususlara dair yazılanlara yoğunlaşıldı. *Nücumu'z-Zahire*'nin³⁸ yazarı İbn Tağribirdi (1411-1470), olayların vuku bulma nedenlerini ve neticelerini belirten, birçok müellifin atladığı bazı mühim hususları nakleden ve teferruatlı biçimde anlatan yönüyle, Memlûk araştırmacılarının işini kolaylaştıran tarihçilerden biridir. Eserin, ihtivası itibariyle belirlediğimiz periyodu kapsayan, VI. cildin sonları da dâhil olmak üzere VII, VIII ve IX. ciltleri, tezin çoğu bölümünde kullanılan detaylı bilgiler içermektedir. Ancak bilhassa üzerinde durulan hususlardan bazıları sıralanmak istenirse; sultanların çocuklarını veliaht seçmeleri ve hanedanlaşma temayülleri, Baybars'ın Moğol yasası'na ve teşkilatlarına olan alakası, İlhanlılar ve Memlûkler arasındaki elçi teatileri ve görüşmelerin muhtevası, dörtlü baş kadılık düzenlemesinin nedeni ve gelişim süreci, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki gerilimler ile kadaastro ölçümleri ve ikta' arazilerinin paylaşımı gibi konu maddelerine işaret edilebilir. Süyûtî'nin (ö. 1505) iki yapıtı, *Târîhu'l-Hulefâ*³⁹ ve *Hüsnü'l-Muhâdara fi Tarih-i Mısır ve'l-Kahire*⁴⁰ de, tetkik edilen birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu kitaplara, temel olarak, Bağdat ve Kahire Abbasî halifeleri ile kadılıklar hakkındaki mevcut verilerin eksik noktalarını ikmal etmek için başvurulmuştur. Nihai olarak, son dönem Memlûk müverrihlerinden İbn İyas'ın (1448-1524) yazdığı *Bedai'z-Zuhur fi Vekai'd-Duhur*⁴¹ adlı eserin, münhasıran taht sahiplerinin rakip Memlûk topluluklarını tasfiye etmelerine ve sultan çocuklarının Memlûklerce maruz bırakıldıkları durumlara ilişkin değerlendirmelere dayanak olacak emsal vakalardan bahsetmesi bakımından, tez çalışmasına fayda sağladığı belirtilebilir.

³⁸ Yusuf Ebu'l-Mehasin İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, c. VI-IX, [el-Mektebetü's-Şamile], Mısır: Darü'l-Kütüp, tsz.

³⁹ Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (thk.), Kahire: Matba'atü's-Saâde, 1952.

⁴⁰ Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fi Târih-i Mısır ve'l-Kâhire*, c. I-II (c. I-1967, c. II-1968), Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (thk.), Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye.

⁴¹ Muhammed bin Ahmed İbn İyas, *Bedai'z-Zuhur fi Vekai'd-Duhur*, Kahire, 1960.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEMLÛK KURUMU, SİYASAL REJİME EVRİMİ VE YÖNETİMİN MERKEZİLEŞMESİ

1.1. Eyyûbilerden Memlûklere Yönetim Anlayışı

Selâhaddîn, henüz yabancı olduğu Mısır'ın vezaretine getirildiğinde, bir dizi belirsizliğin ortasında durmaktaydı. Her nasılsa, tehditkâr bir Frank baskını karşısındaki korunmasız Fâtımî halifesinin yardım çağrılarına cevaben, atabeg Nûreddîn'in talimatıyla Kahire'ye gelen Zengî komutanı, şimdiki Fâtımî veziri ve sonrasının Eyyûbî sultanı, pek çoğunun beklentilerini boşa çıkaracak bir yol haritası belirleyebilecekti. Kurucu sultanı olduğu hanedanını iktidara yükselttiği devrede, mühim katkılar sunan soydaşlarına mükâfat olarak tanıdığı yönetsel yetkiler, Eyyûbî idaresine asıl rengini verecekti. Büyük olasılıkla, rejimin doğası, bu hanedan içi kolektivizmin kökenlerinin belirginleşmesiyle anlaşılacaktır.

Yıkım ve yağmalarla Kahire önlerine ulaşan Frank saldırıları (1168-9), Fâtımî halifesi Âdid'i, çaresizliğinin delili olarak, Nûreddîn Zengî'den destek talebinde bulunmaya mecbur bıraktı. Çok geçmeden anlaşılacağı üzere, Nûreddîn'in, söz konusu isteği gözde komutanı Şîrkûh'un emrindeki birliği sevk ederek yanıtlaması, Mısır'a zahmetsizce erişmek için bir fırsat oldu. Tahmin olunacağı gibi, Şîrkûh'un yaklaştığı duyumu bile Frankların kuşatmayı derhal kaldırmalarına yetti.⁴² Frank yandaşı vezir Şaver'i katleden Selâhaddîn'in ise,⁴³ Müslüman halkın katında beğeni topladığı muhakkaktı. Şîî halife Âdid'in, kurtarıcıları da olsa Sünnî bir sultanın emiri olan Şîrkûh'u vezirlikle onurlandırmakta pek tereddüt yaşamadığı, yaklaşık iki

⁴² Zeynüddin Ömer İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)*, c. II, Ahmed Rifat Bedrâvî (thk.), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1970, 115.

⁴³ Muhammed bin Ebubekir İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, c. II, İhsan Abbas (thk.), Beyrut: Darû Sâdir, 1978, 440-1, 447-8; İbnü'l-Verdî, c. II, 116.

ay sonra Şîrkûh'un ölümüyle boş kalan makamı yeğeni Selâhaddîn'e emanet etmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁴ Yeni Fâtımî vezirinin, bulunduğu konuma dair, Âdid ile Suriye'deki efendisinin ve belki en mühimi bizzat kendisinin yüklediği mesuliyetlerin ayrıştırılması, takip eden olayların analizini kolaylaştırabilir. Birincisi için durum, basit ama gerçekçi bir tahminle, kaçınılmaz olanı -Fâtımî hilafetinin çöküşünü-, kurtarıcılarına Fâtımî kimliği kazandırmak gibi değişik bir taktikle erteleme girişimidir. Ne var ki, son Frank muhasarasının büsbütün açığa çıkardığı acınası hâlin getirdiği umarsızlıkla Âdid, böyle bir denemede bulunsa da ölümüyle sonlanan Fâtımî halifelliğini kurtarmayı başaramadı. Nüreddîn, Mısır'ın fiziksel getirileriyle ilgilenmek bir yana, muhtemelen en yakın yardımcısı Şîrkûh'a duyduğundan daha fazla olmayan bir itimat hissiyle yaklaştığı Selâhaddîn'i yönlendirilebilir bir statüde tutma uğraşındaydı. Fakat arada tam anlamıyla kontrol edilmesine imkân tanımayacak bir mesafenin bulunması, süreci zorlaştırmaktaydı. Aslında onun bu husustaki tedirginliği, Selâhaddîn'in de kendi konumunu yeniden gözden geçirdiğine dair ipuçları sunmaktadır. Buna bağlı olarak, Selâhaddîn'i Nüreddîn'e bağlayan ipleri gevşetecek bazı hadiseler de yaşanıyordu. Onun, Kahire yönetimindeki ağırlığını henüz yeni sezdirmeye başladığı bir esnada, Nüreddîn, kısmen Bağdat'tan gelen baskılarla ve bir ihtimal metbûsu olduğunu hatırlatmak için, hutbeyi Abbasîler adına okutmasını istedi. Selâhaddîn, Suriye'den iletilen emri koşulsuz yerine getirmek şöyle dursun tereddütle karşıladı ve hatta konuyu görüşmek için danışmanlarıyla toplantı gerçekleştirdi.⁴⁵ Kuşkusuz çekincesini, yalnızca Nüreddîn'in hükümlerine direnç gösterme olarak yorumlamak, olaya ilişkin tarihsel gerçekliği varılmak istenilen çıkarıma uyarlamak olurdu. Selâhaddîn'in

⁴⁴ Ahmed bin Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ*, c. III, Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, 495-6; Nâsırüddîn Muhammed İbnü'l-Furât, *Târîh-u İbnü'l-Furât*, c. IV/I, Hasan Muhammed eş-Şemâ'a (nşr.), Basra: Matba'at-ü Haddad, 1967, 53, 56-7; Sarimüddin İbrahim İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn fi Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtn*, c. II, Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali (thk.), Beyrut: Alemü'l-Kütüp, 1985, 13; Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara fi Târîh-i Mısır ve'l-Kâhire*, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (thk.), c. II, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1968, 4-5; aynı yazarın, *Târîhu'l-Hulefâ*, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (thk.), Kahire: Matba'atü's-Saâde, 1952, 444; Claude Cahen, *Ayyûbids*, 797; Ramazan Şeşen, *Eyyûbiler*, *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, 20.

⁴⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 446-7. Selâhaddîn'in Mısır'daki etkilerinin hissedilmesiyle birlikte, dönem Abbasî halifesi Müstencid, hutbenin Abbasî halifelîği adına okutulması hususundaki isteğiyle, Nüreddîn Zengî'yi baskıladı. Bu istek doğrultusunda Nüreddîn de, Selâhaddîn'e pek çok defa emir gönderdi hatta meselenin görüşülmesi için babası Necmeddin Eyyûb'u bile Mısır'a yolladı. Ancak henüz bölgedeki istikrarın tam anlamıyla tesis edilememesinden ötürü Selâhaddîn, konuyla ilgili aceleci davranmayacak ve söz konusu emrin yerine getirilmesini ileri bir tarihe erteleyecekti bkz. İbnü'l-Furât, c. IV/I, 89, 161.

kararsızlığının ardındaki asıl motivasyon, henüz çok etkin olan Şîilerin nasıl bir tepkimeye gireceğini öngörememesiydi. Ancak aynı olay, Nûreddîn'in isteklerinin sorgulanamaz yahut değerlendirilemez olmadığı yönünde ikincil bir akıl yürütmeyi de mümkün kılmaktadır. Nitekim bazı yaklaşımlar, Nûreddîn kısa bir süre sonra vefat etmemiş olsaydı (1174), aralarında ciddi bir çatışma çıkma olasılığını güçlü görmektedirler.⁴⁶ Kendi hükümranlığını kurmada böylesi kritik bir engelin gayet olağan bir rastlantıyla aşılması, Selâhaddîn adına bir talih sayılırdı.

Hemen hemen aynı dönem içerisinde, zihnini meşgul eden Şîilik akımının bastırılması üzerine bir kampanya yürütecekti. Vezaret senelerinde ülke yönetimindeki nüfuzunu artırdığı doğrudu ancak Âdid'in ölümüyledir ki (1171),⁴⁷ mutlak surette ikinci adam olmaktan sıyrılabilmişti. Artık mezhepsel açıdan Abbasîlere bağlanıldığını belli edecek dinî teanülleri, ciddi şekilde endişeye kapılmaksızın pratiğe aktarabilecekti. Mısır'da okutulan hutbelerde, devrin Abbasî halifesi Müstezî'nin isminin zikredilmesi de aşağı yukarı bu tarihlere denk gelmektedir. Değindiği gibi, Selâhaddîn'in, Bağdat'a olan aidiyetini yansıtabilecek bu sembolik ritüelin tatbiki için kısa süreliğine de olsa beklemede kalması, Şîilerin taşkınlık çıkarabilmelerinden duyulan kaygıyla ilgiliydi. Neyse ki, Mısır'ın yeniden Sünnileşme safhasına geçişi, tedirgin olmayı gerektirecek kadar yıpratıcı olmamıştı. Elbette önceden bu sükûnet hâlini kalıcılaştırmak için birtakım tedbirler almayı ihmal etmiş değildi. Yönetmel ve askeri durumunu kuvvetlendirmesine ilaveten hukukî işlemlerin, Şîilik öğretilerine göre yerine getirilmesinin yolunu kapamak için, yerlerine Şafîî kadıları tayin etmek üzere Şîî hukukçuları tasfiye etmişti.⁴⁸ Fâtımî hilafetinin Mısır tarihinden sessizce çekilmesinde ve Şîiliğin büyük ölçüde sindirilmesinde, Selâhaddîn'in ihtiyatlı ve incelikli siyasetinin belirleyici olduğu tartışma götürmezdir.

⁴⁶ Cahen, *Ayyûbids*, 797; C. H. Becker, *Eyyûbîler*, **İA**, c. IV, Eskişehir 2001, 425. Selâhaddîn ile Nûreddîn arasındaki gerginliğe işaret eden diğer çalışmalar için bkz. R. Stephen Humphreys, *Eyyûbî Konfederasyonunun Kökenleri, Selâhaddîn'in Mirası*, Serdar Şengül – Bilal Öztunç (çev.), İstanbul: Avesta Yayınları, 2011, 109; Musaed Jaber Alenezi, **Political and Economic Relations between the Ayyûbids and the Bahri Mamluks and the Ashraf of Hijaz, 567-784 A.H./1171-1382 A.D.**, Phd Thesis, Leicester: University of Leicester, School of History, Political and International Relations, 2017, 53-4. Bu konudaki yaklaşımları karşıt bir argümanla karşı. Şeşen, *Eyyûbîler*, 20.

⁴⁷ İbn Hallikân, c. III, 111-2; İbnü'l-Furât, c. IV/I, 162-3; İbn Dokmak, c. I, 269; Süyûtî, **Hüsnu'l-Muhâdara**, c. I, 609.

⁴⁸ İbnü'l-Furât, c. IV/I, 125; Süyûtî, **Hüsnu'l-Muhâdara**, c. II, 5.

Selâhaddîn'in Mısır idareciliğinin erken senelerinde Nûreddîn'le giriştiği soğuk çatışma ve Şîlikle mücadele etme gibi karşılaştığı sorunlara, son olarak, Nûreddîn'in ölümü sonrası Suriye'de yaşanan çalkantılı süreci ve sultanlık kariyerinin önemli bölümünü meşgul eden Frank saldırılarını ekleyebiliriz. Nûreddîn'den sonra Suriye'nin kaderini, sultanlığı simgesel nitelikli, yetişkin yaşta olmayan oğlu İsmail'in velayetini alacak atabeg'in şekillendireceğinin farkında olan Selâhaddîn, ilgisini bu bölgeye yoğunlaştırdı. Gerçekte, yönetsel alandaki yeterlilikleri ve askeri meziyetlerinden dolayı kendisinden daha liyakatli bir namzet de yoktu hatta bölgeye davet edilme hususunda ortak bir talep dahi vardı. Ancak aksi kanaati taşıyanların varlığı, onu, Suriye'ye sefer düzenleyerek egemen olma seçeneğine zorladı. Sonraları, her biri müstakil idarî ünitelere dönüşecek olan Suriye vilayetlerini hâkimiyet alanına katarak,⁴⁹ Nûreddîn'in, Mısır'ı Suriye'ye bağlı kılma hayalini, Suriye'yi Mısır ile bütünleştirerek gerçekleştirmiş oldu. Bölgenin artık Eyyübî toprağı olması, bir süredir hissedilen gerginliği düşürdüğü gibi Franklara yönlendirilecek bir çarpışma için, enerji ve vakit ayrılmasına da ortam hazırladı. Hittîn'de kazanılan büyük zafer ile Kudüs tekrar İslamlara geçti ve izleyen devrede gerçekleştirilen seri harekâtlarla, Filistin ve Suriye'deki pek çok nokta teslim alındı. Eyyübîlere mukavemet göstermeyi sürdüren birkaç merkez dışarıda tutulursa, Kudüs Frank Krallığı'nın içeriği boşaltılmıştı denilebilir.⁵⁰ Kurucu sultanın Mısır'a gelişinin takriben ikinci on yılının sonunda, ufak çaplı daralma ve genişlemelere rağmen ardıl sultanlar döneminde de hükmedilecek olan coğrafi alanın sınırları belirginleşmişti.

Selâhaddîn için, tam da bu zorlu yıllar esnasında, hiç olmadığı kadar hanedan içi dayanışmaya gereksinim doğdu. Amcasının ölümünün ve Zengîlere mesafeli durmasının ardından yalnız kalmaması, kan bağı olanları etrafında toplamakla mümkündü. Nitekim Selâhaddîn'in çevresinde bir hâle oluşturan yakınları ve soydaşları, yine onun irâde ve direktifleriyle kilit makamlara getirileceklerdi. Tesis edeceği sülale egemenliğinin kuruluş sürecine, bizzat mensuplarının aktif katılımını

⁴⁹ Şeşen, Eyyübîler, 20-1; Bedrettin Basuğuy, **Eyyübîler: el-Melikü's-Sâlih Dönemi**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2017, 28.

⁵⁰ Cahen, Ayyübîs, 797; Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a**, 14; aynı yazarın, Eyyübîler, 21; Basuğuy, 29.

önceleyen Selâhaddîn, iktidarını sabitleştirmek için ⁵¹ Mısır'a davet ettiği akrabalarını, seçkin bir bürokrat yahut komutan statüsüne taşıdı. Etkinlik alanının yayılımıyla birlikte ise, hanedan mensupları, Kahire güdümlü bir memur olmaktan çıkıp otonom emir konumuna terfi edeceklerdi. Ancak Eyyûbî konfederalizmi, apansız bir şekilde değil derece derece ilerleyen bir akış sonunda biçimlenecekti. En azından, sülaleye bir bütünlük ve ideal kazandırması yönüyle, derin bir hürmet sunulan ve yönetiminden açıkça kopmaya temayül olunmayan Selâhaddîn döneminde, mutlak bir konfederatif yapıdan bahsetmek kolay değildir. Bu dönemde, daha çok, idarî ve gelir getiren birimlerin soydaşlar arasında bölümlenmesine dair, müteakip yönetimlerin gözetmeyeceği, bir taslak yöntem geliştirilmeye çalışıldı.

Selâhaddîn, davranış kalıpları ve müesseselerin işleyişiyle, hanedan yasalarına göre özgün bir form kazanan devletin, kendisinden sonra da yine aynı yasalarca devam ettirilmesi maksadıyla yetki dağılımını tanımlayan bir düzenleme yoluna gitti. Görece daha uzak akraba ve saygın emirleri de kapsayan bu parselasyona göre, vefatından sonra, kökleşmiş bir yönetim nizamının olduğu ve verimli arazilerin bulunduğu Dımaşk, Mısır ve Halep eyaletleri, sırasıyla oğulları Efdal, Aziz ve Zahir'in denetimine geçti.⁵² İktidarına kıymetli yardımları dokunan kardeşi Âdil'in hissesine ise, dağıtık noktalardaki el-Cezire, Kerak ve Şevbek düşmüştü.⁵³ Böylelikle ülkenin merkezî bölgeleri, kurucu sultanın en yakınlarının kontrolüne bırakılmak suretiyle kendi özel sınırlarına ayrılmış oluyordu. Elbette ailenin tevarüs olunan değer yargıları bilinmeseydi, Selâhaddîn'in verdiği en büyük emek olan siyasal bütünlüğün, bölümlenmek üzere sağlanmış olması tuhaf karşılanabilirdi. Oysa yönetim yapısını, bir *emirlikler birliği* seviyesine getirmenin kural olduğu bir düzende,⁵⁴ Selâhaddîn, sadece yasal olana göre karar veren bir sultandan başkası değildi. Kısa ömürlü olan hanedanın sürekliliğine yönelik faydacı bir çözüm

⁵¹ R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany: State University of New York Press, 1977, 43; Şeşen, *Eyyûbîler*, 28.

⁵² İbn Hallikân, c. III, 419; Abdurrahman bin İsmail Ebu Şâme, *Kitab-ı Ravzateyn fi Ahbârî'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Sâlahiyye*, c. IV, İbrahim Şemseddin (nşr.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2002, 237-40; İsmail bin Ali Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, c. II, Mahmud Düyyub (nşr.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1997, 174; İbn Dokmak, c. II, 19. Dımaşk ve Halep'in, Efdal ve Zahir'e bırakılması için ayrıca bkz. Kalkaşendî, c. IV, 172, 177-8.

⁵³ Selâhaddîn'den sonra, Eyyûbî topraklarının paylaşımının ayrıntıları için bkz. Cahen, *Ayyûbids*, 798-9; Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 75, 80-3; Basuğuy, 31.

⁵⁴ Humphreys, *Eyyûbi Konfederasyonu*, 108-9; Holt, *Haçlılar Çağı*, 62-3.

getiremeyip sonlara doğru işlevselliğini yitirse de Eyyûbî yasası bu kuramsal çerçeveye oturmaktaydı.

Bu davranış modelinin dürtülerini, Selçuklu-Zengî geleneklerinde ve sülale büyüklerinin alışkanlıklarında aramak,⁵⁵ yanlış bir yönlendirme sayılmaz. Eyyûbî mensuplarının, Selçuklu otorite algısının asal bileşenlerinden olan ve Zengîlerin de özümsemiği kan bağı ilkesinden, ikincilerin himayesinde buldukları süre zarfında öykünmüş olmaları muhtemeldir. Fakat -yine bu yaklaşımı önemsizleştirmemekle birlikte- başat faktörün diğer husus, yani Eyyûbî ekâbirini soydaşlarına yakınlaştıran uyarıcıların aşiretçilik kökenlerinden gelmekte olduğunu sanıyoruz. Sülalenin aşiret asılları ve aşiret yaptırımlarının Eyyûbî üyeleri üzerindeki tesiri, Selçuklu ve Zengî etkileşimlerinden daha evvel ve dolayısıyla daha esaslı olmalıdır. Birtakım veçheleriyle, aşiretsel prensipleri anıştıran hanedanlık sisteminin geçerli olduğu Selçuklu ve Zengîler Devleti'nden öğrenilenler de ilgili prensipleri hatırlatacak keyfiyetteydi. Genel itibariyle, aşiret bütünlüğünü korumaya yönelik kurallar, tekil olarak yahut bir toplulukça elde edilmiş olsun, kazanımın veya ganimetin, aşiret arasında pay edilmesine hükmeder. Şüphe götürmez, Eyyûbîlerin elde ettikleri en büyük kazanım Mısır, Suriye ve uydu bölgeleriydi ve bu alanın yönetme yetkisinin de aşiret normları doğrultusunda hanedan arasında pay edilmesi gerekiyordu. Aksi bir durum, soydaşların yeni şekillenmekte olan Eyyûbî organizasyonunda yer alamamaları, hanedan içinde yaşanılacak bir çekişmeyle sonuçlanabilirdi. Belki de bu yüzden, Selâhaddîn, yakınlarına dağıttığı payeler ve hisselerle, hükümranlığı süresince hiç karşılaşmayacağı uğraştırıcı bir iç karışıklığı⁵⁶ önlemiş oluyordu.

Selâhaddîn sonrası dönem, Eyyûbî konfederalizmi için, onun hükümetinin mi yoksa oğullarının idaresinin mi ölçüt alınması gerektiği hakkında açmaza düşürecek gelişmelerle doludur. Erken senelerde sakınılan hanedan savaşları, farklı kişilikteki sultan çocuklarının iktidar devirlerinde bitmek bilmeyecekti. Amcaları Âdil ile Halep meliki Zahir'in dolaylı olarak karıştırdıkları ilk anlaşmazlıklar, en büyük oğul Efdal ile kardeşi Aziz arasında çıktı. Kaynakların nakilleri, bu sıralarda, yöneticilik vasıfları

⁵⁵ Humphreys, Eyyûbî Konfederasyonu, 145; Basuğuy, 201-2.

⁵⁶ Şeşen, Eyyûbîler, 78.

taşımayanın, eğlence düşkününü Efdal olduğunu ihsas etmektedir.⁵⁷ Dımaşk melikliği süresince yaptığı sayısız hataların düzeltilebilir olmayanlarından biri, üst düzey emirleri çevresinde tutamamasıdır. Veziri Ziyaeddin İbnü'l-Esir'in yanlış telkinleriyle,⁵⁸ katından uzaklaştırılan emirlerden bir kısmı Dımaşk'ı teslim almak için fırsat kollayan Mısır'daki kardeşi Aziz'in maiyetine katıldılar. Aziz'in Dımaşk'a hâkim olmaya yönelik birkaç teşebbüsü, Âdil ve öteki kardeşi Zahir'in, Efdal lehine arabuluculuk yapmalarıyla sonuçsuz kalmıştı. Ancak yeğeni Efdal'in aldırılmazlıklarına uzun bir süre tahammül etmeyecek olan Âdil, Aziz ile birlikte kuşattığı Dımaşk'ı ele geçirdi. (1196) Eyaletin yönetimi, yeğeni Aziz'in sultanlığını tanıyacak olan Âdil'e bırakıldı. Dımaşk'taki varlığını, amcasından ve bazen de kardeşi Zahir'den gelebilecek yardımlara bağlamak gibi bir başka yanılgıya düşen Efdal ise, babasının vefatının (1193) ardından, başarısızlıklarla geçen üç yılın sonunda Sarhad'a çekilmek üzere bölgeden ayrılmak zorunda kaldı.⁵⁹

Henüz birkaç yıl içerisinde, meliklere dağıtılan arazinin el değiştirmeye başlaması, aslında, Selâhaddin'in bıraktığı mirasla bağıntı kurulamayacak ölçüde başka bir dağılımın olacağını haber veriyordu. Mısır hâkimi Aziz'in ani ölümü (1198),⁶⁰ tahta çıkartılmış, Mansur lakabını alan küçük yaştaki oğlu Nâsireddin'in velayeti için yeni bir kavgayı başlatacağı. Kendisini destekleyen emirlerin çağrısı ile Kahire'ye gelerek sultanlığın merkezine hâkim olan Efdal'in, Dımaşk'a yeniden sahip olmak gibi yersiz bir hedef için harekete geçmesi, önce amcası ile giriştiği mücadeleden yenik çıkmasıyla ardından da atabeglik mevkisini ve dolayısıyla Mısır'ı kaybetmesiyle neticelenecekti.⁶¹ Eyyûbî merkezine ve hanedana üstünlüğünü kabul ettiren Âdil ise, kısa bir bekleyişten sonra, artık Halep'te, amcası Zahir'in gölgesinde yaşayacak olan küçük yeğeni Mansur'u, ailesiyle birlikte, Mısır'dan çıkardı.⁶²

⁵⁷ Ebu Şâme, *Kitab-ı Ravzateyn*, c. IV, 245-9; Ebu'l-Fidâ, c. II, 175-8.

⁵⁸ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 19; aynı yazarın, *Eyyûbîler*, 78-9; Basuğuy, 31.

⁵⁹ İbn Hallikân, c. III, 419-20; Ebu Şâme, *Kitab-ı Ravzateyn*, c. IV, 252-3; Ebu'l-Fidâ, c. II, 180-1; İbnü'l-Verdî, c. II, 167.

⁶⁰ İbn Hallikân, c. III, 251; Abdurrahman bin İsmail Ebu Şâme, *Zeyl-i Ravzateyn (Terâcimü Ricali'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi')*, c. V, İbrahim Şemseddin (nşr.), Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2002, 25; aynı yazarın, *Kitab-ı Ravzateyn*, c. IV, 260; Ebu'l-Fidâ, c. II, 183; İbnü'l-Furât, c. IV/II, 146-8; İbn Dokmak, c. II, 20-1.

⁶¹ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 28-32; aynı yazarın, *Eyyûbîler*, 80-2.

⁶² Sözü edilen olay ve Âdil'in yönetime geçiş süreci için bkz. Ebu'l-Fidâ, c. II, 183-7, 193. Âdil'in Mısır'da saltanatı ele geçirmesi için ayrıca bkz. İbnü'l-Furât, c. IV/II, 176-8.

Âdil'in en yetkin melik olarak tanınması, hanedanı bir süredir bunaltan kargaşa yoğunluğunu yatıştırdı. Fakat bu sükûnet aralığı, Eyyûbîlerin geleceğini, tek ve kesin bir varis yerine hanedan normlarının gerektirdiği gibi uzlaşma içinde kalacaklarını umduğu oğullarının iradesine terk eden Âdil'in ölümüne (1218) kadar sürecekti. Dolayısıyla konfederatif yapının dairevi niteliği, henüz biten bir iç çekişme döneminin başlangıç anına dönülmesine neden oluyordu.

Âdil, Kahire'de sultanlığının resmi olarak da duyurulmasıyla birlikte (1200), hangi oğlunun hangi bölgede hükümet kuracağını belirlemeye odaklandı. Kendisinden sonra da mühim derecede aynı kalacak olan bölümlere, büyük oğul Kâmil'in Mısır'a yerleşmesini, Eşref Musa'nın el-Cezire ve Kuzey Suriye'yi, Muazzam'ın da Orta Suriye'nin yanı sıra Filistin ve Ürdün'ü tutmasını kapsıyordu.⁶³ Hükümler seneleri, Frank saldırılarının palazlandığı bir aşamaya tesadüf etmesine rağmen, hanedanın bu üçüncü kuşak yöneticileri de, kendi aralarında, politik ve çoğunlukla silahlı mücadele şeklinde savaşmaktan kaçınmayacaklardır. Hanedan için ortak bir tehlike sayılabilecek durumlarda bile, husumet halinde olunan bir başka melikliğe karşı duyulan güvensizlik, Eyyûbîleri bütünleştiren ideallerin ve soydaşlık hislerinin çözülmesi demektir.

Selâhaddîn'den bu yana, devletin değişen doğası, içinde bulunulan şartlardaki ve *emirlikler birliği* hakkındaki kavrayışsal farklılığın belirginleştirilmesiyle aydınlanabilir. Hanedanın yükselişi, daha önce sıraladığımız, hemen hemen aynı zaman dilimine rastlayan tehdit unsurlarının savuşturulmasıyla mümkün olmuştu. Eyyûbîler, Selâhaddîn'in şahsında bir kurucu sultan bulmuştu ve sülalenin varlığını sürdürmek gibi bir gaye edinmişti. Sınırlar, alt idarî birimlerin oluşturulmasını gerektirecek oranda genişlediğinde, yönetsel yetkiler akrabalar ve kıdemli emirlerle paylaşıldı. Ancak tüm yerel emirler hâlen Selâhaddîn'in sorumluluğundaydılar ve hanedan bir tehlikeyle yüz yüze geldiğinde, otonom haklar askıya alınıyordu. Özellikle, devir itibarıyla, İslamlar üzerinde ciddi bir baskı oluşturan Franklara karşı geliştirilen inanç uğruna mücadele anlayışı, hanedanı bir araya getiriyordu. Tarihsel ilerleyiş, bu klasik dönemi geride bıraktırdıkça, aileyi zirvede tutan dinamikler de

⁶³ Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 125-6, 161; Basuğuy, 32-4. Claude Cahen, ilgili bölümlere ayrıntılarına yer vermeden değinmektedir bkz. Ayyûbids, 799.

kaybolmaya yüz tuttu. Evveleminde, Selâhaddîn'in, kendi kapasitesinde, mutlak bir saygınlığı olan ve birleştirici vasıfları bulunan bir ardılı olmayacaktı. Her ne kadar Kahire'deki melik tarafından verilen hükmün yaptırım gücü ve üstünlüğü varsa da artık diğer eyalet yönetimleri daha ayrık bir görüntü çizeceklerdi. Önceleri hanedan için yapılan savaşlar, yerini, ağırlıkla kardeşler ve bazen akrabalar arasında meydana gelen, iktidarını diğerine dikte etme maksadındaki yarışlara bıraktı. Yine bununla bağıntılı olarak, erken dönem devlet ricâlinin özel bir değer yüklediği inanç uğruna mücadelenin de, takip eden devirlerde tavsadığı gözlemlenir. Bu çerçevede, Kâmil'in, en çarpıcı maddesi Kudüs'ün Franklar'a bırakılması olan 1229 tarihli muâhedenin ön müzakereleri bağlamında Alman imparatoru II. Frederick ile yaptığı görüşmelerin, çatışma halinde olduğu kardeşi Muazzam karşısında durumunu kuvvetlendirmeye yönelik olması anımsatılabilir.⁶⁴ Aşağıda temas edeceğimiz Salih Eyyûb'un saltanatında, amcası İsmail'in ona karşı yürüttüğü savaşta (1244) Franklarla ittifak yapması, çok daha dramatik olan bir başka örnek keyfiyetindedir.

Temel ilkeleri, aşiret kültürü ile hanedanlık nizamına göre ayarlanan Eyyûbî yasası, hâkimiyet kaynaklarının, her yeni kuşakta sayıları artan ortakçılar arasında dağıtılmasından doğan anlaşmazlıklara çözüm getiremiyordu. Politik anlamda rakipsizleşmenin yanı sıra iktisadi kaynakları ötekinin zararına genişletmek veya korumak isteği, emirlikleri birbirine düşürüyordu. Hem sultanlığına giden süreçte hem de sultanlık yıllarında, akrabalarının çıkardığı güçlüklerle uğraşmak zorunda kalan Salih Eyyûb, sorunların, hanedanın yönetim mantığından ileri geldiğini gördü. Hanedan mensuplarının düşmanlarını bizzat hanedan teâmüllerinin yetiştirdiğini kavrayan Salih Eyyûb'un çabaları, soydaşlarını pasifleştirmeye temerküz edecekti.

Eyyûbî-Memlûk ilişkisinin, bulunan benzer yönlerin yüzeysel nitelikli olduğunu düşündüğümüz için, kısıtlı bir alana indirgenmesi gerektiğini savunmuştuk. Böyle bir savunuya karşın, Memlûk iktidar algısını, hiçbir olgu, belirleyici yahut şahısla olmayacak ölçüde, bir Eyyûbî sultanıyla, Salih Eyyûb ile bağdaştırmamız, onun, hanedan nizamını bütünüyle reddeden siyasal yönelimleriyle gerekçelenebilir. Nitekim mezkûr sultanın, aralarında Memlûk Devleti'nin kurucuları da bulunan, çok

⁶⁴ R. Stephen Humphreys, Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century, *Mamluk Studies Review*, Vol. 2, 1998, 7; Becker, 425.

sayıda memlûk devşirmesi aynı tutumla izah edilebilir. Fakat anlatım seyrinde hataya düşmemek için, öncelikle, Memlûkler ile Salih Eyyûb'u buluşturan söz konusu yönelimlerin, ikincisinin hayatındaki hangi tecrübelerin dışı vurumu olduğuna bakacağız.

Dımaşk meliki Muazzam ölünce (1227), oğlu ve mirasçısı Nâsır Davud, kendisini vilayetten çıkarmak üzerine sözleşmiş olan amcaları Kâmil ve Eşref Musa'ya direnemedi. Vilayetin yeni sahibi, el-Cezire'deki topraklarını büyük kardeşi Kâmil'e terk eden Eşref olurken, yeğenlerine –Nâsır Davud'a- Kerak ve Şevbek bırakıldı.⁶⁵ Dımaşk'taki hükümet, Eşref'in ölümü (1237) sonrası yerini devralan kardeşi İsmail ile bir kez daha el değiştirdi.⁶⁶ Ne var ki, bu sıralarda, kuvvetler dengesinin şaşkırtıcı derecede hızlı değiştiği bölge, başka bir kuşatmaya daha konu oldu. Tartışma götürmez artık hanedanın en kudretlisi durumundaki Kâmil, etkinlik sahasını adının büyüklüğüyle orantılamak için Dımaşk önlerindekiydi. Nâsır Davud da kuşatmanın taraflarından biriydi ancak bu defa, kalenin düşmesi durumunda kendisine teslim edeceğini umduğu amcası Kâmil'in karşısında değil yanında duruyordu. Oysaki temennisinin tersine hayatının kırılma anlarında sürekli talihsiz rastlantılarla karşılaşmış bu Eyyûbî melikini, yine düş kırıklığına uğratacak bir son bekliyordu. Koşullar gereği, şehrin, melik İsmail'in uzunca bir süre mukavemet edemeyeceği Kâmil'in tasarrufuna bırakılması tesadüf sayılmazdı. Fakat Dımaşk'ın idaresine dair herhangi bir talimatta bulunmayan Kâmil'in birkaç ay içerisindeki ölümü (1238), Nâsır Davud için tam anlamıyla kötü bir sürprizdi. Öte taraftan, üçüncü kuşak melikler devri tedricen kapanırken, geç dönem Eyyûbî tarihinin, çekişmelerine tanık olacağı politik karakterler de böylelikle temayüz ediyordu. Salih Eyyûb açısından konumlandıracağımız bu karakterleri, babası Kâmil'den sonra sultanlığa yükselen kardeşi Âdil (II. Âdil), Dımaşk'ı kaybedişinden sonra Ba'lebek'e çekilen amcası İsmail ve Kerak'taki kuzeni Nâsır Davud şeklinde sıralayabiliriz. Aynı diziliş, bir anlamda, Salih Eyyûb'un hiyerarşinin tepe noktasına, Mısır sultanlığına ulaşması için kotarması gereken güçlükleri de anlatır.

⁶⁵ Ebu'l-Fidâ, c. II, 240-1; Cahen, Ayyûbids, 799; Holt, **Haçlılar Çağı**, 65; Basuğuy, 38.

⁶⁶ Ebu Şâme, **Zeyl-i Ravzateyn**, c. V, 253; Ebu'l-Fidâ, c. II, 262.

Yaş ve yeterlilik bakımından üstün olduğu kardeşi II. Âdil'in saltanatı, dolaysız olarak, henüz veliahtlığı esnasında etrafında kümelenmediği memlûklerden ötürü kendisinden duyulan rahatsızlıkla ilintilidir. Kâmil, ilk olarak, büyük oğlu Salih Eyyûb'u veliahdı ve Mısır'daki vekili olarak belirlemişti. Fakat aralarında II. Âdil'in annesinin de bulunduğu veliaht karşıtlarının, memlûk topladığı ve sultanlığa meylettiği hususundaki ihbarları üzerine veliaht tercihinde değişikliğe gitmiş ve halefî olarak küçük oğlu Âdil'i seçtiğini duyurmuştu.⁶⁷ Sultan Kâmil'in ölümüne kadar II. Âdil'in veliahtlığını geçersiz kılacak herhangi bir gelişme olmadığı için, Mısır ve Nâsır Davud'a teslim edilmesi onaylanmayan Dımaşk da dâhil bağlı eyaletler onun denetimine geçmişti. Bu sırada, devletin kuzey kesimlerine, el-Cezire ve dolaylarına hükmeden Salih Eyyûb, haberdârı olduğu Kahire'deki yeni olayların (babasının ölümü sonrası kardeşinin Mısır'a egemen olmasının) edilgen bir tanığı olarak kalmamak amacıyla adım adım hanedan merkezine ilerlemeyi içeren bir planı takip edecekti. Nitekim kolaylıkla sahip olduğu Dımaşk'ta (1239)⁶⁸ iken, idarî beceriksizlikleri açığa çıkan kardeşine yönelik bir tepki olarak, Mısır'dan cesaretlendirici davetler de alıyordu. Görünürde hadiselerin akışı tasarladığı istikameteydi fakat çıktığı Mısır seferi esnasında yaşanan gelişmeler, hanedan içi ilişkiler konusundaki bilgisizliğini fark ettirecekti. Sefer öncesi birliklerine katılması yönündeki çağrısını, özrünü ileterek karşılıksız bırakan amcası İsmail, yokluğunu fırsat bilerek Dımaşk'ı kuşattı ve bir kez daha kalenin egemeni oldu.(1239)⁶⁹ Vekili olarak bıraktığı oğlu Muğis Ömer'i de tevkif etti. Dımaşk'ın düştüğü Nablus dolaylarında iken öğrenilince, Salih Eyyûb, moral çöküntüsü yaşayan ordusunun dağılmasını engelleyemedi. Beraberinde, eşi Şecere'd-Dür ve az sayıdaki memlûkleri dışında kimse kalmamıştı. İçine düştüğü durumun, zorba kardeşinin baskı aracı olarak kullandığı Mısır tahtını elde etmeye dair planla hiçbir alakası kalmamıştı. Ordusundaki sayısal düşüşten dolayı seferi sürdüremediği gibi olası bir terslikte geri dönüş yapacağı Dımaşk da amcasına yem olmuştu. Bu boşluk hissiyle, daha az umutsuz bir seçenek olarak, Kerak'taki kuzenine sığındı.

⁶⁷ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 119-20; aynı yazarın, *Eyyûbîler*, 120; Basuğuy, 38, 46.

⁶⁸ Ebu Şâme, *Zeyl-i Ravzateyn*, c. V, 257; Ebu'l-Fidâ, c. II, 266.

⁶⁹ Ebu Şâme, *Zeyl-i Ravzateyn*, c. V, 259; Ebu'l-Fidâ, c. II, 267-8.

Saltanatının hemen öncesine denk gelen bu trajedinin, hanedan yasası ve özellikle memlûk müessesesi hakkındaki sanısını doğruladığı inkâr edilemez. Salih Eyyûb, nepotizm temelli yönetsel bir organizasyonla, akrabalarının korkunç birer düşmana dönüştüklerini deneyimlemişti. Kaynakların soydaşlar arasında paylaşılmasının çıkardığı kargaşalığın, başka bir paylaşım ile yatıştırılmaya çalışılması bir döngüye neden oluyordu. Akrabalık bağlarından dolayı, sorun teşkil eden soydaşın kesin olarak ortadan kaldırılmasına da pek yanaşılmıyordu. Salih Eyyûb'un acı tecrübesi de, sözü edilen çözümsüzlüğün olağan bir sonucu idi. Fakat veliahtlık senelerinden itibaren, çevresindeki savaşçı kabiliyetleriyle bilinen Harizmliler ve Memlûklerin kalabalıklaşması, muhtemel bir iktidarında, mevcut politik temayüllere rağbet etmeyeceği hususunda ipuçları vermekteydi. Bu iki askeri topluluktan Memlûkler, görevlerini daha ziyade sadakat çerçevesinde yerine getirmeleriyle, yeteneklerini ücret beklentisiyle kullanan Harizmlilerden ayırmaktadırlar. Nitekim efendileri Salih Eyyûb'un, başarısız Mısır seferi esnasında kaldığı çaresizliğe ortak olarak bağlılıklarını ispatlamışlardı. Savaş sanatındaki becerilerine ilaveten sadakat hislerinin de güçlü olduğunu keşfeden Salih Eyyûb'un saltanatında, bürokrasi kademelerine ve askeri kadrolara, ağırlıkla, Memlûklerin yerleştirildiğini göreceğiz.

Nâsır Davud, kendisine iltica eden amcasının oğlunu Mısır'a göndermesini isteyen II. Âdil'in ısrarcılığına itibar etmedi. Pragmatist bir kişilikte olduğu anlaşılan Nâsır Davud'un bu tavrı, himayeci duygulardan ziyade Salih Eyyûb'un yükselişini, daha kazançlı bir yatırım olarak görmesine bağlanabilir. Sonunda, iki kuzen, Salih Eyyûb'un Mısır sultanlığı için birlikte hareket edecekleri ve alınması durumunda Dımaşk'ın da Nâsır Davud'a teslimi hususunda karşılıklı söz verdiler.⁷⁰ Ancak Mısır'daki muhalif emirlerin II. Âdil'i tutuklayarak büyük kardeşi Salih Eyyûb'a çağrıda bulunmasıyla, bahsedilen ittifak doğrultusunda seferber olmaya lüzum kalmadı. Beklemediği bir surette hanedan merkezinin birinci adamı olan (1240) Salih Eyyûb, artık, sülale normlarını hükümsüz bırakmaya muktedir bir konumdaydı. Gerçekten de kariyerinin başlarından itibaren Eyyûbîlerin pek alışkın olmadıkları bir eğilim içerisindeydi. Kahire'ye beraberinde giden Nâsır Davud'un, himaye bedeli veya aralarındaki sözleşme gereği bulunduğu taleplere ve Dımaşk'a yönelik

⁷⁰ Ebu'l-Fidâ, c. II, 269. Bu ittifak yemininin detayları için bkz. Basuğuy, 74-5.

hedeflerine duyarsız kalması, siyasi tutumuna dair işaretler taşır. Kontrolünde olsun yahut olmasın, Eyyûbîlerin doğal sınırları içerisindeki herhangi bir yönetim ünitesinde, otonom hakları olan bir soydaşını görmek niyetinde değildi. İstediklerini alamayan Nâsır Davud, bir kez daha eli boş şekilde Kerak'a döndü. Tutukladığı kardeşi II. Âdil'in öldürülmesinin, Eyyûbî tarihinde taht savaşlarından ötürü işlenen tek siyasi cinayet⁷¹ olarak not düşülmesi de, yine, Salih Eyyûb devrinin hanedan teamüllerinden uzaklaştığı yönünde izlenimler verir. Böylelikle, önceki sultanların, problemlili melikleri başka bir havalıye sürmek gibi aldıkları geçici tedbirlere karşın iktidarını her açıdan emniyette tutacak kalıcı çözümlere başvuruyordu.

Emirlikler birliğinin üniterleşme eğilimleri karşısında çözüleceği ise, en çok, hükümlanlık alanına katılan toprakların idarî statüleriyle anlaşılacaktı. Salih Eyyûb, daveti üzerine ordusunda yer alan Harizmlilerin değerli yardımlarıyla, amcası İsmail ile Frank iş birliğinin ürünü olan ve Nâsır Davud'un da sevkettiği bir destek birliğiyle yer aldığı Dımaşk-Frank-ittifakını dağıttığı savaş (1244) sonrası Kudüs, Gazze ve Nablus gibi kritik noktaları ilhak etti.⁷² Dımaşk, ertesine sene (1245) mülkiyetine geçerken, takip eden birkaç sene içerisinde Ba'albek ve Nâsır Davud'un Kerak'ı da kendisine boyun eğdi.⁷³ Kuzey Suriye sayılmazsa, bölgesel bütünlük yönüyle, kuruluş devri haritasına yaklaşan Salih Eyyûb'un yayılım sahası, hanedan üyelerini kapsayan bir taksimata konu edilmeyecekti. Akrabalara değil de üst düzey emirlere tevdi edilen naiplik makamının canlandırılmasıyla, eyaletlerin merkezden kopuk bir surette yönetilmesi zihniyeti köreltilmeye çalışıldı. Dolayısıyla soydaş Eyyûbî meliklerinin tersine naiplik, Kahire'deki büyük sultanın otoritesini paylaşmayan ancak temsil edebilen bir rütbeyi ifade edecekti. Nitekim ilhak olunmasıyla birlikte, idarî işlerinin Salih Eyyûb'a bağlı bir naip tarafından yürütüldüğü Dımaşk, bu bağlamda, aydınlatıcı bir örnek derecesindedir. Zira hanedanın öteki başkenti olarak algılanan bu eyalet, yarı-bağımsız bir Eyyûbî soylusu yerine sultanın bir vekiline bırakılarak merkeze bağlanıyor ve eski statüsünü kaybediyordu.⁷⁴ Merkezileşme maksatlarını, aralarında kan bağı bulunanları tasfiye

⁷¹ Şeşen, Eyyûbîler, 23.

⁷² Ebu'l-Fidâ, c. II, 276-7; Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 200-1; Basuğuy, 103-6.

⁷³ Ebu'l-Fidâ, c. II, 278-80, 285.

⁷⁴ Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 283; Holt, *Haçlılar Çağı*, 79; Basuğuy, 111.

ederek pratiğe döken Salih Eyyûb, bu sayede, hanedan içi anlaşmazlıklara temel oluşturan kanunları da feshediyordu.

Memlûklerin varlığı, Salih Eyyûb açısından, tam da bu siyasi ideallerden ötürü oldukça kıymetliydi. Şayet iktidarından, katılımlarını hiç tasvip etmediği akrabalarını uzaklaştırmak istiyorsa, tasfiyeleriyle oluşan boşluğu doldurabilecek bir kadro yetiştirmesi gerekiyordu. Sultan, veliahtlığı pahasına devşirdiği memlûkler ve çoğu askeri mücadelede yeteneklerini kiraladığı Harizmlilerle, bahsi geçen açığı kapamayı denedi. Her ne kadar, stratejik mevkilerin alınmasına küçümsenemez emekler harcasalar da, ödeme niteliğindeki tahsisatları az bularak rakiplerinin tarafına geçen Harizmlilerin tutumu, memlûk toplamanın, Salih Eyyûb nezdindeki değerini artırdı. Kaynakların, memlûk satın alımına gösterdiği ilgiye dair raporlarından,⁷⁵ eğitilmiş bürokrat ve asker ihtiyacını, bu minval üzere gidermeye çalıştığını anlıyoruz. Kuşkusuz Salih Eyyûb, memlûklerden kurulu bir kadro şekillendirmekle nasıl bir avantaj yakaladıysa, memlûkler de efendilerinden, özellikle merkezileşme politikaları hakkındaki öğrendikleriyle yakın oranda faydalandılar. Belki bu çıkarımla yeniden vurgulanmalıdır ki, efendilerinin yönetim modelinden mülhem Memlûklerle, Eyyûbî hanedanı arasında değil, bilakis hanedana ve geleneklerine savaş açmış bir Eyyûbî sultanı olan Salih Eyyûb arasında bir devamlılık söylemi geliştirilebilir.

Salih Eyyûb, vefatı durumunda devlet idaresinin kime devredileceğine yönelik vasiyetiyle de sülale egemenliği algısına ne denli yabancı olduğunu açığa vuruyordu. Üç oğlundan Muğis Ömer ve Şecere'd-Dür'den doğan Halil kendisi hayatta iken ölmüşlerdi. Tutarsızlık ve dikkatsizliğinden dolayı hoşnut olmadığı diğer oğlu Turanşah ise, vekili sıfatıyla Hısn-ı Keyfâ'da bulunuyordu. İbn Vasıl'ın kayıtlarına göre, Salih Eyyûb, ölümünden sonra yönetme sorumluluğunu, ne Turanşah'a ne de

⁷⁵ Cemaleddin Muhammed bin Salim İbn Vasıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, c. VI, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004, 82; Şehabeddin Ahmed bin Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, c. XXVII, Kamil Selman el-Cebûrî - Mehdî Necm (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2010, 224; Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrîzî, *Kitâb es-Süluk li-Marifet Düvel el-Müluk*, c. I, Muhammed Abdülkadir 'Ata (thk.), [el-Mektebetü's-Şamile], Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, 441-3; Yusuf Ebu'l-Mehasin İbn Tağribirdi, *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, c. VI, [el-Mektebetü's-Şamile], Mısır: Darü'l-Kütüp, tsz., 319-20; Muhammed bin Ahmed İbn İyas, *Bedai'z-Zuhur fi Vekai'd-Duhur*, Kahire 1960, 67.

akrabalarından herhangi birisine emanet etmelerini istemiş, bu konudaki tercihi halifenin iradesine bırakmalarını salık vermişti.⁷⁶ 1249'da ölen Salih Eyyûb'un varisi, kendisinin de öngördüğü gibi, Eyyûbî kanından birisi olamazdı. Bununla birlikte, bizim açımızdan, mirası ve mirasçıları hususunda bir belirsizlik de yoktu. Zira çalışmamızın kuramsal yönüyle de baktığımızda, onun gerçek mirası olan politik tecrübe ve yönelimleri, gerçek mirasçıları olan Memlûklere geçecekti.

1.2. Memlûk Kavramı ve Kurumun Tarihsel Gelişimi

Tarihselleşmiş sayısız kavram gibi *memlûk* kavramı da, kendi serüveni içerisinde, semantik kayma ve daralmalara uğradı. Anlamındaki değişimler, İslam devletlerinin olgunlaştırdığı bir müesseseye isim olarak verilmesiyle normal karşılanacaktır. Çünkü kavram, bütünleştiği müessesenin yapısal dönüşümlerini açık edecek şekilde, değişik kalıplara dökülmektedir. Ancak biraz tuhaf gelecek olan, kavramın yaptığı varsayılan çağrışımların çeşitliliğidir. Nitekim göreceğiz ki, *memlûk*, bazen fonksiyon ve etnik topluluk bazen de özel ve alt bir tabaka içindeki sosyal statü farklılığını anlatacaktır.

Etimolojik açıdan mülk edinilen şey veya kişi tanımlamasıyla *memlûk*,⁷⁷ kölenin eş değeri olarak algılanabilir. Teknik olarak, tıpkı köle gibi, harp tutsağı yahut alım-satım yoluyla sahiplenilmeleri de bu algıyı bir kanı haline getirebilir. Neyse ki iki unsurun –*memlûk* ve köle-, ayrı çalışma alanlarındaki insan gücü ihtiyacına cevap vermiş olmaları, söz konusu ön kabule karşı akla yatkın bir açıklama imkânı sağlıyor. Arap dilinde, yine köleyi belirten '*abd* ve '*rakîk*, modern insanın imgelemindeki kölenin işlevselliğiyle örtüşecek biçimde, efendisinin gündelik ev

⁷⁶ İbn Vasıl, c. VI, 98-100. Salih Eyyûb'un oğlu Turañşah'ı taht için mirasçı olarak seçmemesi konusunda ayrıca bkz. Bedreddin Mahmud el-Aynî, *İkdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zaman: Asrı Selâtinü'l-Memâlik*, c. I, Muhammed Muhammed Emin (thk.), Kahire: Darü'l-Kütüp ve'l-Vesâikü'l-Kavmiye, 2010, 23.

⁷⁷ David Ayalon, Mamluk, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. VI, 1991, 314; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382*, Southern Illinois University Press, 1986, 3; Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri (1250-1517)*, *Türkler*, c. 5, Ankara 2002, 99; Süleyman Kızıltoprak, *Memlûk*, *DİA*, c. XXIX, İstanbul 2004, 87; Alenezi, 56.

işlerinden yükümlü iken, memlûk, askerî -başka tabirle güvenlikle ilgili-sorumlulukları üstlenir.⁷⁸ Görev bölümü, memlûkleri, uğraşları pek de meziyet gerektirmeyen sıradan kölelerden ayırmamız için başlıca ama tek olmayan bir etkidir. Bir başka sınıflama, deri renkleri üzerinden, görüntüye ve aynı zamanda etnik esaslara dayalı olarak yapılmaktadır. Buna göre, memlûk, beyaz tenlilerin meydana getirdiği köle takımındır.⁷⁹ Ancak bu ölçü, özel bir tercihten çok, ilk ayırıcı vasıfla, efendisinin muhafızı olabilecek yeterlilikleri taşımakla girift olarak şekillenmiş olmalıdır. Daha sade anlatımla, bir Ortaçağ askerî sistemi olarak memlûk birlikleri, büyük olasılıkla, üstün savaşçı maharetlerinden ötürü beyaz insanlardan oluşuyordu. Sunulan servislerin önemlerine göre sıralanması, memlûk ve 'abd/rakîk arasında, bir de konum ayrımı türetiliyordu. Efendinin kişisel emniyetini sağlamak ve çıkarları uğruna mücadele etmekle, günlük işlerini yürütme vazifesi denk tutulamayacağından, memlûk ile sıradan köle aynı statüyü paylaşamazdı. Tabiatıyla, köleliği geçici, azat edilecek olan memlûk daha yüksek bir sosyal zümreyi temsil ediyordu.⁸⁰ Gösterilen gerekçelerle, imtiyazlı ve sıra dışı satın alınanlar olarak memlûklerin, kölelik derecesine düşürülmesi yalınkat bir usamlama sayılmaktadır.

Aslında meziyetleri, konumu ve özgür kalabilme gibi bir takım ayrıcalıklarıyla, memlûkün köle tanımı dışına çıktığı doğrusu da, Memlûk Sultanlığı özelinde, konuya dönük mutlak bir yargıda bulunmamızı engelleyecek bazı veriler de mevcuttur. Bu verilerden biri, sözü edildiği üzere, çıkış noktası itibarıyla köleler gibi memlûklere de ya köle pazarlarında satın alma ya da savaşta esir düşme sonucu sahip olunmasıdır. Şer'i hukukun, Müslümanların köleleştirilemeyeceği yönündeki hükmüne, memlûk alımı sırasında da hassasiyet gösterilmesi, ilgili tartışmayı aydınlatacak bir başka karinedir. Gerçekten de kurumun yürütücülerinin, Müslüman toplumların çocuklarını memlûk müessesesi kapsamına dâhil etmeme noktasındaki ihtimamları, bunun bir prensip haline getirilmesiyle kavranılmaktadır. Saptanılan son veri ise, işaret edilen imtiyazlara rağmen memlûk olmanın, bir övünç vesilesi olarak

⁷⁸ Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul: İlgî Kültür Sanat, 2015, 124-5; İlyas Gökhan, Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku, **Neşehir Barosu Dergisi**, Yıl 1, Sayı 1, Mart 2014, 137.

⁷⁹ Bernard Lewis, **Ortadoğu'da Irk ve Kölelik**, Enver Günsel (çev.), İstanbul: Truva Yayınları, 2006, 121; Ali Aktan, Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 9, 1990, 270; Kopruman, 99; Alenezi, 56.

⁸⁰ Poliak, **Feudalism in Egypt**, 2-3.

telâkki edilmemesidir.⁸¹ Aldıkları eğitimin ve serbest kaldıktan sonra kazandıkları birtakım hakların mühim getirilerine karşın memlûk vasfı, bir saygınlık alameti değildi. Hatta tam aksine, ilerleyen bölümlerde izleyeceğiz ki, Memlûk sultanları, toplumsal kesim ve uluslararası kamuoyu tarafından yadırganan köle asıllarını unutturabilme gayesiyle çeşitli siyasetler geliştireceklerdir. Şu halde, memlûk için, yönetici yahut asker olarak değil, sosyal statü bağlamında, bir yer tespiti arayışına girmekten ziyade tasviriyle yetinmek daha mantıklı görünmektedir.

Öncelikli amacı, silahlı mücadelelerde avantaj yakalamak ve bürokrat yetiştirmek olan memlûk kurumu, Ortaçağ İslam devletlerinin buluşudur. Memlûk düzeninin Emevî çağına kadar uzandığına dair iddialar varsa da,⁸² bu dönem devşirme yönteminin memlûk kurumu kapsamında değerlendirilebileceğinin anlaşılması, müstakil incelemeleri gerektirmektedir. Diğer taraftan sistematik uygulamalarının, Abbasîlerle başladığına dönük referanslar daha kuvvetlidir.⁸³ Hilafet kavgasındaki hasım kardeşlerden Me'mun'un, Emin'i saf dışı bırakmak için başvurduğu, etkinlik sahasının dışından asker toplama metodu, müessesenin işleyiş tarzını tayin edecekti. Yine Me'mun, Türklerden oluşturduğu özel birliğiyle, yalnızca iktidara yükselmekle ve Arap-Fars sultasını kırmakla kalmıyor aynı zamanda memlûklerin, çoğunlukla, hangi etnik unsurdan seçileceği hususunda da öncülük ediyordu. Halife Mu'tasım ile birlikte, Türk memlûklerin Abbasî ülkesine getirilmesi noktasında sarfedilen çaba ise, çok daha ileri boyutlardaydı. Halife, özellikle Semerkand, Fergana ve dolaylarına yolladığı temsilcileriyle satın aldığı memlûkler hesabına masraf yapmaktan kaçınmıyor, duyduğu alakayı, giyim ve kuşamlarına dahi ihtimam göstererek yansıtıyordu.⁸⁴ Şüphesiz onun müesseseye olan katkısı, memlûklerinin iskânı için kurduğu şehir (Samarra)⁸⁵ ile belirginleşebilir. Bu kent, bir ikta' arazisinden öte

⁸¹ Bu mevzu ile ilgili bir çalışma, memlûk kavramının, en az kölelik kökenleri kadar hatta daha fazla, bir yöneticiye olan bağlılığı ve itaati ifade ettiğini belirtmekle birlikte, asla köle asıllı olmaktan duyulan bir iftihar anlamında kullanılmadığına işaret etmektedir bkz. Koby Yosef, The Term *Mamlûk* and Slave Status during the Mamluk Sultanate, *Al-Qantara*, XXXIV 1, 2013, 9-13.

⁸² Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 300.

⁸³ Reuven Amitai-Preiss, The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World, in *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, Christopher Leslie Brown and Philip D. Morgan (eds.), Yale University Press, 2006, 44; Yıldız, 127; Kızıltoprak, *Memlûk*, 88; Gökhan, *Askeri Kölelik Hukuku*, 138.

⁸⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 335-6.

⁸⁵ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 5; David Ayalon, The Mamlûks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 6, No. 3, 1996, 322; Süleyman Kızıltoprak, *Memluk Sistemi, Türkler*, c. 5, Ankara 2002, 322.

memlûklerin, yönetilen toplumla kurabileceği tüm iletişim ve ulaşımı kesecek bir koruma kalkanıydı. Savaşçı toplulukların, yerleşik halk ile sosyalleşmesinin ve nihayet kültürlenmesinin, meziyetlerinin yitimiyle neticeleneceği bir bilinmez değildir. Bu gerçekliğin farkındaki Mu'tasım, muhtemelen, emrine aldığı memlûkleri, ayrı ve özel bir kent, burç yahut kaleye kapatarak dış çevre ile bağlantılarını koparan hükümlerinin ilklerindedir.

Müessesenin kimi özgün yönlerini Abbasîler parlatmıştı ama memlûk geleneği, sadece bu hilafet tarafından sürdürülmeyecekti. Adı geçen halifelğin Mısır valilikleri şeklinde anılsalar da tâbiyetleri göstermelik bir nitelik taşıyan Tolunoğulları ve İhşîdîlerin, memlûk sistemine dayanan devletleri,⁸⁶ hem kurumun potansiyelini hem de Abbasî teklinden çıkışını simgeler. Memlûk birlikleri, benzer şekilde, aynı geleneği sürdürecektir olan Selçuklu ekâbirinin askerî kuvvetlerinin de bir parçası olacaktı.⁸⁷ Ordularını Türk memlûkleriyle takviye eden Sâmânîler ve Gazneliler ise,⁸⁸ sistemin Orta Asya'daki tanınırlığını artırıyorlardı. Abbasîlerin durduğu noktaya göre rakip hilafet durumundaki Fâtımîlerin de, Yakındoğu'daki bu eğilimin gerisinde kalmadıkları anlaşılıyor. Onların memlûklerden beklentileri, Doğu Akdeniz ve güney kesimleri de dâhil Arap yarımadasındaki üstünlük arayışlarını kolaylaştırmaya yönelikti. Yanı sıra, memlûk birliklerinin muhtelit bir yapısı vardı: Türklerle birlikte Afrika asıllıları da memlûk olarak ordularına katıyorlardı.⁸⁹ Memlûk satın alımının bir devlet politikası haline dönüştüğü bir başka siyasal yapı, kuşkusuz Eyyûbîler idi. Çoğu Eyyûbî sultanı veya meliki, memlûk kurumunu aktif tuttuysa da, hiçbirisinin gösterdiği teveccüh, saltanatının geleceğini bu birime bağlayan Salih Eyyûb'un yoğun ilgisiyle yarıştıramaz. Abbasîlerden bu yana, çeşitli milletler arasında, memlûklerin, ağırlıklı Türklerden daha da özelde Orta Asya Türklerinden teşekkül ettiğini biliyoruz. Salih Eyyûb ile başlayan ve asıl konumuz olan Memlûk Sultanlığının erken dönemlerini de kapsayan devrede ise, Kıpçak steplerinde yaşayan Türklerin devşirildiğine tanık oluyoruz. Ana hatlarıyla

Mu'tasım devrinin, memlûk toplama açısından ehemmiyeti için ayrıca bkz. David Ayalon, Aspects of the Mamlûk Phenomenon: The Importance of the Mamlûk Institution, *Der Islam* 53/2, Berlin 1976, 205; Peter Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, P. M. Holt (tr.), London and New York 1992, 17.

⁸⁶ Kızıltoprak, Memlûk, 88; Gökhan, Askerî Kölelik Hukuku, 139.

⁸⁷ Ayalon, The Mamlûks of the Seljuks, 306-7, 323-4.

⁸⁸ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 5; Amitai-Preiss, The Mamluk Institution, 50-1.

⁸⁹ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 5; Alenezi, 58.

bahsedilen müesseseleşme süreci mevzûsunu, Müslüman yöneticilerin, bu usûl üzere asker toplamalarının ardındaki faktörlere ve Kıpçak Türkleri ekseninde seçilen memlûklerin büyüdükleri çevrenin şartlarına değinerek kapatabiliriz.

İslamiyet'in ilk yılları ile memlûklere sahip olmanın bir zaruret haline geldiği dokuzuncu yüzyıl arasındaki periyotta, Suriye, Mısır, Irak, İran ile Anadolu'nun ortalarına kadar uzanan coğrafyayı İslamlaştıran ordular, inancı yayma ve hâkim duruma getirme idealinin yönlendirdiği kabile dinamizmiyle durdurulamıyorlardı. Kabile yaşantısının çetin koşulları, iklim baskısı ve bitmek bilmeyen kabile savaşlarıyla, sürekli hareketli ve uyanık olmaktan başka en ağır şartlara bile mukavemet edebilmeyi öğrenmişlerdi. Benzer şekilde, tüm zorluklar, simbiyotik ilişkilerini dolayısıyla birliktelik duygularını geliştiriyordu. Bilhassa İslamiyet'in ilk birkaç on yılı içerisindeki başarılı askerî mücadelelerde, düşman ordularına kıyasla sayılarındaki azlık, dayanışma ve dayanıklılıkları sayesinde bir sakınca olmaktan çıkıyordu. İslam dininin, bütün enerjilerini aralarında geçen çatışmalarda harcayan kabilelere edindirdiği evrensel amaçla, asırlık medeniyetlerin hudutlarındaki ülkeler teslim alınıyordu.

Öteki açıdan, coğrafi genişleme, değişik fiziki ve sosyal ortam, değişik yaşam tarzları ve kültürel değerler özetle bambaşka bir etkileşim çevresi demektir. Kademe kademe ve kesintisiz bir ilerleyişle, Arabistan sınırlarının dışına taşan Müslümanlar, ilhâk ettikleri yerlerin üst düzey yöneticileri oldular. Büyük ihtimalle, bölgesel yayılıma koşut olarak filizlenen kentleşme olgusuyla birlikte, hayat standartları da radikal bir değişime uğruyordu. Kabilesel yaşam biçiminin unutulması ve kazandırmış olduğu yetilerin kaybedilmesi, sürecin beklenilebilecek bir neticesiydi. Ne var ki bu vaziyet, tüm dengelerin, savaş meydanlarındaki görkemli zaferlerle korunduğu bir konjonktür için ziyadesiyle tedirgin ediciydi. Ortak hareket etme bilinci zayıflamış ve mukavemet gücünden yoksun, kırılabilir bir ordunun, mücadele esnasındaki görüntüsü iç açıcı olmayacaktı. İslam devletleri idârecileri bakımından, daha az endişe uyandırıcı olmayan başka bir sorun da, köşe noktaları farklı kıtalardaki egemenlik sahasının muhafazası ve genişletilmesi amacıyla, asker

sayısının daima artırılması zorunluluğuyla netleşiyordu.⁹⁰ Tek başına, asker sayısının istenilen seviyeye ulaştırılması da, meselenin her yönüyle çözümlendiği şekilde değerlendirilemezdi. Zira bu işlemin, gelişigüzel bir surette, hiçbir ölçüt gözetilmeksizin yürütülmesi ordunun kalite seviyesini düşürülebilirdi. Sayısal yoğunluğa, birliklere katılacak askerlerin devrin harp taktiklerine ve silah kullanma tekniklerine yatkın olmaları şartıyla bir anlam yüklenebilirdi. Memlûk devşirmek için, gayet yeterli gözükten bu nedenlere, bilhassa Abbasî halifelerinin, yukarıda da geçen, Arap ve Fars unsurlarının rahatsız edici nüfûzlarını yok etmek gibi amaçları da ilave edilebilir.

Müslüman yöneticilerden, hükümlerlik sınırları dâhilindeki, yaşam düzeyi görece iyileşmiş ve müreffeh bir toplumdaki yenilmez ordular çıkarması beklenemezdi. Her şeyden evvel, gevşemelerine sebebiyet verecek rahatlıklarıyla, bu insanları, askerî nizamlar doğrultusunda disipline etmek hiç de külfetsiz olmayacaktı.⁹¹ Şu halde, halifelerin, sultanların ve/veya meliklerin, ordularını, hem mekân hem de koşullar çerçevesinde, kendi topraklarına uzak ülkelerden memlûk getirterek modernleştirmeleri çağın gerekliliklerine ayak uydurmak şeklinde yorumlanabilir. Ancak söz konusu uzak ülkeler öyle belirlenmeliydi ki, insanların, fiziksel ve psikolojik sağlıklarının yanı sıra sadakat hislerini güçlendirecek maddi, iklimsel ve sosyal şartlara sahip olsun. Aranılan bu vasıflar, özellikle Eyyûbilerin son ve Memlûklerin erken dönemlerinde, hayatlarını Karadeniz'in kuzeydoğusunda sürdüren Kıpçak Türklerinde bulunacaktır.

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Kıpçak steplerini⁹² hedef alan, geçici istilalar şeklindeki Moğol baskınları, ikinci çeyrekte, ülkeyi, doğrudan kontrol çemberinin içine çekmeye odaklanmıştı. Moğollar, gittikleri ve geçtikleri başka yerlerde olduğu gibi, bu memleket halklarına da katliam ve esaret getirdiler. Sağ kalanlar, üzerlerine yüklenen ağır vergilerle, acınası bir sefaletle düştüler. Esaret ve vergilerin yol açtığı

⁹⁰ Müslüman yöneticileri, memlûk satın almaya sevk eden tarihsel koşullara dair tahlillerimizin bazı kısımlarında, Andre Clot'un saptamalarından esinlendik bkz. **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)**, Turhan Ilgaz (çev.), İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005, 13-4.

⁹¹ Irwin, **The Middle East in the Middle Ages**, 4.

⁹² Bu alan, yaygın olarak, *Deşt-i Kıpçak* şeklinde isimlendirilir. Bu kullanım, sahra, çöl demek olan *deşt* kelimesinin, bu sahalarda meskûn Kıpçaklara izafe edilmesinden kaynaklanmaktadır bkz. Kalkaşendî, c. IV, 454.

ekonomik çöküntüler karşısında Kıpçaklar, çocuklarını, onları almak için yurtlarına gelen köle tacirlerine satmak mecburiyetinde kaldılar.⁹³ Ailelerin çocuklarını, yalnızca hâlihazırdaki geçim sıkıntılarını hafifletmek için mi tacirlerin insafına terk ettiklerini bilemiyoruz. Fakat bu çocukların geleceğine bakılırsa, gerçekte, bilinçli veya bilinçsizce, onları sadece mevcut darlıklardan kurtarmak şöyle dursun ileride sultanlığa bile yükselmelerine imkân tanıyacak bir karar aldıklarını söylemek kurgusal bir yaklaşım olarak görülemez. Muhakkak ki, böyle bir fırsatı mümkün kılacak köle ticareti, sadece ailelerin kararına bağlı olarak gerçekleşemezdi. Sonunda Suriye, Mısır ve Yakındoğu'nun diğer ülkelerindeki hükümlerinin memlûk alaylarını teşkil edecek bu çocukların seçilmesinde, birtakım ölçütlerin gözetilmesi zarureti vardı. Kaynaklar, memlûkleştirilen Kıpçak çocuklarının, dayanıklı ve cüsseli beden yapılarının dışında cesaret ve bağlılıklarıyla temayüz ettiklerini naklederler.⁹⁴ Dolayısıyla fiziksel ve kişisel özellikleri, tercih edilmelerinde belirleyici etkenler arasında sayılabilir. Bu vasıfların şekillenmesinde, coğrafya-insan münasebetinin ve yaşayış tarzının tesirleri olmalıdır. Bedenleri, step ikliminin aşırılıklarına alışıklık kazanan Kıpçaklar, aynı iklim şartlarından ötürü, konar-göçerlik üzerine kurulu bir hayatı sürdürüyorlardı. Yaşantılarının bir parçası olarak, faydaları, bilhassa mevsimsel yer değiştirmeler esnasında anlaşılan at ve deve gibi hayvanları ehlileştirmeleri, hem iktisadi uğraşlarına hem de süvarilerden teşekkül eden ordularına yön veriyordu. Yine, bir geçimlik olarak avcılık da silah kullanımına dönük bir beceri edindiriyordu.⁹⁵ Böyle bir çevre içerisinde yetişen çocuklarda, tabiatıyla, savaşçı bir karakter öne çıkmakta ve bu keyfiyet de memlûk olarak toplanmaları için geçerli bir gerekçe oluşturmaktadır.

Memlûk devşirmek için bu coğrafyaya yönelmenin başka bir açıklaması, Kıpçakların inanç sistemleri bağlamında yapılabilir. İslam hukukuna göre hareket eden hiçbir Müslüman yönetici, dindaşı olan hiçbir kimseyi köleliğe konu edemeyeceğinden dolayı ancak öteki din yahut inanış mensuplarını memlûk olarak satın alabilirdi. Bu hüküm doğrultusunda, paganizm öğretilerini benimseyen Kıpçakların

⁹³ Rükneddin Baybars el-Mansuri, *Zübdetü'l-Fikre fi Tarih el-Hicre*, Donalds Richards (nşr.), Beyrut 1998, 2-3; Kalkaşendî, c. IV, 455-6; Ayalon, Mamluk, 314; Clot, 32; Gökhan, Askeri Kölelik Hukuku, 140.

⁹⁴ Baybars el-Mansuri, 2-3; Kalkaşendî, c. IV, 456; İbn Tağribirdi, c. VI, 331.

⁹⁵ Step ikliminin ve göçebelğin, toplumlarına olan etkileri için bkz. Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 1-2; Amitai-Preiss, *The Mamluk Institution*, 45-6.

memlûkleştirilmesinde bir mahsur yoktu. Pagan olmaları, yalnızca hukuki müeyyidelere uygunluğu açısından değil müessesinin işleyişi bakımından da mühimdi. Çünkü diğer kitaplı dinlerin mensuplarına kıyasla paganlar, İslam dinine, daha kısa sürede intibak sağlıyorlardı.⁹⁶ Pek çok savaşın, en azından görünürde, dini güdülerle ve din uğruna gerçekleştiği bir çağda, memlûklerin, değinilen uyumluluk sürecinin uzaması efendilerinin hiç karşılaşmak istemeyecekleri bir zorluk olurdu. Fakat zaten küçük yaşlardaki memlûklerin, eski inanışlarını unutmalarını hızlandıracak bir eğitim aşamasından geçmeleri olası bir inanç krizini engelliyordu.

Göze çarpan taraflarıyla betimlemeye çalıştığımız dizge, işaret edilen dönemsel gereksinimleri karşılama gayretleriyle çalışmaktadır. Ortaçağ'daki çoğu İslam devletinin orduları, bürokrasileri hatta Memlûkler örneğindeki gibi sultan da dâhil tüm yönetim kadrosu, bu sistemle temin edilen insan kaynağına yaslanmaktaydı. Bu noktada, rezervlerin tükenmesi yani memlûkleştirilecek insan kaynağının kuruması durumunda, siyasal yapıyı oluşturan organların nasıl yenilendiği sorusu akıllara takılabilir. Memlûk akışı birtakım tarihsel etkenlerin bir araya gelmesiyle sağlanıyorsa, bu etkenler kaybolduğunda, hâliyle, kurumun sürdürülebilirliği de tehlikeye girecekti. Bu türden bir sorunla yüz yüze gelindiğinde ise, köle pazarlarını dolduran başka bir etnik topluluktan memlûk devşirme yoluna başvuruluyordu. Nitekim sultanların ve elit emirlerin köle asıllı olduğu Memlûk Devleti gibi bir örnekte, etnik kökenleri farklı idarecilerin iktidara yükselmesi, bahsedilen tehlide karşı alınan önlemleri ifade eder. Bazı açıkları bulunsa da, sistem, yaklaşık bir milenyumdur, ya asker ve devlet adamı yetiştirerek ya da doğrudan yönetim rejimine dönüştürülerek Ortadoğu'nun siyasi hayatında var oldu. IX. yüzyılda biçimlenen yapının temsilcileri, XIX. yüzyıl başlarında Kavalalı Mehmet Ali marifetiyle yok edilinceye kadar etkinliklerini yitirmediler.⁹⁷

Son temsilcilerinin ortadan kaldırıldığı zamanlardan geriye doğru bakıldığında, neredeyse hatırlanmayacak kadar eski olan bu geleneğin, takipçi devletler tarafından,

⁹⁶ David Ayalon, The Great Yasa of Chingiz Khan: A Reexamination (Part C1), *Studia Islamica*, No. 36, 1972, 114; aynı yazarın, The Mamlûks of the Seljuks, 325-6.

⁹⁷ David Ayalon, Memluk Devletinde Kölelik Sistemi, Samira Kortantamer (çev.), *Tarih İncelemeleri Dergisi* IV, 1989, 211; Kızıltoprak, Memlûk, 88; aynı yazarın, Memluk Sistemi, 325-6; Gökhan, Askeri Kölelik Hukuku, 142-3.

en saf formuyla yaşatıldığı düşünülemez. Müesseseyi yönetim mekanizmasının vazgeçilmezi yapan egemenler, karşılaşması gereken şartlara ve kendi beklentilerine muvâzî olarak, geleneğe bazı nitelikler kazandırmışlardır. Kuşkusuz, uzun geçmiş ve yayılım sahasının genişliğiyle, kurumun, değişik siyasi yapılarıdaki vaziyetini ayrıntılarıyla mukayese etmek, hem bu çalışmanın çerçevesine sığdıramayacak kadar kapsamlı hem de asıl mevzudan uzaklaştırıcı bir deneme olacaktır. Ancak kurumun, sadece buradaki esas araştırma konusu olduğu ve merkezileşme politikalarıyla bağıntılarını tespit edebilmek için değil aynı zamanda bu sistemle özdeşleşmesinden dolayı Memlûk Sultanlığındaki işleyişine yakından bakmamız gerekiyor.

1.3. Memlûklerin Memlûkleri

Arafarında çeşitli coğrafyalardan, değişik vesilelerle, Memlûk diyarına gelerek saltanata erişenler yok değilse de Kıpçak doğumlu sultanların hissettirdiği ağırlığı dengeleyebilmek, kısa vadede mümkün görünmüyordu. İsmi büyüklüğü, âdeti sultanlığın önüne geçmiş olan Baybars, Kıpçakların Börili kabilesindendi.⁹⁸ Tecrübe, ölçülülük ve dinamizm açılarından, ona en çok yaklaşan Kalavun ise, yine Kıpçaklardan, Burçoğlu kabilesine mensuptu.⁹⁹ Adı geçen saygın Memlûk sultanları, Salih Eyyûb devrinde Mısır'a getirilmiş ve onun maiyetine katılmışlardı. Bu yüzden, isimleri üzerinden yapılan örneklendirmeler, aslında, Eyyûbî çağındaki Kıpçak eğilimini aksettirir. Ama Avrasya bozkırlarının sert mizaçlı çocukları, Ortadoğu'da bırakmış olacak ki, söz konusu eğilim Memlûkler tarafından da devam ettirildi. O sıralarda Kıpçak halklarının yaşadıkları sahaya hükmeden Altın Orda Moğolları ve memlûkleri taşıyan ticaret kervanlarının geçiş güzergâhını tutan devletlerle yürütülen hassas diplomatik münasebetler haricinde yönetici tabakanın sosyo-kültürel sembolleri, bölgeden yapılan köle akışının sürdürüldüğünü gösterir. Belki bu akışın korunması motivasyonu, Memlûk sultanlarının, bizzat kendilerini de yetiştiren toprakların çıkardığı çocukları devşirme düşünceleriyle de yükseltilmiş olabilir. Diğer taraftan, araştırmamızın bu aşaması için asıl ilgilenilecek mesele, memlûkleri,

⁹⁸ Muhyiddin İbn 'Abdüzzahir, *el-Ravz el-Zahir fi Siret el-Melik el-Zahir*, 'Abdulaziz el-Huveytir (nşr.), Riyad 1976, 46; Nasıreddin Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakibü's-Sıriyyetü'l-Münteze'a min Siret-i Zahiriyye*, Abdulaziz bin Abdullah el-Huveytir (thk.), Riyad 1989, 57; Şehabeddin Ahmed bin Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, c. XXX, Necip Mustafa Fevvez – Hikmet Keşli Fevvez (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004, 3.

⁹⁹ Nüveyrî, c. XXXI, 3; Aynî, c. III, 16; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 122.

köle olarak ayrıldıkları ülkelerinden elit bir emirliğe veya talihleri yardım ederse sultanlığa ulaştıran vetirenin, evreleri ve içeriğidir. Öncelikli başvuru eserlerinde geçtiği ve modern araştırmacıların çalışmalarına yansıdığı oranda, hayatlarının, satın alınmayla başlayan, eğitim seneleriyle devam eden ve nihayet azat edilişleriyle tamamlanan kesitini irdedeceğiz. Bu sırada, kendileri hakkındaki malumatlar, diğerlerine nispeten daha fazla olan Baybars ve Kalavun'a da yer yer atıfta bulunacağız.

Memlûkleri yurtlarından, aracı köle tüccarları almaktaydı. Çoğu Müslüman olan bu tüccarlardan bazılarının sultanlıkla canlı bir ticareti yürüttükleri söylenmektedir.¹⁰⁰ Yine de bu tüccarların, mutlak surette, sultanlık hesabını mı çalıştıkları, ilgili ticaretin, kesintisiz olarak mı yoksa düzensiz aralıklarla mı sürdürüldüğü hususunda etraflı bilgilere sahip değiliz. Öte yandan, aracının, her iki taraf, memlûkler ve sultanlık katında eşsiz bir itibarının olduğu muhakkaktır. Hatta denilebilir ki, bin yıllık geleneğin korunmasında, her ne şekilde olursa olsun, memlûklerle efendilerinin yollarını kesiştiren tacirlerin üstlendiği fonksiyon hafife alınamaz. Artık iletişim kuramayacağı ailesinden, kabilesinden ayrılan memlûk, tacirin şahsında, çevresel tehlikelerden koruyacak bir gözetici bulur. Gerçekte, yol birliktelikleri, asıl efendisinin hanehalkına katılacağı veya bir sonraki köle pazarına varacakları vakitle sınırlı kalacaksa da, yolculuk esnasında güvenebileceği tek kişi olan tacire, saygı ve bağlılıkla yaklaşacaktır. Elbette buradaki aidiyet duyguları, çocukluk ve gençlik yıllarında himayesinde kalacağı ve azat edilse bile ilişkisini tam anlamıyla kesemeyeceği efendisiyle kuracağı bağdan daha içtenlikli olmayacaktır. Fakat memlûk için, kendisini ülkesinin zorlu şartlarından uzaklaştıran ve yolculuğu esnasında kendisine refakat eden tacir, kariyeri boyunca hatırında tutacağı baskın figürlerden biridir.¹⁰¹ Sultanlık nezdindeki konumları ise, ticaretin seyrine etki edebilecek çevre devletlerle yapılan anlaşmalarda, tüccarların emniyetlerini garantileyen maddelerle açığa çıkmaktadır. Tabi ki, Memlûk yöneticileri açısından, esas itibarıyla sigortalanmak istenen, özel ve belirli bir tüccar takımından ziyade köle ticaretidir. Nitekim ilgili tüccarların da, sultanlığa bağlı memurlar değil de ülke

¹⁰⁰ Ayalon, Mamluk, 317.

¹⁰¹ Ayalon, Mamluk, 317.

halkından olmayan yabancılar oldukları tahmin edilmektedir.¹⁰² Öyle olsa bile, sultanlığın memlûk ihtiyacı, onların gerçekleştirdiği ticari faaliyetlerle giderilmekte ve bu durum varlıklarını kıymetlendirmekteydi. Yanı sıra, devletin devamlılığı adına yaşamsal nitelikteki bir ticaretin yabancı tüccarların işletmesine bırakılması, resmî bir büronun kurulmasını gereksizleştirmiyordu. Bilakis, ticari süreci tümüyle denetleyecek bir memuriyet (tacir el-memalik) oluşturulmuştu. Tacir el-memalik, yönetimin, memlûk satın alımı işlemlerine vekâlet eder ve piyasanın kontrolünü yapardı. Gezgin tacirler gibi, ülkeler arasında seyahat edip köle toplamak görev tanımı içerisinde yer almıyordu. Yalnızca sultanlık hudutlarındaki köle pazarlarını dolaşır ve talepler doğrultusunda aralarından memlûk olarak alınacakları seçerdi.¹⁰³

Çocuk kölelerin, ana yurtlarından Mısır ve Suriye'ye taşınırken, bazı ara duraklarda piyasaya sürüldükleri ve nihâî noktaya varılıncaya kadar alıcılarının birkaç kez değiştiği gözlemlenmektedir. Mesela Baybars, Kahire'ye ulaştırılmadan önce Hama'ya ve daha öncesinde de Sivas'a getirilmişti. Onun yolculuk istikametinden, Suriye'nin kuzey bölgelerinden başka Anadolu'nun ortalarında da pazarların kurulduğunu anlıyoruz. Bunun haricinde, Ortaçağ'da, bugünkü Kayseri Pazarören'de kurulduğu tespit edilen Yabanlu Pazarı'nın çeşitli milletlerden tacirlerin çeşitli milletlerden köleleri satışa çıkardıkları uluslararası bir fuar olduğu saptanmıştır.¹⁰⁴ Şüphesiz merkez Kahire'de de kölelerin sergilendiği çarşılar bulunmaktaydı.¹⁰⁵

Baybars'ın hikâyesinden, memlûk alımında dikkat edilen bazı hususlara yönelik çıkarımlar da yapılabilir. Memlûk tarihçisi Devâdârî'nin nakillerine göre, Baybars, kendisini satın alan tacir tarafından Hama meliki Mansur'a sunulmuştu. Ergin yaşlarında olmayan Mansur'un hizmetine alınacak memlûklerin belirlenmesi, annesinin tasarrufundaydı. Baybars'ı gören melikin annesi, gözlerinin uğursuzlukları

¹⁰² Ayalon, Kölelik Sistemi, 213.

¹⁰³ Tacir el-Memalik için bkz. Ayalon, Mamluk, 317; aynı yazarın, Kölelik Sistemi, 215-6; Kortantamer, Memluklarda Devlet Yönetimi, 35. Uzunçarşılı bu memuriyetten, kelimenin tekil haliyle, yani *Tâcirü'l-memlûk* olarak bahseder bkz. **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 415.

¹⁰⁴ Faruk Sümer, **Yabanlu Pazarı**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985, 9, 20-2. Ayrıca bkz. Bahattin Keleş, **Bahrî Memlûklerde İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)**, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 265.

¹⁰⁵ Gökhan, Askeri Kölelik Hukuku, 146.

çekeceğine inandığı için alınmasını onaylamadı.¹⁰⁶ Uğursuzluk kehaneti, Baybars'ın gözlerinin birindeki beyaz bir lekeden¹⁰⁷ ileri geliyordu. Bu kısa pasajda, ilgimizi yoğunlaştırdığımız esas nokta, Mansur'un annesinin batıl inançları değil memlûk seçimi sırasında, kuvvet ve dayanıklılığın yanı sıra görsellğin de değerlendirme kıstasları arasına eklenmiş olmasıdır. Aynı ölçütün belirleyiciliği, kölelerin fiyatlandırılması hususunu dolaysız şekilde etkilemesiyle, daha iyi ayırt edilecektir. Yine gözündeki lekeye istinaden, Baybars, -takrîben 40 dinara tekabül eden- 800 dirheme satın alınmıştı.¹⁰⁸ Rakamın oldukça düşük kaldığını, Kalavun için ödenen ücretin aşırı derecede yüksek olması hissettirmektedir. Tersine bir çıkarım yapılırsa, iyi görünümünden ötürü, Kalavun, 1000 dinarlık bir ödemeyle memlûkleştirilmişti. Miktar öylesine çarpıcıydı ki, kaynaklar bu fiyata atfen, Kalavun'un *elfi* lakabıyla anıldığını aktarırlar.¹⁰⁹ Memlûk tarihinin iki azametli sultanının kölelik bedelleri, görsellik ölçütünün belirleyiciliğiyle birlikte memlûkler için ödenebilecek fiyatların çıkabileceği üst limitler hakkında da fikir veriyordu.

Yüksek rütbeli bir emir tarafından alınmak, bazen, sultanın maiyetine geçiş için bir basamak oluyordu. Devâdârî'nin yukarıda geçen, Baybars'ın memlûk oluşuyla ilgili anlatısının devamında, Mansur tarafından reddedilen Baybars'ı, bu sıralarda Hama'da sürgünde olan, Salih Eyyûb'un emirlerinden Alaeddin Aydekin Bundukdârî'nin satın aldığı nakledilmektedir.¹¹⁰ Kalavun'u 1000 dinar ödeyerek satın alan emir ise, Eyyûbî sultanı Âdil'in memlûklerinden Alaeddin Aksunkur idi.¹¹¹ Mezkûr sultanların, Salih Eyyûb'un özel memlûk birliklerine katılmaları, bu emirler tarafından alınmaları sonrasında gerçekleşmişti. Geçişler, ya emirin ölümü nedeniyle yahut da cezalandırılması durumunda yaşanıyordu. Birinci koşulda, efendilerinin ölümüyle boşa kalmalarından dolayı sultanın mülkiyetine aktarılıyorlardı. İkinci ihtimalde ise, cezalandırmanın bir parçası olarak, emirin, diğer varlıklarıyla birlikte sahip olduğu memlûkler de müsâdere ediliyordu. Bununla birlikte, böylesi bir

¹⁰⁶ Ebubekir bin Abdullah bin Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*, c. VIII, Ulrich Haarmann (nşr.), Kahire 1971, 61.

¹⁰⁷ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 41; Thorau, 28; Şeşen, *Sultan Baybars*, 74.

¹⁰⁸ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 41; Thorau, 28.

¹⁰⁹ Baybars el-Mansuri, 175; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 122; İbn Tağribirdi, c. VII, 325.

¹¹⁰ Devâdârî, c. VIII, 61.

¹¹¹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 122. Baybars el-Mansuri ise, bu emirin isminin sonuna *Kâmili* nisbesini eklemektedir bkz. Baybars el-Mansuri, 175. Muhtemelen Alaeddin Aksunkur, sultan Âdil'in memlûkü iken onun ölümünden sonra oğlu Kâmil'in himayesine geçmiş ve yeni efendisine izâfeten *Kâmili* nisbesini almış olmalıdır.

hadisenin cereyanında dahi, memlûklerle, sultanın gazabına uğrayan ilk efendileri arasında örülmüş olan bağlar tamamıyla çözülmüyordu. Aksine, memlûklere, azat edildikten sonra ve hatta en saygın mevkilere terfilerinde bile, efendilerine karşı takınılan hürmetkâr tutumun korunmasını telkîn eden yazısız normlar mevcuttu. Baybars'ın, bundukdâr¹¹² nisbesini kendisinden aldığı efendisi Alaeddin Aydekin'e itibar ettiği ve ihsanlarda bulunduğu bilinmektedir.¹¹³ Saltanat yıllarında, onu, bazen askerî seferlerin üst düzey sorumluluklarına getirmek bazen de yerel yönetimlerde salâhiyet vermek suretiyle yüceltiyordu.

Diğer taraftan, efendileri emirlik mesabesindeki biri değil de taht sahibi ise, gösterilen tazimlerin kıyaslanamayacak şekilde ileri seviyelerde olması beklenirdi. Çünkü efendi-memlûk münasebeti, her ne kadar, bağlılık ve vefa gibi umdeler temelinde şekilleniyorsa da, sadakat duygularının derinliği ile tanınan imkân ve imtiyazların genişliği doğru orantılıydı. Kuşku götürmez, memlûk alıcılarının en sözü geçer olanı sultanın kendisiydi. Bağıntılı olarak, sayıca fazla ve nitelik yönünden vasıflı memlûkler sultanlığın komutasındaydılar. Kadrosundakilerin sayıları, değinildiği üzere, ölen yahut gözden düşen emirlerin memlûklarına el konulmasıyla katlanıyordu. Seçkin bürokratlar da kendi hesaplarına oluşturdukları memlûk alaylarını besleyebilecek fonlara sahiptilerse de, memlûk alımları devlet hazinesiyle finanse edilen sultanın kaynaklarıyla karşılaştırılmazdı. Dolayısıyla sultanın memlûklarına katılmak, özenilesi ayrıcalıklardan ve olanaklardan yararlanmak için bir şanstı. Bu sebeple, memlûkler namına, sultanı, önceki sahiplerinden ayırıştıran asal faktörün, -iktidarı temsil etmekle ilintili olarak- imkânlar noktasındaki farklılığa dayandığını öne sürmek isabetsiz bir çözümleme gibi görünmeyecektir. Zira çok daha genelde, insan ilişkilerinin doğası gereği,

¹¹² Kalkaşendî, bundukdârı, sultanın yahut emirin arkasında bunduk taşıyan kişi/görevli olarak tanımlamaktadır. Bunun dışında, aktarımlarında, etimolojik kökenine dair *bunduk* ve *dâr* kelimelerinin Farsça olduğu ve fındık anlamındaki *bunduk*'un Arapçalaştığı geçmektedir bkz. Kalkaşendî, c. V, 431. *Baypars Tarihi*'nin çevirisini yapan Yaltkaya, kavramla ilgili olarak açıklayıcı bir not düşmüştür. Buna göre, fındık ile aynı manaya gelen bunduk, ok ile atılmak için çamurdan yapılan fındık biçimindeki mührelere denilmekteydi. Mühreler, hezarenden yapılan kemanın (yayın) kirişinin ortasına konularak atılıyordu. Bundukdâr ise, deriden yapılmış bunduk çuvalını taşıyan görevliydi bkz. [İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim İbn Şeddad], *Baypars Tarihi*, c. II, M.Şerefüddin Yaltkaya (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, XII (2 numaralı dipnot). Kavramın, bu esere referans gösterilerek yapılan tarifi için ayrıca bkz. Kortantamer, *Bahri Memlûklar*, 115 (452 numaralı dipnot).

¹¹³ İbn Tağribirdi, c. VII, 365.

memlûk, sultanın engin lütufkârlığını sarsılmaz bir bağlılıkla yanıtlayacaktır. Memlûk çağı sultanları açısından, arzu edilen de tam anlamıyla buydu: Sadakatlerinden ve askerî meziyetlerinden şüphe duyulmayacak memlûklerle, yalnızca harp meydanlarında değil kıdemli ve seçkin emirlerin teşkil ettiği kliklere karşı verilen mücadelelerde de avantaj yakalayabilmek. Bu avantajın, özellikle emirlerle girilen taht savaşlarındaki akisleri her zaman görülemese de, bir çekince oluşturduğu kesindi.

Saltanatlarını güvenceye alma maksatlarıyla, üstünlük kurma çabalarındaki Memlûk sultanları için, köle toplamak, taviz vermeyecekleri bir politikaydı. Köleleri satın almak için gereken nakit gereksinimi, beytü'l-mâl, bilindik ifadeyle, hazineden temin ediliyordu.¹¹⁴ Hazine, sultanın harcamalarına yönelik bir bütçe oluşturuyorsa da, onun kişisel kasası sayılamazdı. Tabiatıyla, alınacak memlûklerin ödeme bedellerinin, bir devlet kurumu olan hazineden karşılanıyor olması hasebiyle, beklenmedik bir tesadüfle tahtından olan sultanın özgürlüğü henüz onanmamış memlûkleri, beytü'l-mâl'in kontrolüne geçerlerdi. Tahtın yeni sahibi, hazinenin denetimindeki bu memlûklere sahip olmak isterse, yeni bir satın alım prosedürü başlatılıyordu.¹¹⁵

Beytü'l-mâl'in sağladığı kaynaklarla alınan köleler, iki evreli bir eğitim programına tâbi tutuluyorlardı. Eğitim aşamasındaki başarılar, bir bakıma, ülkenin en muktedir hanehalkının üyeliğine layık olunduğunu belgeleyecekti. Tahmin edileceği gibi, sonunda böylesi bir hak kazandıracak program, gayet katı ve titiz bir müfredatı içerecekti. Çocuk yaşlarında getirilerek Kahire kalesindeki kışlalara yerleştirilen memlûklerin, yetişkinlik çağlarına değin gördükleri dersler, İslam inancının temel doktrinleri ile dinî terbiyenin yanı sıra Arapça öğrenimi gibi daha ziyade kuramsal alana yönelik bilgiler edindiriyordu. İncanın başlıca öğretilerinin özümsemek kavranılması, henüz benimsedikleri dini içselleştirmeleri bakımından oldukça zaruriydi. Buna mukabil Arapça eğitimi, eğer bilimsel uğraşlar için değil de bu dil üzere iletişim kuran yerleşik toplumla etkileşme amacıyla veriliyordu ise, belirlediği gayesine ulaşamayacaktı. Zira Memlûk yönetici tabakası, hem memlûk geleneğinden

¹¹⁴ Ayalon, Mamluk, 317; aynı yazarın, Kölelik Sistemi, 216; Gökhan, Askeri Kölelik Hukuku, 146.

¹¹⁵ Ayalon, Kölelik Sistemi, 216-7; Gökhan, Askeri Kölelik Hukuku, 149.

hem de kendi siyasi yapılarından ötürü, halkıyla, kültürel bir yakınlaşma içerisine girmeye sıcak bakmıyordu. Nitekim sultanlar da dâhil, Memlûklerin büyük çoğunluğunun Arapça bilgisi son derece zayıftı ve bu dilin kullanımını zorunlu kılan meseleleri mütercimleri kanalıyla çözümlüyorlardı. Yanı sıra, eğitimlerinin erken dönemlerinde gördükleri teorik konulara ilgi duyup bilimsel çalışmalara meyilli olarak tanınanların sayısı da azdı. Aralarında, *bilge sultan* şeklinde tavsif edilebilecekler pek bulunamazdı. İlmî faaliyetlere olan alakalarını, daha ziyade, eğitim kurumları inşa etmek ve entellektüelleri onurlandırmak suretiyle yansıtıyorlardı. Öbür yandan, eğitimin ikinci periyodu, asıl uğraş alanlarındaki becerilerini yönlendirecek bir muhtevayı ve disiplini kapsıyordu. Artık yetişkinlik dönemlerindeki genç memlûklere, savaşa kabiliyetlerini geliştirecek askerî talimler yaptırılıyordu. Ortaçağ'ın aşağı yukarı her silahını ve değişik türden savaş araçlarını kullanmada pratik kazandıracak alıştırmalar, zengin bir çeşitlilikteydi. Mesela at üzerinde oynanan polo ve kabak oyunları,¹¹⁶ devinim halinde iken silah kullanmadaki teknik ilerlemeyi hızlandırıyor. Oyunlar ve yarışmaların haricinde, kılıç, ok, mızrak ve gürz tarzı silahların kullanımında yetkinleştirme ve at sürmenin yanında avcılığı ince detaylarıyla öğretme, askerî eğitim safhasının başarıyla tamamlanmasıyla birlikte varılmak istenen başlıca gayelerdendi.¹¹⁷

Çocukluk dönemlerinden yetişkinlik evrelerine hatta daha sonrasına kadar süren tahsil periyodunun uzunluğu, dolaylı biçimde, reşit yaşlarında olmayan kölelerin alınması hususundaki duyarlılığı da anlamlandırıyor. Uzun vadeli kuramsal ve uygulamalı bir eğitim, kişiye, ancak bilişsel yetilerinin açık ve algılayışının süratli olduğu çağlarında verilebilirdi ki bu dönem, çocukluk senelerine rastlamaktaydı. Devşirilen memlûklerin yaş ortalamalarının yükselmesiyle, öğrenim hayatının

¹¹⁶ Memlûklerde lûbülküre denilen ve takım müsabakası şeklinde oynanan polo oyununda, at üzerindeyken bir sopa ile yerdeki küre biçimindeki top belirlenen hedefe götürülürdü. Kabak oyununun kuralları ise şöyle tarif edilmektedir: “Yüksekçe bir yere bir sıruk dikilir. Sırığın ucuna altın veya gümüşten yapılmış büyükçe bir vazo konur. Vazonun içine de kafes içinde bir güvercin konur. Sonra atıcılar atlarını hızla sürerek buraya ok atarlar. Kimi vazoyu vurur kimi de güvercini uçurtmayı başarırsa oyunu kazanmış olur” bkz. İlyas Gökhan, *Memlûk Türklerinin Mısır'da Bıraktıkları İzler*, I. *Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu*, Nevşehir 2014, 294.

¹¹⁷ Memlûklerin aldıkları eğitimin aşamaları ve ihtivası hakkında bkz. Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad Ibn Qalawun (1310-1341)*, Leiden: BRILL, 1995, 17-8; Adnan Kara, *Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme*, *Turkish Studies*, Vol. 13/1, 2018, 201-2; Clot, 37; Ayalon, *Mamluk*, 317; aynı yazarın, *Kölelik Sistemi*, 222; Şeşen, *Sultan Baybars*, 243; Kortantamer, *Memlûklarda Devlet Yönetimi*, 35; Gökhan, *Askerî Kölelik Hukuku*, 141.

bitmesi, mezuniyet ve askerî kariyerin başlangıcı daha geç yaşlara tesadüf edecekti. Bu noktadaki ihmalkârlıkla memlûklerin, efendilerinin hizmetinde ve himayesinde kalacakları süre kısılacağı gibi kariyerlerine görece ileri yaşlarda başladıklarından dolayı dinamizmleri ve verimlilikleri de istenilen düzeye ulaşamayacaktı. Eğitim dizgesinin çürümesinin engellenmesi amacıyla, yaş ortalaması, kayıtsız kalınamayacak kıstaslardan biriydi ama en mühim olanı değildi. Askerî eğitim, geç Ortaçağ dünyası ordularının en kaliteli ve yenilmezlerinden birini yetiştiren Memlûk Sultanlığının altyapısı hükmündeydi. XV. yüzyıl ortalarından beri sezinlenen ve XVI. yüzyıl başlarında tam anlamıyla fark edilen askerî strateji ve silah endüstrisindeki hızlı dönüşümlere göre güncellenmediği için fazlasıyla yetersiz kalan sistemleri, kuruluşu izleyen yaklaşık iki asır boyunca Ortadoğu'ya egemen olmalarının ardındaki başat faktördü. Dolayısıyla, dönemsel değişimler doğrultusunda modernize edilme zorunluluğuyla beraber, askerî eğitimin, sultanlığın devamlılığı açısından hassas bir işlevde olduğunun unutulmaması gerekiyordu. Ne var ki, kuruluş devrelerinden uzaklaştıkça, değil kullandıkları silahları ve yöntemleri köhneleştiren teknik ilerlemeyi yakalayabilmek kışlalarda verilen geleneksel eğitimi layıkıyla uygulamada bile geri kalacaklardı. Nihayet, korku ve dehşet saçan ordulara boyun eğdiren Memlûk militarizmi, -köle büyüten coğrafyalardaki demografik daralma ve ekonomik yıkım eşliğinde- askerî talimlerin terk edilmesiyle çözülecekti.¹¹⁸

Öğrenimin savsaklanması, sultanlığın gerileyiş sürecini ivmelendirmek gibi dolaysız ve genel etkileri yanında görece değersiz yahut ikincil kalsa da, memlûkün kendi dünyasına da birtakım mahrumiyetler getiriyordu. Evveleminde, azatlık berati, ancak mezuniyet diplomasıyla alınabilirdi. Kölelikten hür insana geçiş, bu belgeyle faydalanılacak nimetlerin sadece biri ve başlangıcıydı. Ama olağan koşullarda ne belgeyi almak için bir eğitim fırsatı verilecek ne de sonunda özgürleştirilecek olan kölelerden ayıklanmalarını sağlayan esaslı bir imtiyazdı. Mezuniyetle gelen azat edilmeyi ikta', savaş gereçleri, binek ve ekstra ödemeler nevinden ayrıcalıklar izlerdi. Bu hakların öğrenim aşaması tamamlanmadan bağışlanamayacağı ilkesi, sadece mevcut sultanın itibar yitimine uğradığı veya veba türünden bir epidemiyeye

¹¹⁸ David Neustadt Ayalon, The Plague and its Effects upon the Mamluk Army, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1946, 67.

maruz kalındığı bir sırada aktifleşen kanunla geçerliliğini kaybederdi.¹¹⁹ Aslında memlûklerin işler yolunda gittiğinde yükselebileceği mertebeler de hesaba katılırsa, muhtemel bir başarısızlıkta kaçırabilecekleri fırsatların oluşturduğu listeye başka maddeler de eklemek mümkündür. Söz gelimi, başarısızlığa konu olan memlûkün kaybettiği, belki de, doğrudan sultana servis eden bir büroya tayin edilme yahut bir askerî emirliğe terfi etme şansıydı. Fakat tartışma götürmez, ne kadar farklı saygın rütbe ve vazife ilave edilirse edilsin, hiçbir kayıp saltanat tahtı kadar büyük olamazdı. Bütün bu prestijli mevkilere ve görevlere getirilmek ile özel hakları elde etmek, eğitim safhasının istenilen şekilde bitirilmesi koşuluna bağlanmıştı. Memlûk kökenli üst seviye idarî sorumluların hemen hepsinin yerine getirmek zorunda kaldığı bu şarttan hareketle, (1) Memlûk eğitim modeliyle, daha ziyade, yönetici tabakaya geçiş için uygunluğun test edilmek istendiği ve (2) eğitimin asal evresinin askerî terbiye ve alıştırımlara dair olmasının sultanlığın ne denli militaristik bir karakter taşıdığını belli ettiği yönünde çıkarımlarda bulunulabilir.

Memlûk adaylarını bir araya toplayan kışlalar, öğrenim hayatının yoğun seyri içerisinde, memlûk öğrencileri arasında grup şuurunu biçimlendirecek sosyal ilişki ağlarının örülmesine de ortam hazırlıyordu. Yabancı olduğu bir ülkeye getirilen memlûkün yakın çevresini, müşterek bir efendinin hanesinde bulunduğu diğer memlûkler oluşturacaktı. İçlerinde aynı bölgelerden alınanların da görülebileceği bu çocuklar arasında, çoğu eğitim sürecinde geçen uzun yıllar zarfında yan yana yetişmelerinden ötürü samimi bir ahbablık bağı kurulmaktaydı. Bu bağ, hususiyetle hizipleşmelerin belirginleştiği anlarda ve genel itibarıyla farklı bir coğrafyada olmaktan kaynaklanan yabancılaşma duygusu karşısında, arkadaş memlûklerin çıkar birlikteliklerini pekiştirecek bir tutkal niteliğindedir. Memlûk literatüründe, ortak bir efendi tarafından satın alınan memlûkleri adlandırmak için kullanılan *hoşdaşîye*¹²⁰ kavramı, geniş anlamda, bahsedilen arkadaşlık hukukunu ve tesanüdünü anlatıyordu. Hoşdaşîye, birbirinin hoşdaşı olan memlûkler arasındaki dayanışma ve menfaat gözetiminin yaşam boyu sürdürülmesini aşılamanın umdeleriyle, Memlûk kadrolaşma

¹¹⁹ Eğitimin tamamlanmasıyla elde edilen veya tamamlanmamasıyla mahrum kalınan imtiyazlar hakkında, büyük ölçüde, Ayalon'un yazısından faydalandık bkz. Kölelik Sistemi, 229-30.

¹²⁰ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 88-9; David Ayalon, *Mamlûk Military Aristocracy: A non-Hereditary Nobility*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10, 1987, 208; Gökhan, *Askerî Kölelik Hukuku*, 155.

politikalarını ifşa edecek anahtar sözcüklerdendi. Zira ayrıcalıklı kölelerin en itibarlıları olan Memlûk sultanlarının kabinelerini kurarken hoşdaşlarına öncelik tanıyan kararları, doğrudan hoşdaşlık hukukunun tesirleriyle alınmaktaydı. Böylelikle sultan, rakip emirlere oranla konumunu sağlamlaştırmanın dışında kadim dostlarına olan vefasını koruyordu. Tayin düzeninin hoşdaşlık zemini üzerine kurulmasıyla, saltanata karşı çıkma ihtimallerini ve yönetsel dağılma risklerini azaltmanın hedeflenmiş olduğu muhtemeldir. İtimat ve bağlılıklarından kuşkulanyılmayacak kimselerin görevlendirilmesini gerektiren merkezden uzak idarî birimlerin naiplikleri başta olmak kaydıyla hükümet organlarında yetkilendirilecek olanların karşılıklı güvenilirliğin söz konusu olduğu hoşdaşlar arasından seçilmesi, üniter devlet yapısının muhafazası için isabetli görünmüş olmalıdır. Başka bir açıdan ise, arkadaşlık hukukunun gözetildiğini belgeleyen temsiller kadar ihlal edildiğini gösteren örneklere de rastlanılması nedeniyle, ilkeleri her daim bağlayıcı olmayan hoşdaşlık ilişkilerinin temkinli bir kıymetlendirmeyi gerektirdiği söylenmelidir.¹²¹ Aynı efendinin memlûkleri olmanın ve bir arada büyümenin verdiği itimat hisleri, kimi durumlarda, pratikte hiçbir karşılık bulamıyordu. Nitekim ileriki başlıklarda, hoşdaşlar arası çatışma ve gerginliklerin vukuunda ilgili kuralların rahatlıkla çiğnenmekte olduğunu hatırlatacağız.

Memlûkün saltanat tahtına doğru yürüyüşünün başlangıç noktası, esas itibariyle, özsel yönlerini tanıttığımızı ve yorumladığımızı sandığımız tahsil programının sonlandığı aşamaydı. Programın bitirilmesiyle ki, köleler yaşadıkları bölgenin yöneticiliğine yükselebiliyorlardı. Yolları Memlûk ülkesine düşen çağın batılı gözlemcilerinin garipsediği¹²² kölelik menşeli sultanlık olgusu, aslına bakılırsa, Yakındoğu dünyası için de pek alışıldık bir durum değildi. Memlûk Devleti'ne kadar, kölelerin askerî ve bürokratik kademelerde umulmadık rütbelere getirildikleri yaygın olarak işitiliyordusa da sultanlık makamını elde etmeleri henüz kanıksanmamıştı.

¹²¹ Her ne kadar çalışması Çerkez Memlûkler dönemine odaklanmış olsa da, Robert Irwin'ın hoşdaşlık bağı hakkında yaptığı genele yönelik değerlendirmelere, bu bağlamda, dikkat çekilebilir. Ona göre, memlûkün ne hoşdaşına ne de efendisine sadık kalmasına ilişkin gerçek anlamda bir endoktrinasyon söz konusu değildir. Yanı sıra hoşdaşıya, karşılıklı beklentilerin karşılıklı olarak cevaplanması anlatır. Bu yüzdendir ki, belirgin ölçüde çıkar gözetimine dayalı olarak kurulan hoşdaşıya bağı, mutlak, kırılğan olmayan bir nitelikte değildir bkz. *Factions in Medieval Egypt*, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2, 1986, 237.

¹²² Ulrich Haarmann, *The Mamluk System of Rule in the Eyes of Western Travelers*, *Mamluk Studies Review*, Vol. 5, 2001, 4.

Ancak Salih Eyyûb'un köleleri marifetiyle kurulan Memlûk sultanlığında, hükümlerlik yetkesi dahi, bin yıllık müessesesinin içinde uzmanlaşan kimselerce devralınacaktı.

1.4. İlk On Yıl ya da Ara Dönem

Hangi türden olduğuna bakılmaksızın beşerî münasebetlerde gözlemlenen radikal dönüşümler, apansız bir geçiş şeklinde değil çoğunlukla sıkıntılarla ilerleyen bir süreç neticesinde gerçekleşir. Kronolojik seyir ister geriye doğru ister tersi yönde taransın, içinde insan ilişkilerinde ve daha özeldede politik tutumlarda sapmaya rastlandığı halde sorunsuzca kapandığı görülen bir devri tespit etme olasılığı neredeyse imkânsıza yakındır. Salih Eyyûb'un mirasına rağmen, olgunlaşma sürecine girmesi için, yıpratıcı çekişmeler, klik savaşları ve suikastlarla dolu birkaç on yılın geçmesi beklenen Memlûk üniterizmi de bu tarihsel kanunu feshedecek bir keyfiyet barındırmaz. Sultanlığın, Salih Eyyûb'un kurduğu ve ölümüyle yavaş sayılamayacak bir çabuklukla çözülmeye uğradığı bölgesel ve siyasal bütünlüğü yeniden tesisi öncesindeki ilk on yılının (1250-60) incelenmesini, çalışmanın hipotetik görüşüne bir zemin olabileceği kanısıyla gerekli buluyoruz. Esas maksadı ilgili periyotta merkezileşme çabalarını gerekçelendirecek ve belli edecek olayları saptamak olan bu başlık, kuruluş problemine ve başkaca ihtilafı hadiselerle temas etmek gibi tali hedefler de edinecektir.

Dönemin karmaşıklığı, sultanlığın fiilî ve meşru ilk egemenini, kurucusunu belirlemek mevzusunda bile araştırmacıyı tereddütte bırakacak bir boyuttadır. Kurucu sultana dair çağdaş Memlûk yazarlarının işaret ettiği değişik isimler ve onlara referansla günümüz araştırmacılarının kanaatleri, konuyu bir açmaza çevirmektedir. Geç Ortaçağın bilinen Mısır tarihçisi Makrîzî'nin ilk Memlûk sultanı Şecere'd-Dür idi.¹²³ Onun bu yöndeki kaydının, modern araştırmacılar katında genel bir kabul görmediği bir bilinmez değilse de hiç karşılık bulmadığı da söylenemez.¹²⁴ Şecere'd-Dür, IX. Louis'nin emrindeki Frankların Mısır'ı kuzeydoğu tarafından

¹²³ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 459.

¹²⁴ Kortantamer, kimi tarihçilerin ilk sultan olarak Aybek'i gösterdiğini anımsatmakla birlikte, Makrîzî'yi referans göstererek tahta çıkanların ilkinin Şecere'd-Dür olduğunu belirtir bkz. **Bahri Memlûklar**, 22.

sıkıştırdığı esnada ölen eşi Salih Eyyûb'tan sonraki kritik süreci serinkanlılıkla yönetebilecek kadar akıllı ve siyasi becerisi olan bir kadındı. Eşinin ölümünü, o sıralarda babasının vekili sıfatıyla Hısn-ı Keyfâ'da bulunan üvey oğlu Turanşah'ın Mısır'a varışına değin gizlemek suretiyle, vaziyetin, ordunun dağılmasıyla daha da hassas bir hale dönüşmesini engellemiştir. Turanşah'ın, Salih Eyyûb'un -yerleşmeleri için inşa ettiği kalenin bulunduğu Nil nehrindeki Ravza adasına istinaden *Bahriyye* olarak tanınan- memlûkleri eliyle katledilmesinin ardından yaklaşık seksen gün idarenin başında kaldı. Adını Memlûklerin ilk yöneticisi olduğu iddialarına karıştıran yaklaşım, bu kısa süreli yönetimiyle payandalanıyordu. Öte yandan Makrîzî'nin savına karşın, Tağribirdi'nin ve Aynî'nin Memlûk tarihi, Şecere'd-Dür'ün ikinci eşi Aybek ile başlar.¹²⁵ Salih Eyyûb'un Bahrî olmayan memlûklerinden Aybek,¹²⁶ efendisinin iktidarında çarşnığrlikle¹²⁷ vazifelendirilmişti. Şecere'd-Dür hükümetinde ise, kendisini atabeglik makamında buldu. Bu orta dereceli memlûk için sultanlık yolu, Şecere'd-Dür ile akdettiği politik evlilik sayesinde açılmıştı. Muteber Memlûk emirleri, devrin Abbasî halifesi Musta'sım'ın bir kadını idareci olarak seçmelerinden ötürü iletği kınayıcı ve iğneleyici mesajlar¹²⁸ karşısında, Aybek ile evlenmesinin ardından Şecere'd-Dür'ün tahttan feragat etmesi üzerine fikir birliğine vardılar. Şecere'd-Dür'ün sultanlık yetkilerinden vazgeçmesi yönündeki talebe muvafakat etmesiyle saltanat haklarını devrettiği eşi Aybek, Memlûklerin yeni efendisi olarak duyuruldu. Aybek'i buradaki tartışma bahsine dâhil eden olay, birkaç satırlık anlatımla, bu minval üzere meydana gelmişti.

Günümüz Memlûk Tarihi incelemelerinde ise, kuruluş sorunsalı, çağdaş müelliflerin aktarımlarının uzağında kalan bir eksen üzerinde çözümlenmektedir. Bu çerçevede, çözüme esas olması itibariyle dikkatten kaçırılmaması gereken husus, Salih Eyyûb'un memlûklerinin Bahrî olanlar ve olmayanlar şeklinde ayrışmasıdır. Eğer

¹²⁵ Aynî, c. I, 34; İbn Tağribirdi, c. VII, 3.

¹²⁶ Amalia Levanoni, *The Mamlûks in Egypt and Syria: the Turkish Mamlûk sultanate (648-784/1250-1382) and the Circassian Mamlûk sultanate (784-923/1382-1517)*, *The New Cambridge History of Islam II*, Maribel Fierro (ed.), Cambridge 2010, 238; Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 26; Kopruman, 102. Başka bir çalışmada Aybek'in Bahrî Memlûklerden olduğu ileri sürülmektedir krş. İsmail Yiğit, *Memlûkler 648-923/1250-1517*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015, 23.

¹²⁷ Kutbeddin Musa bin Muhammed el-Yûnînî, *Zeylû Mir'atü'z-Zaman*, c. I, Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmaniyye, 1954, 54. Farsça kökenli bir kelime olan çarşnığr, sultan yahut emirin yiyecek ve içeceği, olası bir zehirlenmeye karşı tedbir olarak, önceden tadan görevliye denirdi bkz. Kalkaşendî, c. V, 432.

¹²⁸ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 463-4.

Memlûk Devleti Bahrîlerce yapılandırılan siyasi ve askerî bir organizasyonsa, ne Aybek-Şecere'd-Dür çifti ne de Bahrî olmayan herhangi bir sultan kurucu vasfıyla tanınabilirdi. Gerçekten de Mısır'da son Eyyûbî melikinın katledildiği seneden (1250) Baybars'ın Memlûklerin en büyüğü sayıldığı tarihe kadar (1260) olan zamansal aralıkta, hiçbir taht sahibinin Bahrî kimliği yoktu. Nitekim bu malûmat doğrultusunda, Irwin, ilk on senedeki beş yöneticinin Bahrî olmayışları bir tarafa ikisinin Bahrîlerle olan sıcak çatışmalarından dolayı, sultanlığın başlangıcı olarak kabul gören 1250 yılının şüpheyle karşılanması gerektiği noktasında uyarır.¹²⁹ Belki de modern dönem Memlûk araştırmalarının ilki diyebileceğimiz eserinde Muir, kuruluş için işaret ettiği 1260 tarihine, ayrıntılı bir açıklama yapma gereği bile duymaz. Ona göre, Memlûklerin ve aynı şekilde Bahrîlerin ilki Baybars'tır.¹³⁰ Elbette burada *ilk* olmak, hem fiilî hem de yasal bağlamdadır. Bu basit gibi görünen detay fark edilmezse, Şeşen'in sultanlığın gerçek kurucusunun Baybars olduğu yönündeki ifadesi yanlış değerlendirilecektir. Zira Şeşen, gerçekten ve meşru açıdan birinci sultan olduğu için değil kurumsal gelişime, teşkilatlanmaya ve bölgesel genişlemeye öncülük etmesinden ötürü Baybars'ın asıl kurucu olduğunu söylüyordu.¹³¹ Clot'un hangi başvuru eserine ve hangi ölçüte dayanarak ortaya attığı belli olmayan Kutuz'un birinci sultan olduğuna dair tezi¹³² ise, kuruluş yılı ve ilk yönetici hakkında serdedilen argümanlar arasında sayılamayacak kadar temelsizdir.

Kesintisiz tarih yazımı alışkanlığı edinmiş kronik yazarları, hükümetleri süresince yaşanan olayları anlattıkları Eyyûbî sultanları bölümü bitince peşi sıra gelen idareciyi *ilk* olarak aktarmaktadırlar. Buna karşılık bugünün Memlûk araştırmacısı açısından, Bahrîlik hüviyetiyle özdeşleşen Memlûklerin kurucusu kronolojik akış doğrultusunda değil bu kimliğe sahip birinci yöneticiye göre belirlenir. Her ne kadar bu problemlili meseleye yönelik amacımız derinleştirmekten ziyade değinmekse de, kendi içerisinde mantıklı bir şüpheyi dışı vurduğunu sandığımız ilgili yaklaşımın çözüm getirmenin tersine halledilmesiyle meşgul olunacak yepyeni ve görmezden gelinemeyecek sorunlar çıkardığı belirtilmelidir. Öncelikle 1260 tarihinin sultanlığın

¹²⁹ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 26.

¹³⁰ William Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt: A History of Egypt from the Fall of the Ayyubite Dynasties to the Conquest by the Osmanlis A.D. 1260-1517*, Amsterdam Oriental Press, 1968, IX, XXIX, 13.

¹³¹ Şeşen, *Sultan Baybars*, 339-40.

¹³² Clot, 24.

birinci yılı olarak kabul edilmesi durumunda, Mısır tarihinde oluşacak on senelik boşluk hangi siyasal yapının fetret devri olarak değerlendirilecektir. Benzer şekilde sultanlığın adının Bahrî Memlûkler şeklinde vurgulanmasıyla, 1260 yılı sonrasında saltanata erişen -Baybars ve Kalavun haricindeki- Bahrî olmayan yöneticiler ne tür bir sınıflandırmaya konu edilecektir. Bizce tespit edilen çelişmelere istinaden esas kuşkuyla karşılanması ve sorgulanması gereken olgu, yirmi beş yöneticisinden sadece ikisi Bahrî olan bir sultanlığın bu adlandırmayla tanınmış olmasıdır. Gerçekte Bahrîlik, Salih Eyyûb'un özel memlûkleri olmakla ilintili ve içlerinden Memlûk Devleti'nde saltanat tahtına ve bürokratik ve askerî makamlara yükselenleri ifade eden bir paye iken sultanlığın tamamını kapsayacak bir isimlendirmeye dönüştürülmesi şaşırtıcıdır. Bu başlığı ve çalışmayı dolaysız şekilde ilgilendirmeyen ve oldukça karmaşık olan kuruluş ve isimlendirme tartışmasına daha fazla takılı kalmamak amacıyla, Memlûk yönetim anlayışını aydınlatacak olaylardan ilkinde, Turanşah'ın katledilmesi vakasına odaklanmak suretiyle asıl konuya geçiş yapabiliriz. Böylesi bir başlangıç konusu tercihiyle, bahsi geçen tartışmaya herhangi bir öneri sunma gayesi taşınmadığı da özellikle hatırlatılmalıdır.

Mansura Savaşı (1250) arifesinde ölen Salih Eyyûb'un, halefi olmasını istemediği oğlu Turanşah dışında hayatta kalan başka bir erkek çocuğu yoktu. Dolayısıyla müteveffa sultanın, Franklara karşı harp hazırlığındaki orduda motivasyon kaybına sebep olacağı düşüncesinden ötürü, şimdilik gizli tutulan ölüm haberi derhal, babası adına idare ettiği Hısn-ı Keyfâ'da bulunan Turanşah'a ulaştırıldı. Onun, Franklarla girişilen savaşın yeri olan Mansura'ya varışına değin geçen sürede idarî meselelerle Şecere'd-Dür alâkadâr oldu. Sonunda bağışlanma talebinde bulunan kral IX. Louis'nin tutsak olarak ele geçirildiği savaşta Frankları hezimete uğratmak ise,¹³³ gerçek anlamda, Memlûklerin başarısıydı. Salih Eyyûb'un öldüğü ve Turanşah'ın henüz Mısır'a ulaşamadığı bir esnada meydana gelen mücadelede elde edilen zafer, esas itibariyle, bir bakıma sultansız olarak çarpışan Memlûklere aitti.¹³⁴ Militarist güç olarak şöhretlerini yaydığı gibi özgüvenlerini de yükselten bu muvaffakiyet, yeni taht sahibinin takdirinden yoksun kaldı. Mısır Eyyûbilerinin son hükümranı Turanşah

¹³³ Ebu'l-Fidâ, c. II, 286-7; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 455.

¹³⁴ Amalia Levanoni, *The Mamluks' Ascent to Power in Egypt*, *Studia Islamica*, No. 72, 1990, 136; aynı yazarın, *The Mamlûks in Egypt and Syria*, 237-8.

için, kuracağı yönetim düzeninde, ne gelişine kadar saltanat koltuğunu emniyete alan üvey annesi Şecere'd-Dür'e ne de babasının sadık memlûklerine yer vardı. Nitekim onları fazlasıyla kaygılandırarak olan yıpratma politikalarını pratiğe dökme noktasında sabırlı davranmadı. Çok geçmeden tehdit ve yıldırma maksatlarını açığa çıkaracak şekilde, Memlûklerin ikta'larını kesip varlıklarına el koymaya yöneldi.¹³⁵ Bahrîlerin etkinliğini kırmaya dönük yürüttüğü kampanyayı, yüksek dereceli mevkilerden azletmek ve bağıntılı olarak kapsayıcı tasfiyelerle pasifleştirmek yoluyla genişletti. Hısn-ı Keyfâ'dan beraberinde getirdiği maiyetini, makamlarından uzaklaştırdığı babasının kölelerinin tuttuğu yerlere istihdam etti.¹³⁶

Kendi hükümeti için yeni bir kadrolaşma harekâtı başlatması, siyasi bağlamda, gayet anlaşılabilir bir tutumdur. Bu yönüyle düşünüldüğünde Turanşah'ın yönetim tavrı, yetiştirdiği memlûklerini mühim sorumluluklarla yetkili kılan babasına yabancı gelmezdi. Ne var ki, Turanşah'ın Memlûklere yönelik yaklaşımının politik zorunlulukların ötesinde kişisel öfkeye dayandığı izlenimini uyandıracak kayıtlar da vardır. Mesela bazı kaynak eserleri, sarhoşluğun etkisiyle bilincinin yerinde olmadığı bir anda yan yana dizilediği mumları kılıcıyla keserken "Bahrîleri de böyle yapacağım" diye söylendiğinden bahsederler.¹³⁷ Siyasi yönelim açısından Turanşah'ın Memlûklere olan mesafeli duruşunu makûl gösterecek nedenlerin, nefret hislerinin kızışmasıyla bir ilgisi olabileceğini sanmıyoruz. Yanı sıra Memlûklerle, onlara karşı derin bir hiddet duygusu beslemesini gerektirecek kadar uzunca bir mühlet bir arada da bulunmamıştı. Bütün sultanlık kariyeri ve dolayısıyla Memlûklerle tanışıklığı birkaç aydan ibaretti. Kesin bir hüküm vermeyi engelleyen bu vaziyet karşısında, şahsiyetiyle ilintili olduğunu zannettiğimiz katı davranışlarının izâhı varsayımlara kalmaktadır. Kanaatimizce Turanşah'ın Memlûk düşmanlığına açıklık getirebilecek gibi görünen tek varsayım, mizacından memnun olmayan ve kendisini taht için namzet bile göstermeyen babasının alâka ve teveccühünü memlûklerine yoğunlaştırmasıdır. Belki de bu keyfiyet, Memlûklere yönelttiği birikmiş öfkenin, tehdit, sindirme ve tasfiyeler biçiminde görülen patlamalarına yol

¹³⁵ İbn 'Abdüzzahir, 48.

¹³⁶ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 457; İbn İyas, 72.

¹³⁷ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 457; İbn Tağribirdi, c. VI, 370-1; İbn İyas, 72.

açıyordu. Öyle sanıyoruz ki, başlattığı kavga, iktidarını sigortalamak niyetinden ziyade şahsî bir intikam alma isteğiyle güdüleniyordu.

Onun saldırganlıkları karşısında mücadeleci nitelikleriyle bilinen Bahrîler, çaresiz bir bekleyişi kabullenmediler. Turanşah'ın mal varlığını ve mücevherlerini teslim etmesi yönündeki tazyiklerine marûz kalan ¹³⁸ Şecere'd-Dür de kendileriyle ittifak içerisindeydi. Seçkin Bahrî emirleri daha fazla tahammül etmeyecekleri baskılardan, Turanşah'ı katlederek (1250) kurtuldular.¹³⁹ Ölümü, halen Suriye topraklarının söz sahipleri durumundaki akrabaları hesaba katılmazsa, Eyyûbî devrinin kapandığını bildiriyordu. Turanşah vakası, kıdemli emirlerin varlıklarının ve statülerinin gözetilmesi umdesine yaslanan Memlûk siyasi nizamını şekillendiren olayların arketipi mahiyetindedir. Azımsanmayacak sayıda yakın örnekleri barındıran Memlûk tarihinde, sultanın bir taraf olduğu çoğu hizip çatışmalarına, emirlerin aşağılanması, haklarının kısıtlanması veya tamamıyla yok sayılması ortam hazırlamaktaydı. Bu olgunun irdelenmesinin ve Turanşah'ın katli dosyasının açılmasının, çalışmanın teorik bakışını doğrulama hususundaki değeri de Memlûk birliğinin korunmasının yahut çözülmesinin sultanlar ile deneyimli emirler arasındaki uzlaşmaya yahut ihtilafa bağlı olmasından ileri gelmektedir. Yönetim tabakasının elit üyeleri arasındaki ilişkilerin çatışmacı tabiatına rağmen sağlanan merkezîyetçi düzen, Memlûk iç siyasetinin özgüllüğünü hatta biraz da karmaşıklığını anlatır. Müteakip bölümde, ekâbirin, zihni yorucu bir süratte olan yükselişleri ve düşüşleri ile münasebetlerinin değişkenliği mevzusu açıklanacağından dikkatimizi yeniden Turanşah sonrası sürece teksif edeceğiz.

¹³⁸ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 457; İbn Tağribirdi, c. VI, 371.

¹³⁹ Aktarımlara göre, Bahrîler arasında ilk saldırıya geçen Baybars'dı. Tek başına kaldığı bir esnada baskına uğrayan Turanşah, Baybars'ın kendisine savurduğu kılıcı elleriyle karşılamaya çabalarken parmakları kesildi. Ondandır kurtulmasının ardından ahşaptan yapılmış burca sığındı. Fakat sükastî gerçekleştirenlerin kendileri olduklarına dair hiçbir şüpheye yer kalmaması üzerine Aktay liderliğindeki Bahrîler, onu öldürmek için burcu çevrelediler. Bahrîlerin ahşap burcu ateşe vermesiyle kendisini nehre bırakan Turanşah bir taraftan da bağışlanma ve yardım taleplerinde bulduysa da yakarışları karşılıksız bırakıldı. Nehri bir kaçış yolu olarak kullanmaya çalıştı ama peşine düşen Memlûkler tarafından kılıçlanarak öldürülmekten kurtulamadı bkz. İbn Vasıl, c. VI, 128-30; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 458. Bu suikast vakası hakkında ayrıca bkz. İbnü'l-Verdî, c. II, 266; Abdurrahman İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Tarîhü'l-Arap ve'l-Berber ve men Âsarahum ve min zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, c. V, Halil Şehade-Süheyl Zekâr (thk.), Beyrut: Darü'l-Fikr, 2000, 430; İbn Dokmak, c. II, 41-2. Bazı temel başvuru eserlerinde, son Eyyûbî sultanının öldürülmesi hadisesine dair "Turanşah'ı katletmek için kılıç, ateş ve su bir araya toplandı" şeklindeki ifadeye yer verilerek ilginç bir detaya işaret edilir bkz. Aynî, c. I, 28; İbn Tağribirdi, c. VI, 372.

Artık ağırlıkları daha duyumsanır bir düzeyde olan Bahrîlerin takdiriyle, danışmanlığına (atabegliğine) Aybek'in getirildiği Şecere'd-Dür sultan olarak tanındı.¹⁴⁰ Memlûkler, hem Salih Eyyûb'un zevcesi hem de evveliyatında cariye, yani köle olmasından dolayı Şecere'd-Dür'e saygı ve yakınlık duymaktaydılar. Muteber bir memlûk derecesinde ve Bahrî topluluğunun bir temsilcisi olmamasına karşın Aybek'i atabeglik için uygun bulan kararlarını ise, bu kargaşa ortamında oldukça riskli gözükken ilgili makama hiç kimsenin heveslenmemesi etkiledi. Öte yandan, Suriye Eyyûbîlerinin Kahire'deki gelişmelere verdiği tepki uygulamaya yansıyan Memlûk otoritesinin hukuken kabul edilmediğini gösterir. Memlûklerin Mısır'a hâkim olma gayretlerini, Eyyûbî soyundan (II. Âdil'in oğlu) Muğis Ömer Kerak ve havalisini, yine aynı sülaleden Halep meliki (Zahir'in torunu) Nâsır Yusuf ise teslim alması için davette bulunulan Dımaşk'ı ele geçirerek¹⁴¹ yanıtladı. Bağdat'taki halifenin de sultan olarak biat ettikleri Şecere'd-Dür'den ötürü siyasi varlıklarını reddettiğinden bahsedilmişti. Bahrîler, bu genel memnuniyetsizlikten doğan kaotik havayı dindirmek için önce Aybek'i saltanata taşıdılar. Lakin Aybek tercihi Eyyûbîler katında meşruluk kazanma ve bir anlamda da sus payı verme gerekliliğini karşılayamayacağından, kısa süre sonra, bu hanedanın henüz on yaşındaki bir mensubu olan Eşref Musa'nın simgesel hükümrانlığını başlattılar.¹⁴² Elbette yönetsel işleyiş, devlet meseleleri bir çocuğun uhdesinde olamazdı. Nitekim bu defa Eşref Musa'nın atabegi olarak karşımıza çıkan Aybek, tam olarak, idarî sorumlulukları yerine getirmekle yükümlü kişi statüsündeydi. Üstlendiği ve yürüttüğü vazifeye bakılırsa, ülkenin fiilî yöneticisi de kendisiydi ve tahtına ortak olduğu çocuk sultanın saf dışı edilmesini kolaylaştıracak koşulların sağlanmasını bekliyordu. Böylesi bir beklenti, genellikle, memleket işlerinin sözde de olsa bir çocuğun iradesine terk edilemeyeceği buhran dönemlerinde cevap bulabilirdi. Memlûkleri tedirgin edecek bazı gelişmeler, Aybek'e umduğu fırsatı verdi. Nâsır Yusuf'un Mısır için tehdit oluşturduğu ve İlhanlı Moğollarının Irak'a yöneldiği

¹⁴⁰ İbn Vasıl, c. VI, 132-3; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 459.

¹⁴¹ Aynî, c. I, 32-3.

¹⁴² İbn Vasıl, c. VI, 140-2; Devâdârî, c. VIII, 12-3; Aynî, c. I, 35; İbn Tağribirdi, c. VII, 5-6. Makrîzî, bu esnada Eşref Musa'nın yaklaşık altı yaşlarında olduğunu aktarır bkz. *Kitâb es-Süluk*, c. I, 464. Diğer müelliflerin Aybek'in saltanatının ve ardından da tahttan çekilmesinin baskın Memlûk emirlerinin inisiyatifleri sonucunda olduğuna dair bir intiba bırakmalarına karşın İbn 'Abdüzzahir ve Şafi' bin Ali, Aybek'in sultan olmak için hırslandığını ve sultan olduktan sonra da korkularından dolayı tahttan feragat ettiğini söylerler bkz. İbn 'Abdüzzahir, 52; Şafi' bin Ali, *Hüsni'l-Menakıb*, 60.

haberlerinin yayıldığı bir esnada Eşref Musa'nın sembolik saltanatı sonlandırıldı. (1252-3)¹⁴³

Aybek hükümetinin yeniden tesisi, bölgesel tehlikelere karşı tedbir amaçlı hazırlıklar yapabilme maksadıyla gerekçeleniyordu. Hedeflenen güvenlik hâlinin temini noktasında, mühim kazanımlar da elde edildi. Nâsır Yusuf'la hesaplaştıkları Kura' savaşının (1251) lehlerine neticelenmesi¹⁴⁴ ve akabindeki muahede (1253-4), Mısır'daki konumlarını garantiye aldırdı.¹⁴⁵ Bu başarımın ardından siyasi varlıkları, halife tarafından da tasvip edildi.¹⁴⁶ Moğolların ilerleyişlerine dair duyular bir ürperme nedeni-olarak görülse de şimdilik emniyetlerini ciddi ölçüde rahatsız etmeyen bu felakete yüzleşmek için birkaç senenin geçmesi gerekecekti. Dolayısıyla dış çevreden gelen baskının hafiflemesiyle kısmî süreli bir güvenlik ortamına kavuşmuşlardır. Ne var ki, aynı vetirede, dâhilî politikada yaşanan karmaşa ve çekişmeden kaynaklanan bir iç istikrarsızlığa da tanık olunacaktı.

Bahrî sultasını kırmaya kararlı olan Aybek, geçmiş senelerden beri kontrolünden çıkamadığı bu topluluğu dağıtmanın planlarını yapıyordu. O sıralarda Aktay'ın yönlendirdiği Bahrîlerin zorbalıkları ve iktidarını hiçe sayan küstahlıkları, durumu katlanılmaz bir seviyeye getirmişti. Kendi açısından daha da endişelendirici olan, Aktay'ın sultanlığa meylettiğini seziren atılımlarıydı. Bahrîlerin etrafında kümelenildiği Aktay'ın bir taraftan Hama emiri Muzaffer Takiyüddin'in kızıyla evlenmek isteyerek¹⁴⁷ Eyyübî sülalesince onanma¹⁴⁸ düşüncesinin diğer taraftan Memlûklerin hükümet sarayı hükmündeki Kalatü'l-Cebel'e yerleşme talebinin¹⁴⁹

¹⁴³ Baybars el-Mansuri, 6; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 477; aynı yazarın, *Kitâb el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr*, c. II, Beyrut: Dâru Sâdır, tsz., 237.

¹⁴⁴ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 468-9; İbn Tağribirdi, c. VII, 6-8; Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 27.

¹⁴⁵ İbn Vasıl, c. VI, 175; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 479; İbn Tağribirdi, c. VII, 10.

¹⁴⁶ Levanoni, *The Mamlûks in Egypt and Syria*, 238.

¹⁴⁷ Baybars el-Mansuri, 10; Devâdârî, c. VIII, 25; İbn Tağribirdi, c. VII, 11.

¹⁴⁸ Memlûklerin, 1250 tarihini takip eden birkaç senede dahi, Eyyübîleri meşrulaştırıcı bir merci olarak gördüklerini imâ eden örnekler az değildir. Bu vakıa'yı teyit eden, yukarıda değinilen, Eşref Musa'nın sultanlığının duyurulması ve Aktay'ın konumunu sağlamlaştırmak için bir Eyyübî kızıyla evlenmek kararı dışındaki bir başka misal, Şecere'd-Dür'ün kısa iktidarındaki yazışmalarda kullandığı *validet-i Halil* takma adıdır bkz. İbn Vasıl, c. VI, 100. Bahsi geçtiği gibi, Şecere'd-Dür'ün Salih Eyyüb ile evliliğinden doğan oğlu Halil küçük yaşta vefat etmişti. Thorau'ya göre, Şecere'd-Dür'ün takma adında babasından dolayı bir Eyyübî olan Halil'in isminin öne çıkması, muhtemelen, Eyyübîler nezdinde meşrulaşma amacı taşıdığını vurgulamaktaydı bkz. Thorau, 43.

¹⁴⁹ İbn Tağribirdi, c. VII, 11.

ardındaki esas gayesi, Aybek'in gözünden kaçmamıştı. Yanı sıra Memlûk toplumu da Bahrî despotizminden son derece huzursuzdu. Zira Bahrîler halkın mal varlıklarını gasp ediyor, çocuklarını kaçırıyor ve haysiyet kırıcı türlü suçlar işliyorlardı.¹⁵⁰ Toplumsal asayişin ihlali ve otoritesine alenen kafa tutulması üzerine Aybek, ileri tarihlerin Memlûk sultanı Seyfeddin Kutuz'un da içlerinde yer aldığı memlûkleriyle (Mu'iziyye), Aktay'ı ortadan kaldırmak için bir komplo tertipleedi. Hazırlanan tuzak doğrultusunda Aktay, beraberindeki arkadaşlarının içeriye alınmadığı Kalatü'l-Cebel'e giriş yaptığında baskınlarına uğradığı Mu'iziyye tarafından öldürüldü. (1254)¹⁵¹ Sultan, azılı düşmanını yok etmek suretiyle Bahrîleri de Mısır'ı terk etmeye zorladı. Hoşdaşlarının katledilmesi üzerine korkuya kapılan Bahrî emirleri derhâl Memlûk ülkesinden ayrıldılar. Sığınmak amacıyla değişik bölgelere dağıldıysa da Baybars, Kalavun, Sunkur el-Aşkâr ve Bedreddin Baysara gibi seçkinlerden oluşan Memlûk birliği Halep ve Dımaşk hükümrânının kapısında toplandılar. Savaşçı şöhretlerinden habersiz olmayan Nâsır Yusuf, bu firari emirleri memnuniyetle karşıladı. Bahrîlerin, hâlen doğal düşmanı durumundaki Nâsır Yusuf'a iltica etmelerine yol açan ve gerçekte pek de yararına sayabileceği bir uzaklaştırma biçimi olarak göremeyeceği kaçışlarının ardından Aybek, sultanlığın tek ve mutlak egemeni olmuştu. Fakat bu rakipsizlik hâli, tabii olmayan sebeplerle ölmesini engelleyemeyecekti.

Sultan, aradaki mesafeye rağmen bir müddet daha Bahrîleri dikkatle izledi. Nitekim onların Nâsır Yusuf'u Mısır seferi için teşvik etmelerine bakılırsa, bu yakın takibat hiç yersiz değildi. Neyse ki, bilhassa halife elçisinin tavassutuyla sağlanan antlaşma,¹⁵² Nâsır Yusuf'la aralarındaki gergin ilişkilerin normalleşmesine imkân tanımıştı. Hatta bir süre sonra Bahrîlerle ters düşmeye başlayan Dımaşk meliki, giderek, Kahire için bir tehdit olmaktan çıkıyordu. Öbür yandan Aybek'in, politik hedefli olduğunu düşündüğümüz yeni bir evliliğe dönük teşebbüsü, Şecere'd-Dür'ün şahsında tecessüm eden başka bir hasım kazanmasını geciktirmedi. Üstelik trajik akıbeti, Şecere'd-Dür'ün, kariyeri boyunca karşılaştığı düşmanları gölgede bırakacak

¹⁵⁰ Devâdârî, c. VIII, 25; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 483. Bahrî tahakkümünün toplumsal yapıya olan yansımalarına dikkat çeken bu aktarımlara karşın İbn 'Abdüzzahir, Bahrîlerin lideri konumundaki Aktay'ı halka cömert ve lütuflî davranan biri olarak tanıtır bkz. İbn 'Abdüzzahir, 52.

¹⁵¹ İbn 'Abdüzzahir, 53; Baybars el-Mansuri, 12; Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıb*, 60; Devâdârî, c. VIII, 26; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 483; İbn Tağribirdi, c. VII, 12.

¹⁵² İbn 'Abdüzzahir, 55-6.

ölçüde tehlikeli olduğunu gösterecekti. Aybek'in Musul emiri Bedreddin Lülü'nün kızıyla evlenmek için görüşmelerde bulunmasını,¹⁵³ eşi Şecere'd-Dür kıskançlıkla ve öfkeyle karşıladı. İhtimaldir ki, bu kızgınlığın şiddetini, eşinin, siyasi yükselişini kendisiyle gerçekleştirdiği evliliğe borçlu olmasına rağmen böyle bir karar alması artırmaktaydı. Bununla beraber, Musul emirinin kızının Kahire'ye gelişi, Salih Eyyüb devrinden beri hissedilen saygın konumunun sarsılmasına sebebiyet verebilirdi. Söz konusu etken ve olasılık, oldukça muhteris bir kişiliğe sahip olan Şecere'd-Dür'ü, Aybek'ten intikam almaya sevk eden motivasyona dönüştü. Nihayetinde, Mısır'ın ve saltanatının muhafazası için Nâsır Yusuf'u ve Bahrîleri savuşturan Memlûk sultanı, Şecere'd-Dür'ün talimatıyla katledilmekten kurtulamadı. (1257)¹⁵⁴ Bir kez kesintiye uğratılan saltanatı yedi yıl sürmüş ve bu kesitte henüz şekillenme aşamasında olan Memlûk siyasi yapısının, Suriye Eyyübîlerinin saldırılarıyla yok edilmesine mâni olmuştu. Ağırlıkla ilk sultan olarak tanıtılan Aybek, aynı zamanda, ilk maktul sultanı. Diğer taraftan hadisenin duyulmasıyla, Mu'izziye memlûklerinin sultan katillerinin tespiti amacıyla yaptığı tahkikatla ifşa olan Şecere'd-Dür ise, öldürülerek cezalandırılmıştı.¹⁵⁵

Memlûkler, Turanşah sükastiyle başlayan yedi senelik zamansal aralığa peş peşe işlenen dört siyasi cinayet sığdırmışlardı. Aşağıda, iki yıl sonra gerçekleştirilen bir başka sükastle, bu sayının arttığına –ve incelenecek olan Bahrî dönemi içerisinde ilerledikçe daha da katlandığına- müşahede edeceğiz. Seksen yıllık Eyyübî tarihinde yalnızca bir maktul sultanın (II. Âdil) bulunduğu hatırlatılırsa, işaret edilen basit ama çarpıcı istatistik, otorite algısındaki köktenci değişimi aydınlatacak değerli bir veri gibi görünmektedir. Turanşah'ın katli, Memlûklerin, politik varlıklarını yıldırma uğraşısına verdikleri bir karşılıktı. Aktay, idarî gücünü hafife aldığı Aybek tarafından, tahtı ele geçirme temayülü yüzünden ortadan kaldırılmıştı. Aybek'i öldürten talimat ise; kıskançlık hissiyle iç içe geçen, hükmedici statüsünü kaybetmeme düşüncesiyle güdülenmişti. Söz konusu siyasi cinayetlere konu olan

¹⁵³ Yûnîni, c. I, 45; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 493.

¹⁵⁴ Baybars el-Mansuri, 24; Yûnîni, c. I, 45-6; Ömerî, c. XXVII, 240-1; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 493; İbn Tağribirdi, c. VII, 13.

¹⁵⁵ Baybars el-Mansuri, 24; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 494. Şecere'd-Dür'ün eşi Aybek'i öldürtmesi ve akabinde kendisinin öldürülmesi hususunda ayrıca bkz. Cengiz Tomar, *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)*, Yüksek Lisans Tezi: İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 1996, 80-2; aynı yazarın, Şecerüddür, *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, 404-5.

figürlerden sadece Şecere'd-Dür, işlenebilecek en ağır suçlardan birinin ceza bedeli olarak katledilmişti. Dolayısıyla bu sükastlerde göze çarpan benzer veçhe, sultanlık otoritesine yahut politik nüfuza yönelik tehdidin hızla ve kesin bir surette yok edilmesidir. Aynı olguyla bağıntılı olarak, Eyyûbîlerin aksine Memlûklerin, yetke paylaşımına imkân tanımayacak ve tahammül etmeyecek bir zihniyette olduklarını da anlıyoruz. Eyyûbîlerin, yakın akrabalık veya soydaşlık bağlarından olsa gerek, görece müsâmahakâr yaptırımlarla önlemeye çabaladıkları itaatsizlikleri, Memlûkler çok daha radikal yöntemlerle bastıracaktı. Ancak ötelenmeden söylenmelidir ki, hükümrânın iktidarına ortak olma hevesi kadar seçkin emirlerin haklarının çalınması da Memlûk devlet doğasına aykırıydı. Dahası çoğu saltanat değişikliği, klik çatışmaları ve gerekçesi itibariyle Turanşah örneğiyle türdeş olan sükastler bu gerçekliğin fark edilememesinden veya bilinçlice yadsınmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Harezmişah asıllı Seyfeddin Kutuz'un feci sonu, hak teslimi hususunda, kıdemli bir emirle ters düşmenin bazen yaşamsal bir hata olabileceğini ispatlayacaktı.

Kutuz'un adı, efendisi Aybek'in ardından taht makamına çıkarılması üzerine görüş birliğine varılan oğlu Nûreddîn Ali devrinde sıklıkla duyulur oldu. Emirlerin sultanlığı için ittifak ettikleri Nûreddîn Ali'nin 15 yaşında olmasından ötürü,¹⁵⁶ yönetsel sorumlulukları onun namına yerine getirecek bir vekilin belirlenmesi zarureti vardı. Babasının hükümeti zamanında yararlılık gösteren Kutuz, oğlunun da saltanat naipliği görevini yürütebilecek ehliyete ve tecrübeye sahip birkaç kişiden biriydi. Bahrîlerin Mısır'ı sıkıştırmak maksadıyla ikna edebilecekleri yeni bir Eyyûbi meliki buldukları esnada, onları püskürtecek askerî komuta bilgisine ve cesarete haiz olan Memlûk emiri gene Kutuz'du. Böylesi bir vasıf, özellikle, Ortadoğu'yu yavaş yavaş kaplayan Moğol korkusunu yatıştırabilecek bir güvence anlamına da gelecekti. Bu itibarla, sultanlığı gayet hassas bir sürece rastlayan Nûreddîn Ali'nin naipliği Kutuz'a emanet edilmişti.

Aybek sonrası Kahire'de bu şekilde seyreden olaylara tanık olunurken, Bahrîlerin de söz konusu gelişmelere göre, Mısır'ı alma hırslarını paylaşacak destekleyici arayışlarına girdikleri görülür. Artık varlıklarından rahatsız olan Nâsır Yusuf'la

¹⁵⁶ Yûnîni, c. I, 47; İbn Tağribirdi, c. VII, 41.

aralarında bir soğukluğun mevzubahis olması üzerine Dımaşk'tan ayrılarak, diğer bir Eyyûboğlunun, Kerak meliki Muğis Ömer'in katına çıktılar.¹⁵⁷ Muğis Ömer tarafından sıcak karşılandıkları gibi Mısır'ın ele geçirilmesine dönük tekliflerine de olumlu yaklaşıldı. Ne var ki adı geçen melikin esirgemediği yardımlarına rağmen, Bahrîler, 1257 tarihli ilk mücadelede Kutuz'un Memlûkleri karşısında perişan oldular.¹⁵⁸ Ertesi sene (1258) bir girişimde daha bulundularsa da, üstün ve yenik çıkan taraflarda bir değişme yaşanmadı.¹⁵⁹ Mısır'ı hedef alan saldırılar, Kutuz'un, savaş idaresindeki artık kuşkuya yer bırakmayan meziyetleri sayesinde boşa çıkarılmıştı. Gerçekte bu askerî kazanımlar sadece itibarını yükseltmekle kalmayacak, ilintili olarak, ülkenin yakın gelecekte yüzleşeceği muhatara anında, seferberlik dönemini yönetebilmesi mümkün görünmeyen çocuk sultanın yerine geçmesi hususunda bir fikir ortaklığına da vesile olacaktı. Bahrîler yönünden ise, bu bozgunların, Mısır'a hâkim olma iştiaklarını gemleyici bir tesir bıraktığına dair mutlak bir yargıda bulunamayız. Lakin Moğol heyulasının, husumet hislerini geçici bir süreliğine de olsa bastırıp, Kutuz ile müşterek hareket etmelerine yol açtığını biliyoruz.

Mısır Memlûkleri ile Bahrîler üstünlük kurma yarışıyla meşgul iken, Bağdat'ı enkaz alanına çeviren ve Irak halifeliğini bitiren İlhanlı Moğolları şimdi Suriye önlerinde duruyorlardı. Bölgenin en muktedir yöneticisi durumundaki Nâsır Yusuf, oğlu aracılığıyla gönderdiği değerli hediyelerle,¹⁶⁰ Hülâgû Han'a tazimde bulunuyor ve dolaylı itaat bildirişiyle merhamet dileniyordu. Onun herhangi bir direnç yöntemine başvurmaksızın boyun eğmeyi yeğleyen tavrı, Suriye'nin İlhanlılarca kolaylıkla ezileceği tahminini kuvvetlendirmekteydi. Bu Eyyûbî soylusunun, gittikçe yaklaşan tehlikeyi durdurma gayretinden bile kaçınması üzerine Memlûk diyarı dışında hiçbir mukavemet noktası kalmadı. Tabiatıyla istilacıların gazabından uzaklaşmak isteyenlerin gidebileceği tek yer burasıydı. Baybars liderliğindeki Bahrîler de Kahire yolunu tuttular ancak İlhanlılardan sakındıkları için değil, tam aksine, onlarla çarpışmaya hazırlanan Memlûk ordusuna katılmak gayesiyle buraya yönelmişlerdi. Memlûk yönetimi, arada geçen çekişmelere karşın, Bahrîlerin, kuşkusuz rastladıkları

¹⁵⁷ Baybars el-Mansuri, 25; Yûnînî, c. I, 49-50.

¹⁵⁸ Baybars el-Mansuri, 25; Yûnînî, c. I, 52; İbn Tağribirdi, c. VII, 44-5.

¹⁵⁹ Yûnînî, c. I, 90; İbn Tağribirdi, c. VII, 45-6.

¹⁶⁰ Baybars el-Mansuri, 43; İbn Haldun, c. V, 436; İbn Tağribirdi, c. VII, 56.

ve rastlayacakları en amansız düşman olan İlhanlı Moğollarıyla girişecekleri mücadelenin akışına etki edeceklerinin idrakindeydi. Nitekim onların devletin merkezine gelişleri, biatlerini sunmaları taltif edici karşılıklar buldu ve kendilerine cömert bağışlar yapıldı.¹⁶¹

Ayn-ı Câlut savaşı öncesi cereyan eden bu cesaretlendirici hadisenin yanı sıra bir belirsizliğin de giderilmesi zorunlu gibi görünmekteydi. Memlûkler, deyim hakiki manasıyla, ölüm-kalım meselesi içindeydiler ve fakat tahtlarında hâlen durumun vahametine akıl erdiremeyecek yaşlarında olan Nûreddîn Ali oturmaktaydı. Kutuz, güçlü olasılıkla kendi hükümranlığının yolunu açmak gibi kişisel bir hedefle birlikte, bu garabeti değerlendirmek üzere nüfûzlu emir ve ayanların katıldığı bir toplantı meclisi düzenledi. Toplantı sonunda, böylesi kritik bir periyodun idaresinin bir çocuk sultana terk edilemeyeceğine hükmedilerek, tüm saltanat yetkilerinin Kutuz'a devredilmesi kararlaştırıldı.¹⁶² Seçkinlerin ittifakıyla, Aybek'in ölümünün üzerinden geçen iki senede, fiilen, sultandan hiçbir farkı olmayan statüsü resmî bir nitelik kazanmıştı. (1259) Olayı dramatik kılan tek yönü, saltanata yükselmek yolunda tahttan indirdiği Nûreddîn Ali'nin efendisinin oğlu olmasıydı. Öbür yandan alakalarını yeniden yoğunlaştırmak mecburiyetinde kaldıkları İlhanlıların Mısır istikametindeki yürüyüşleri karşısında, bu konunun gündemlerinden düşmemesi zaten mümkün değildi. Fakat aşağıda değineceğimiz Kutuz'un öldürülme vakasında, olayın, Aybek'in kimi memlûklerince büsbütün unutulduğu izlenimini uyandırmayan bazı emarelere de rastlanılacaktır.

Diğer taraftan Kutuz'a biat edilmesiyle, Memlûklerin gerçekte kim tarafından yönetildiğine dair müphemlik giderilmişti. Yeni sultanın devlet erkânı ile yaptığı görüşmelerde de, tartışmasız hâlihazırdaki birincil mesele olan İlhanlıları, açık bir savaşla geri çekilmeye zorlama fikri benimsenmişti. Kabullenen fikir doğrultusunda Suriye yönünde ilerleyişe geçen Memlûkler, o esnada Karakurum'da yaşanan iktidar çatışmasına öncelik tanıdığı için sefere katılmayan Hülâgû'nün kumandanlarından Ketboğa'nın emrine verdiği İlhanlı ordusunu Ayn-ı Câlut mevkiinde buldular. Savaş, sonunda, düşmanlarını Suriye topraklarının dışına süren Memlûklerin zaferiyle

¹⁶¹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 509; İbn Tağribirdi, c. VII, 54.

¹⁶² İbn Tağribirdi, c. VII, 55; İbn İyas, 77-8. Bu konu hakkında ayrıca bkz. İbn Haldun, c. V, 436.

tamamlandı. İlhanlılar, ordularının mühim bir kısmının imha edildiği ve Ketboğa'nın da katledildiği¹⁶³ mücadele alanından, hiç alışkın olmadıkları bir biçimde, kaçarak ayrıldılar. (Eylül 1260) Moğolların dönem dünyası için evrensel bir tehdit oldukları akılda tutulduğunda, Memlûklerin söz konusu askerî başarısının küresel ölçekli neticeleri ve yansımaları olduğunu belirtmek gereksiz bir hatırlatma olacaktır. Bununla birlikte, çalışmamız kapsamında Ayn-ı Câlut savaşının asıl ilgilenilecek yönü, hemen akabinde gerçekleşen sûikast ve saltanat değişiminden ötürü Memlûklerin kendi iç tarihleri açısından da belirleyici bir özellik taşımasıdır.

Memlûkler, Ayn-ı Câlut sonrası Halep ve Dımaşk gibi Suriye'nin merkez noktalarını ilhak etmişlerdi. Bölgenin eski sahibi Nâsır Yusuf, kendisini, savaş öncesinde Memlûklerin sayıları hakkında yanlış bilgi vererek ordusunun hezimete uğramasına neden olmakla suçlayan Hülâgû'nün emriyle kâledilmişti.¹⁶⁴ Kutuz ile Baybars arasındaki gerilimi hortlatan husus da, yeni teslim alınan Halep'in kime tevdi edileceğiydi. Sultan, Halep naipliğine, yukarıda adı geçen Musul emiri Bedreddin Lülü'nün oğlu Alaeddin'i tayin etmişti.¹⁶⁵ Oysaki Kutuz'a yönelik sûikast planlamasının gerekçesine bakılırsa, bu idarî birimin naipliği için Baybars talepte bulunmuştu.¹⁶⁶ Makamın bir başkasına layık görülmesi, ancak, isteğine ve hâliyle varlığına aldırış edilmediği şeklinde yorumlanabilirdi. Bahrîlerin, öngörüldüğü üzere, Ayn-ı Câlut'tan galip olarak çıkan Mısır Memlûklerine hafife alınamayacak

¹⁶³ İbn 'Abdüzzahir, 63-5; Baybars el-Mansuri, 50-1; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 516; İbn İyas, 79-80.

¹⁶⁴ Baybars el-Mansuri, 52-3.

¹⁶⁵ İbn Vasıl, c. VI, 296; Aynî, c. I, 248; İbn Tağribirdi, c. VII, 82.

¹⁶⁶ İbn Vasıl, c. VI, 297; Yûnîni, c. II, 1; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 519. İbn Tağribirdi ise, talepten ziyade Kutuz'un Baybars'a Halep'i kendisine bırakacağı yönünde bir vaatte bulunduğunu ancak bu vadin yerine getirilmemesinin ikisi arasında husumete yol açtığını söyler bkz. İbn Tağribirdi, c. VII, 82. Öte yandan Ramazan Şeşen, Kutuz ile Baybars arasındaki gerginliğin, Halep naipliği mevzusundan ileri geliyor olabileceğini düşünmemektedir. Ona göre, eski hasımlarından olan Baybars'ı, Halep gibi sultanlık başkentinin oldukça uzağında kalan bir merkezde görevlendirmek suretiyle aralarındaki mesafeyi açması, Kutuz'un aleyhine değil bilakis yararına olurdu. Bu yüzden naiplik tayini meselesinin, düşmanlığı yeniden körükleyecek bir keyfiyet taşıyamayacağını imâ eden Şeşen, husumetin, esas itibarıyla, daha önceki çatışmaların sebebiyet verdiği güvensizlikten kaynaklandığını öne sürmektedir bkz. **Sultan Baybars**, 22. Memlûk tarihinde, sultanların aralarında hasımlık olan emirleri uzaklaştırmayı kendi menfaatlerine uygun gördükleri biçimindeki teoriyi haklı çıkaracak örnekleri bulmak mümkünse de sayılarının geçersiz kılacaklara oranla düşük kalacağını söyleyebiliriz. Sultanların, sorunlu yahut sorun çıkarma ihtimali yüksek emirler hakkındaki genel eğilimleri, onları yakınlarında tutmak, uzak eyaletlerde görevlilerse yakalanarak merkeze getirilmelerini sağlamak yahut gerekirse tamamen ortadan kaldırmak yönündedir. Nitekim sultanlar ile emirlerin münasebetlerinin değerlendirileceği bölümde, bu türden vakaların az sayıda olmadığını göreceğiz.

yardımları dokunmuştu. Fakat sultan Kutuz, bu özel memlûk birliğinin lideri mesabesindeki Baybars'ı, mücadeledeki ciddi gayretlerine rağmen, yetki dağılımının veya öteki ifadeyle idarî taksimatın dışında tutuyordu. Sultanın bu kayıtsız tavır, Baybars gibi, istihkakından kolay vazgeçmeyecek birinin tolerans gösterebileceği türden bir yönelim değildi. Kaldı ki, Kutuz'un mesafeli tutumu, sadece naiplik talebinden kaynaklanan krizle sınırlandırılmayacak ölçüde, başkaca sâiklerle de biçimleniyor olabilirdi. İlhanlıların Suriye'de belirmesine kadar karşı karşıya mücadele eden Bahrîler ile Kutuz'u, söz konusu ortak tehdidi savuşturma gayesi bir araya getirmişti. Büyük zaferle birlikte şimdilik atlatılan İlhanlı felaketinin ardından, Aybek döneminden kalan ve sonrasında da sürdürülen husumetin nüksetmesi muhtemeldi. Dolayısıyla gerek savaşı izleyen süreçte Kutuz'un davranış tarzında gözlenen değişimi gerekse de onun yaklaşımından kuşkulanan Baybars'ın sûikast hazırlığı yapmasını, önceki çatışmalara dayanan karşılıklı itimatsızlığın tekrardan su yüzüne çıkmasıyla da açıklamak olasıdır.

Memlûk ordusunun Mısır'a dönüş yolculuğu esnasında, artık her ikisi de –Kutuz ve Baybars- birinin ötekince ortadan kaldırılacağını sezinliyordu. İhtimaldir ki Kahire'ye ulaşılması durumunda kurtulma şansının olmayacağını düşünen Baybars, ilk hamle yapan ve neticede hayatta kalan taraf oldu: Anlaştığı diğer Memlûk emirleriyle beraber yaptıkları plan doğrultusunda, Sâlihiyye yakınlarında otağ kurdurduktan sonra avlanmak için uzaklaşan sultanı, yalnız kaldığı bir sırada yakalayarak öldürdüler. (1260)¹⁶⁷ Büyük bölümü İlhanlıları durdurma ve nihayet Suriye'den çıkarma çabalarıyla geçen saltanatı bir yılı dahi doldurmayan Kutuz, eceliyle ölmeyen Memlûk siyasileriyle aynı kaderi paylaşmıştı. Yaşamını sonlandıran saldırı, aynı zamanda, kanlı iç çekişmeler ve politik cinayetlerle damgalanan ilk on senelik süreci de noktalyordu.

Kutuz sûikasti ile ilgili ehemmiyetsiz gibi görünmeyen bir detaya, çok kısıda olsa temas etmeyi, hadiseye dair bilgilerin eksik kalmaması için gerekli buluyoruz. Müelliflerin sultanın katli hakkındaki kayıtları, olayın, Baybars ve dolaylı olarak

¹⁶⁷İbn Vasıl, c. VI, 297-8; İbn 'Abdüzzahir, 67-8; Şafi' bin Ali, **Hüsnü'l-Menakıb**, 65-6; Baybars el-Mansuri, 53-4; Yûnînî, c. II, 1; Ebu'l-Fidâ, c. II, 317; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. I, 518-20; İbn Tağribirdi, c. VII, 83-4.

Bahrîler ile Kutuz arasındaki hesaplaşmanın bir neticesi olduğunu ihsas eder. Şüphe götürmez Baybars, her yönüyle, sûikast vakasının eksenindeydi ama Kutuz'u yok ederken hiç kimsenin desteğini almamış da değildi. Az evvel geçtiği gibi, sultan, aralarında ittifak yapmış bir emirler çetesi tarafından katledilmişti ve İbn Dokmak ile Makrîzî'nin aktarımlarına göre, bu çete içerisinde Mu'iziyye nisbelerinden Aybek'in Memlûkleri oldukları anlaşılan kimseler de vardı.¹⁶⁸ Bizce bu ayrı hizipten Memlûklerin oluşturduğu çete, iki açıdan tuhaf karşılanmalıdır. İlki, söz konusu ayrı hiziplerin Mısır ve Suriye coğrafyalarında düşmanlıkları gayet iyi bilinen Bahrîler ve Mu'iziler olması, diğeri komploya iştirak eden Mu'iziyye emirlerinin kendileri gibi Mu'izi olan sultan Kutuz'u, üstelik Bahrîlerin reisiyle işbirliği yaparak, öldürmek istemeleridir. Bu ayrıntıyı fark etmemizi sağlayan Irwin, bahsedilen Mu'izziye Memlûklerinin, efendileri Aybek'in oğlu Nûreddîn Ali'yi tahttan indiren Kutuz'dan intikam almak amacıyla harekete geçmiş olabilmelerine dikkat çeker.¹⁶⁹ Gerçekten de sultanın, hoşdaşlarının saldırısına maruz kalmasını tutarlı gösterebilecek başka bir tetikleyici faktör bulmak zordur. İlâveten Nûreddîn Ali olayını karşılıksız bırakmama fikrinin, Mu'iziyye'nin müşterek eğiliminin bir tezahürü olup olmayacağını da mutlak surette bilemiyoruz. Ancak İbn Dokmak ve Makrîzî'nin raporlarının tekzip edilmemesi durumunda, Kutuz cinayetiyle sadece Baybars özelinde Bahrîlerin ilişkisinin bulunmadığı, farklı maksatla değişik Memlûk zümresinden emirlerin de sultanın öldürülmesi planına katıldıkları belirtilebilir.

Bu başlıkta incelenen 1250 ile 60 seneleri arasındaki politik manzaranın, bütün Memlûk tarihini hülâsa edecek nitelikler içerdiğine ve daha mühimi yönetim algılarının *benzersizliğini* aksettğine inanıyoruz. Yine aynı devrenin, devlet geleneklerini analiz etmede kullanabileceğimiz, sonraları yasalaşacak olan birtakım şartları da belirginleştirdiğini düşünüyoruz. İlgili periyodun, Turanşah sûikastiyle başladığını ve Kutuz sûikastiyle bittiğini görmekteyiz. Her ikisinin de katledilme gerekçeleri, seçkin Memlûklerin statülerini tanımanın, finansal kaynaklarına müdahale etmemenin ve haklarını gözetmenin uzun vadeli bir hükümranlığın başlıca koşullarından olduğunu öğretmektedir. İleriki senelerde de, taht sahipleri ile kıdemli

¹⁶⁸ Her iki müellif de, Baybars'ın Kutuz'u katletmek için görüştüğü emirler arasında Seyfeddin Bahadır el-Mu'izi ve Bedreddin Bektut el-Çevgendâr el-Mu'izi adlarındaki iki Memlûkün yer aldığını belirtirler bkz. İbn Dokmak, c. II, 64; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 519.

¹⁶⁹ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 37.

Memlûk emirleri arasında bir çeşit sözleşme derecesinde olan bu koşula riayet etmediği için saltanatından hatta canından olan sultanlara sıklıkla tesadüf edilecektir. Buna mukabil Aktay ile Aybek'in, birincisinin öldürülmesiyle son bulan savaşıdan ise, ne kadar nüfuz ve itibar sahibi olursa olsun, sultanın otoritesini yok sayma dışında doğrudan tahtını çalma uğraşısındaki bir emire tahammül edilmeyeceği sonucunu çıkarıyoruz. Benzer şekilde, Memlûklerde hükümlerlik haklarının bölüşürülemezliği anlayışını yansıtan davranışı yalnızca Aybek örneğinde bulmayacağız. Baybars ve Kalavun gibi sultanların da saltanat alametleri kullanmaya cüret eden isyancı Memlûk emirlerini, değişik yöntemlerle, pasifleştirdiklerini izleyeceğiz. Kanaatimizce Memlûklerin, parçalı bir yönetim yapısına doğru evrilmeye izin vermeyen bu tutumları, üniterleşme temayüllerine dair belirtiler olarak değerlendirilebilir. Nitekim Ayn-ı Câlut'un ardından sultanlığın etkinlik alanına dâhil edilen Suriye merkezlerindeki idarî sistemin naiplik esasına göre tanzim edilmesi de, merkezileşme düşüncesinin tedricen uygulamaya taşındığını akla getirmektedir. İlk on yıllık süreçte Mısır bölgesinde sıkışan Memlûkler, coğrafi yayılmaya bağlı olarak, yeni alınan yerlerde iktidarlarını temsil edecek olan naiplerini vazifelendireceklerdir. Takip eden başlıkta, naiplerin görevlendirileceği sahanın genişletilmesine ve bölgesel bütünlüğün sağlanmasına dönük izlenen siyaseti irdeleyeceğiz.

Bahsedilecek genişleme politikaları ile pek çok müessesenin inşasına ve çeşitli birimlerdeki düzenlemelere Baybars önyak olacaktı. Kutuz'u katlettikten sonra diğer sûikastçi emirlerle otağ alanına dönen Baybars'a, Nûreddin Ali ve maktul sultanın atabekliğini yapan Fariseddin Aktay'ın Kutuz'u öldürenin sultan olması gerektiği düşüncesini dikte etmesi üzerine, emirler ve ordu tarafından biat yemini edilmişti.¹⁷⁰ Bu minval üzere Memlûklerin en büyüğü olan Baybars'la, sultanlığın devletleşme süreci tamamlanacak hatta bir imparatorluk hüviyetine bürünecektir.

1.5. Bölgesel Bütünlük ve Siyasal Merkezileşme

Memlûklerdeki yayılmacı eğilimlerin belirginleşmesini, aralarındaki çekişmeler kadar, iktidarı sahiplenmelerinden hoşnut olmadıklarını gizlemeyen bazı toplumsal

¹⁷⁰ İbn Vasil, c. VI, 298; Baybars el-Mansuri, 54; Şafi' bin Ali, **Hüsnu'l-Menakub**, 67-8; İbn Tağribirdi, c. VII, 102; Thorau, 252; Holt, **Haçlılar Çağı**, 92-3.

çevrelerin çıkardığı taşkınlıkların da ötelediği varsayılabilir. İlgili saptamayı, bilhassa, Mısır'ın güney kesimlerindeki (Saîd bölgesi)¹⁷¹ Bedevilerin, yalnızca erken tarihlerde değil merkezî otoritenin tavsadığı hemen her anda zuhur eden asilikleri doğrulamaktadır. İtaat etme vasıfları oldukça zayıf olan bu topluluğun, henüz 1253 senesinde, Aybek hükümetinin şiddetle baskıladığı ayaklanmalarına müşahede edilir.¹⁷² Ülkenin eski sakinleri sıfatıyla, yönetme yetkisini, zorba ve köle olarak niteledikleri Memlûklerden daha fazla hak ettikleri yönündeki zihniyetlerini, vergi yükümlülüklerinden kaçınarak ve yol keserek açığa çıkarıyorlardı.¹⁷³ Yatıştırılan isyanlarının sonraki sultanlar devirlerinde tekrar patlak vermesi, ne denli tedip edilmesi güç, uslanmaz bir tabiatta oldukları hakkında bilgi edindirmekteydi. Yine de Bedeviler, bazı dönemlerde ciddi anlamda uğraştırdıkları Memlûklerin hükümranlıklarını tanımaktan dahası siyasi ve askerî organizasyonlarına eklemekten kaçamadılar.¹⁷⁴

Baybars'ın saltanatının ilk sıralarında, bu defa Kahire'yi, Gürânî isimli bir heretiğin, içlerinde siyahî kölelerin de yer aldığı takipçilerinin baskın ve yağmaları telaşlandırdı. (1260) Taraftarları, kendilerine ikta' bağışlayacağı vaatlerinde bulunan Gürânî'nin yönlendirmeleriyle gece vaktinde, beklenmedik şekilde Kahire'deki dükkânlara ve ahırlara saldırarak silahları ve atları çaldılar. Asilerin bir taraftan da Şîlik lehine nâra atmaları, görünürde bir talan girişimi addedilecek vakanın gerçekte Sünnî idareyi hedef alan bir başkaldırı olduğunu gösterir. Kısa bir müddet içerisinde Memlûk askerleri tarafından etkisizleştirilen isyancıların idam edilmeleriyle, şehirdeki karmaşa hâli sakinleştirilmiş oldu.¹⁷⁵ Şîlik, tarihleri boyunca, Bedevî ayaklanmaları kadar yorucu ve tedirgin edici boyutlara ulaşmayacaktı ama henüz kuruluş aşamasında karşılaştıkları bu hadise, Memlûklere, hâlen bölgenin aksiyon alıracak bir ideolojisi olduğunu anımsatmıştı. Memlûkler için, halledilmesiyle alakadar olunacak iç meseleler bunlarla sınırlı kalmayacaksa da Baybars ile başlayan

¹⁷¹ Saîd bölgesi için bkz. Kalkaşendî, c. III, 430.

¹⁷² Reuven Aharoni, Bedouin and Mamluks in Egypt Co-existence in a State of Duality, **The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society**, Michael Winter and Amalia Levanoni (edit.), Leiden-Boston: BRILL, 2004, 411; Fatih Yahya Ayaz, Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu, **Çukurova Dergisi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 7 (1), 2007, 54-6.

¹⁷³ Ayaz, Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkı, 54-6.

¹⁷⁴ Aharoni, 411-2.

¹⁷⁵ Baybars el-Mansuri, 54; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. I, 522; Aynî, c. I, 270-1; Ira M. Lapidus, **Muslim Cities in the Later Middle Ages**, Cambridge University Press, 1967, 171; Alenezi, 115.

Mısır'ın dışına açılma siyasetinin uygulanmasına, sözü edilen unsurların sindirilmesi sonrası geçilmişti denilebilir.

Salih Eyyûb devrinde gerçekleştirilen seri askerî seferlerle, kuzeydeki bazı mevkiiler dışında Suriye'nin büyük ölçüde Kahire'ye bağlanmış olduğu hatırlanacaktır. Yine mezkûr sultanın ölümünü izleyen çalkantılı süreçte, Nâsır Yusuf'un hâlihazırda nezaretinde olan Halep'e ilaveten Dimaşk'ı ele geçirdiğinden bahsedilmişti. Eyyûbî sultanlarından II. Âdil'in oğlu Muğis Ömer, Kahire'de tutuklu iken kuzeninin (Turanşah) buyruğu üzerine Şevbek'e sürülmüş ancak onun Memlûkler tarafından katledilmesinin ardından bölge naibinin yardımlarıyla Kerak-Şevbek havalisinin idareciliğine getirilmişti.¹⁷⁶ Müslümanlara, Ortadoğu'da tebellür eden Moğol korkusunun bir süreliğine unutturduğu Franklar ise, kıyı şeridindeki etkinliklerini sürdürüyorlardı. Dolayısıyla Memlûklerin kuruluş evrelerindeki Suriye haritası, tekrardan, Salih Eyyûb öncesindeki parçalı görüntüsüne dönmüştü. Memlûkler cihetinden bu coğrafyayı bütünüyle ilhak etmeyi, daha da yukarıda, Anadolu'nun ortalarına kadar uzanmayı dürtükleyecek yeterli nedenler ve zaruretlere vardı. Olası bir işgal denemelerinde, İlhanlıların, olabildiğince ön mevzilerde karşılanması, Kahire'ye yaklaştırılmamaları bariyer alanının genişletilmesini gerekli kılıyordu. Frankları sürmek, İslamların tarihsel amaçlarından biriydi ve şimdi onlarla savaşmak için, Moğollarla temasa geçmelerine mâni olmak gibi yeni bir amil de tezahür etmişti. Her iki düşmanın tabii müttefiki durumundaki Sis Ermeni Krallığının ezilmesi ve nihayet Eyyûbî bakiyesinin silinmesi de Memlûklerin öncelikli askerî politikalarının başlıca olanlarıydı. Diyakronik olarak gerçekleştirecekleri harekâtlar, muhafızlığını üstlendikleri Hicaz ve Yemen ile Orta Anadolu arasındaki sahayı egemenlikleri altında birleştirecekti.

1260'ların başlarında Baybars'ın Memlûkleri, otonom Eyyûbî emirliklerini merkeze boyun eğdirmekle meşgul oldular. Yakalanmasının ardından öldürülen Muğis Ömer'den sonra direnç gücünden mahrum kalan Kerak-Şevbek beyliği, ciddi bir çaba harcanmaksızın Memlûklerin kontrolüne geçmişti.¹⁷⁷ Hıms emirliğinin Memlûk

¹⁷⁶ İbnü'l-Verdî, c. II, 268; Kalkaşendî, c. IV, 182; Aynî, c. I, 32; Şeşen, *Eyyûbîler*, 154; Basuğuy, 188.

¹⁷⁷ İbn 'Abdüzzahir, 121, 162-3; Şafi' bin Ali, *Hüsnu'l-Menakıb*, 100, 128; Şeşen, *Sultan Baybars*, 338-41.

güdümüne girmesi için de neredeyse hiçbir zahmete katlanılmamıştı. Emirliğin meliki Eşref varis bırakmadan ölünce, Hıms ve kalelerinin Kahire'ye bağlanması işten bile değildi. (1263)¹⁷⁸ Birkaç sene sonra Baybars yüzünü Frank topraklarına çevirdi. Memlûk ordusunun mancınık atışlarına mukavemet edemeyen Kayseriye ve Arsuf, aynı sene içerisinde (1265) teslim alınmıştı.¹⁷⁹ Ertesi yıl Safed'e yöneltilen muhasara, Frankların *aman* talebi üzerine başarıya ulaşmıştı.¹⁸⁰ Yakın tarihlerde Sis Ermenileri üzerine de bir ordu sevk edilmişti. Ermenilerin kendileri aleyhine Franklar ve İlhanlılarla irtibata geçmelerine kayıtsız kalmayan Baybars'ın gönderdiği birlik, zengin bir ganimetin yanı sıra kral Hetum'un oğlu Leo'nun da aralarında bulunduğu esirlerle geri gelmişti.¹⁸¹ Ancak Memlûklere karşı yürüttükleri siyasetlerinden caydırma maksatlı düzenlenen operasyonlara rağmen, Ermeniler, uzunca bir müddet daha İlhanlılarla dirsek temasını kesmeyeceklerdir. Diğer taraftan 1268 senesine gelindiğinde, sultan Baybars ordusunu bu kez Antakya seferi için hazırlıyordu. Birinci Haçlı Seferi sonunda Franklara geçen bu varsıl kentin tüm cepheleri, Memlûk askerleri tarafından çevrelenmişti. Kuşatmanın ilk safhalarında sunulan, şehrin çarpışmadan bırakılması yönündeki öneri uzlaşmak için yeterli olmayınca ablukanın şiddeti arttı. Nitekim Franklar için durum artık tahammül edilemez bir kerteğe varınca, krallıklarının stratejik merkezlerinden biri daha düşmüştü.¹⁸² Şüphe götürmez; Antakya'nın alınması, Memlûkler açısından gayet sevindirici ve iftihar edilesi bir muvaffakiyetti. Haberdar olunması amacıyla memleketin farklı noktalarına ilettikleri müjdeleme bildirimleri, söz konusu zaferle denli gururlandıklarını ifadelendirir. Buna karşılık, merkezî ve üs bölgelerini peş peşe kaybeden Frank Kontluklarının hareket alanları gittikçe daralmaktaydı.

Saltanatının ve hayatının sonlarına doğru yaklaştıkça Baybars, dikkatini, İsmailî kalıntılarının giderilmesine ve Nûbe (Sudan) ile Anadolu Selçuklularının dâhili sorunlarına kaydırıldı. Bağlılıklarını açıkça belli etmekten geri duran İsmailî reislerini sıkıştırmak ve kalelerini imparatorluk çemberine almak istiyordu. 1271'de yolladığı

¹⁷⁸ Şeşen, **Sultan Baybars**, 44.

¹⁷⁹ Baybars el-Mansuri, 95-6; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 19, 21.

¹⁸⁰ Baybars el-Mansuri, 104; Kalkaşendî, c. IV, 184; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 33-5; İbn Tağribirdi, c. VII, 138; İbn İyas, 86.

¹⁸¹ İbn 'Abdüzzahir, 269-71; Baybars el-Mansuri, 104-5; İbn Tağribirdi, c. VII, 140; Şeşen, **Sultan Baybars**, 148-9.

¹⁸² İbn 'Abdüzzahir, 307-9; Baybars el-Mansuri, 111-2; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 50; İbn Tağribirdi, c. VII, 143; İbn İyas, 89.

naipleri vasıtasıyla teslim aldığı Havabî ve Kuley'a kalelerini¹⁸³ iki yıl sonra (1273) ilhak edilen Kehf, Kadmus ve Meyneka kaleleri izledi.¹⁸⁴ Elllerinde tuttıkları bu son müstahkem yerlerin zaptı, Memlûk hudutlarının İsmailîlerden arındırıldığı anlamını taşıyordu. Öbür yandan Baybars, uzak olmayan bir gelecekte, Nûbe'nin iç meselelerine müdahale etmeyi zorunlu kılacak gelişmeleri de yakından seyrediyordu. Nûbe kralı Davud'un Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab limanını yağmalamayıp tüccarları katletmesi, Mısır ticaretini dolaysız biçimde etkileyecek bir saldırı niteliğindedi. Bununla beraber Memlûk sultanı, Davud hakkında, konumunun meşruluğunu sorgulatacak bir şikâyet de alacaktı. Yönetme salahiyetinin şahsında olması gerekirken bu hakkın Davud tarafından gasp edildiği iddiasındaki kralın amcasının oğlu Şekende, konuyu müzakere ettiği Baybars'tan kendisini desteklemesini diledi. Sultan bu Nûbe asilzadesinin talebine icabet ederek, hem ülkesindeki ticarî akışı sekteye uğratacak bir hamle yapan Davud'u cezasız bırakmayacak hem de yardımlarıyla krallığa yükselecek Şekende delaletiyle Nûbe üzerindeki hegemonyasını yoğunlaştıracaktı. Üç yüz kişilik süvari birliğini Şekende'nin iktidarı için vazifelendiren sultan, Nûbe tahtına yerleşmesi durumunda, ülke varidatının dörtte birlik diliminin kendisine tahsis edilmesini şart koşmuştu. Dongola mevkiinde (Nûbe'nin başkenti) geçen savaş, Davud'un ordusu açısından tam bir hezimet olurken mağlup kralı da kaçmaya mecbur etmişti. (1276) Tasarlandığı üzere Şekende krallık koltuğuna kurulunca, Baybars'a ayrılan muayyen meblağdan başka, Nûbe halkından her yetişkinin -senevî bir dinar ödenmesi kaydıyla- vergilendirilmesi de kararlaştırıldı.¹⁸⁵ Böylelikle Memlûkler, güney sınırlarındaki bu Afrika krallığını da uyduları haline dönüştürdüler.

Baybars ölümünden (1277) az evvel gerçekleştirdiği nihaî seferinde Anadolu'ya yönelmişti. Elbistan'da İlhanlıları bozguna uğratmasının ardından Anadolu Selçuklu tahtına çıkacağı Kayseri'ye ulaştı. Moğol tahakkümünün perişan ettiği şehrin ahali, Memlûk hükümrânının şahsında bir kurtarıcı buldukları umuduyla olsa gerek, onu engin bir ilgi ve teveccühle karşıladılar. Aynı şekilde, Baybars Selçuklu sarayına

¹⁸³ İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim İbn Şeddad, **Tarih-i el-Melik el-Zahir**, Ahmed Hatit (nşr.), Beyrut, 1983, 37; [İbn Şeddad], **Baypars Tarihi**, 8.

¹⁸⁴ İbn Şeddad, **Tarih-i el-Melik**, 60; [İbn Şeddad], **Baypars Tarihi**, 21; Aynı, c. II, 105-6.

¹⁸⁵ İbn Şeddad, **Tarih-i el-Melik**, 129-30; [İbn Şeddad], **Baypars Tarihi**, 61-2; Yünnî, c. III, 117-8; Şeşen, **Sultan Baybars**, 95-6. Dongola'da yapılan savaş için ayrıca bkz. Muir, 28; Thorau, 224-5.

geçtiğinde, Kayseri ekâbir ve ulemâsı da onun katında toplanmıştı. Birtakım hâkimiyet sembollerini kullandıysa da, başkentten fazlasıyla uzaklaşmış olmak ve İlhanlıların intikam maksadıyla hücum etme ihtimalleri gibi mahzurlardan dolayı bir müddet sonra şehirden ayrıldı.¹⁸⁶ Baybars'ın ön plana çıkan askerî başarılarından ve yayılım sahasından bahsettiğimiz bu kesit, on yedi yıllık kariyerindeki (1260-77) sayısız kazanımın ancak özeti mahiyetindedir.¹⁸⁷ Efendisi Salih Eyyûb'un, farklı soydaşlarınca el konulmak üzere bölünen mirasını yeniden toparlamak şöyle dursun daha da katlamıştı. Tıpkı efendisi gibi, egemeni olduğu memleket ve toplumların idaresini, bizzat tayin ettiği naiplerine bırakmıştı. Ayrıca onun sultanlığı zarfında, Memlûk Devleti'nin, ortak bir hasmı savuşturmak amacıyla yahut kendi iç meselelerinin çözümü için destekleri alınmaya gayret edilen siyasi bir güç mertebesine eriştikleri görülür. Kanaatimizce bu hususiyet, en az ilhak ve genişleme politikalarındaki dinamizmleri kadar, tesis ettikleri yapının imparatorlaşmaya tahvilini yansıtan belirtilerden biridir. Hükmedilecek topraklar ve bölgesel prestij dışında harp meydanlarında üstün gelme alışkanlığı da, ardıl Memlûk yöneticilerinin Baybars'tan tevarüs ettikleri arasında sayılabilir.

Yayılmacı siyaset çerçevesinde, Kalavun, peşi sıra tahta geçen oğlu Eşref Halil ve Memlûklere en debdebeli günlerini yaşatan diğer oğlu Nâsır Muhammed, Baybars'ın gerçek halefleri oldular. Tecrübe, ölçülülük ve hareketlilik bağlamlarında ona en çok yaklaşan ve hoşdaşı olan Kalavun, özellikle, Frankları kovmaya dönük operasyonları müzminleştirdi. Muazzam burçlara sahip Markap kalesi, Memlûklerin klasikleşen mancınıklı gedik açma taktiği karşısında tutunamamış ve İslamların sınırlarına katılmıştı. (1285)¹⁸⁸ Kalavun zamanında, Frankların elindeyken Memlûk yörüngesine alınan bir başka yer Trablus idi. Müslümanlara yönelik saldırgan tutumlarıyla ve karışıklık çıkarma eğilimleriyle, mezkûr Memlûk sultanının hiddetini üzerlerine çeken Trablus Frankları, 1289 yılında gerçekleştirilen hücumla

¹⁸⁶ Baybars'ın Anadolu Seferi, Elbistan savaşı ve Kayseri'ye gelişi için bkz. İbn Şeddad, **Tarih-i el-Melik**, 175-7; [İbn Şeddad], **Baybars Tarihi**, 87-8; Baybars el-Mansuri, 155-7; Kalkaşendî, c. V, 343; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 99-101; İbn Tağribirdi, c. VII, 168-9, 172-3.

¹⁸⁷ Kimi kronik yazarları, Baybars ve devrini anlattıkları bölümün final kısımlarında, sultanlığı esnasında ilhak edilen şehir ve kalelerin listesini çıkarmışlardır bkz. Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 98-9; Aynî, c. II, 176-7; İbn Tağribirdi, c. VII, 186-7; İbn İyas, 92.

¹⁸⁸ Baybars el-Mansuri, 253-4; Nüveyrî, c. XXXI, 27; İbn Tağribirdi, c. VII, 315.

etkisizleştirilmişlerdi.¹⁸⁹ Bunların haricinde, Lazkiye ve Cebele de Kalavun marifetiyle Memlûklere tâbi kılınmıştı.¹⁹⁰ Onun askerî seferleriyle, toprak kaybına uğradıkça Akka ve -Akka'nın düşmesiyle savunulmaktan yoksun kalacak civarındaki birkaç vilayet ve kaleye hapsolan Frankların, Ortadoğu'da takriben iki yüzyıldır süren varlıkları artık risk altındaydı. Ömrü yetseydi Akka'yı da teslim alarak, İslamların iki yüzyıldır verdikleri mücadeleyi lehlerine olacak şekilde nihayete erdirecekti. Üstelik Frankların Müslüman tüccarları hedef alan katliam ve yağmaları, Memlûk kuvvetlerinin Akka önlerine sevk edilmesini kaçınılmaz bir hale getirmişti. Fakat söz konusu şehri ele geçirerek Frankların Suriye'deki tarihlerini sonlandıran sultan olarak anılmak, savaş hazırlığı esnasında ölen Kalavun'un değil oğlu Eşref Halil'in payına düşecekti.

Eşref Halil'in babasının giriştiği Akka muharebesini beklenildiği gibi tamamlaması, birkaç yıl ile mahdut devrindeki (1290-3) en çarpıcı kazanım olduğu muhakkaktır. Memlûklerin yeni efendisi, üstünlükleriyle bitmesi durumunda, henüz saltanatının başlarında kendisini kanıtlamasına da imkân verecek sefer için neredeyse tüm eyaletleri mobilize etmişti. Naiplerin çoğunun birlikleri ve mühimmatlarıyla katıldıkları ve yaklaşık kırk dört gün süren kuşatmanın neticesinde, Frankların terk etmek zorunda kaldıkları Akka'da Memlûk dönemi başlamıştı. (1291)¹⁹¹ Kuşkusuz geç Ortaçağ'ın belirleyici vakalarından olan Akka'nın yeniden ilhaki, Memlûklerin hemen hemen bütün Ortadoğu'daki egemenliklerini perçinlerken civar kalelerde meskûn Hristiyanların tahliyelerini de hızlandırdı. Öyle ki fazlasıyla paniğe kapılmış bir ruh halinde olan Sur, Sayda, Aslis ve Beyrut'un Hristiyan sakinleri, bağışlanma istekleriyle, kalelerinden vazgeçtiler.¹⁹² İlgili mevkilerle birlikte, sağlamlığıyla maruf olmasına rağmen zapt edilen Kalatu'r-Rum (1292)¹⁹³ ile -ülkelerine yönelmek üzere

¹⁸⁹ Baybars el-Mansuri, 266-7; Nüveyrî, c. XXXI, 32; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 211; İbn Tağribirdi, c. VII, 320-1.

¹⁹⁰ İbn Dokmak, c. II, 103; Aynî, c. III, 19.

¹⁹¹ Baybars el-Mansuri, 278-80; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 223-4; İbn Tağribirdi, c. VIII, 5-6; İbn İyas, 103-4.

¹⁹² Baybars el-Mansuri, 282-3. İlgili yerlerin alınması için ayrıca bkz. Hasan bin Ebû Abdullah es-Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fi Muhtasari Sîre min Veliyyi Mısır mine'l-Mülûk: Yüerrihu min Asri'l-Feraine ve'l-Enbiya hatta sene 717h.*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003, 166-7; Nüveyrî, c. XXXI, 134-5; Kalkaşendî, c. IV, 184; İbn Tağribirdi, c. VIII, 8, 10.

¹⁹³ Baybars el-Mansuri, 288-9; Nüveyrî, c. XXXI, 143-4; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 233-4; İbn Tağribirdi, c. VIII, 12.

teçhiz edilen orduyu durdurmak için barış önerisinde bulunan- Sis Ermenilerinden alınan Behisni, Tel Hamdun ve Maraş¹⁹⁴ Eşref Halil döneminde sınırlara eklenen yerlerin listesini oluşturmaktaydı. Eşref Halil'in sahil mıntukasının imparatorlukla bütünleşmesindeki bitiriciliği inkâr edilemezdi ancak hakikatte yakaladığı muvaffakiyetler, babasının ve elbette Baybars'ın attığı temeller üzerine kuruluydu. Yine de sultanlığı çekip çevirdiği üç yıla pek çok başarıyı sığdıran enerjisinin, şayet saltanat naibi Baydara'nın organize ettiği komplo sonucu hayatından olmasaydı, Memlûkleri çok daha üstün bir dereceye yükseltebileceği öngörülebilir. 1293 senesinde intikam hislerini kazandığı emirler tarafından öldürüldüğünde, müteakip sultanlara, Franklardan tasfiye edilen ve büyük ölçüde tabii hudutlarına ulaşan bir siyasi yapı bırakmıştı.

İki kez kesintiye uğrayan ve toplamda kırk yılı aşan saltanatı boyunca Nâsır Muhammed, bahsi geçen sultanlarla kıyaslandığında, devletin dış politikalarına dönük gayelerine daha az vakit harcamıştı. Bu keyfiyet, otoritesini sabitlemek düşüncesiyle tehditkâr emirleri yahut toplulukları sindirmeye ve iktiza ederse ortadan kaldırmaya odaklanmasının yanı sıra hâkimiyet coğrafyasının, gerçekten de, tekâmül etmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Elbette bu yargıdan, oldukça uzun süren yönetiminin, herhangi bir kritik savaşa veya yeni topraklar elde etme gayretlerine tanık olunmadan, sükûnetle geçtiği anlamı çıkarılmamalıdır. Bilakis Gazan öncülüğündeki İlhanlılarla, Suriye'nin kontrolü için yapılan savaşlar, Nâsır Muhammed'in ikinci sultanlık devresine (1299-309) rastlamaktaydı. Ancak bu mücadeleler, genişleme temayülleri bağlamında değil hâkim olunan mıntıkların muhafazası biçiminde kıymetlendirilebilir. Bununla birlikte, aynı sultanın talimatlarıyla ve özellikle Anadolu'ya müteveccih seferlerle, yeni şehir ve kalelere de Memlûk idaresinin taşındığından bahsetmek olasıdır. Mesela Dımaşk saltanat naibi Tengiz'in kumandasında, Anadolu'nun içlerine doğru yürüyüşe geçen Memlûk ordusunun teslim aldığı Malatya bu şehirlerden biriydi. (1315)¹⁹⁵ Ermenilerin

¹⁹⁴ Nüveyrî, c. XXXI, 157; İbn Tağribirdi, c. VIII, 14.

¹⁹⁵ Safedî, *Nüzhetu'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, 219; Devâdârî, c. IX, 284; İbn Dokmak, c. II, 154; İbn İyas, 135.

elindeki Ayas kalesi de, aralıklı tarihlerle gerçekleştirilen iki operasyonla mutlak şekilde Kahire'ye bağlanmıştı. (1337)¹⁹⁶

Bölgeye gönderilen birliklerle, Nûbe üzerindeki Memlûk nüfuzunun teksif etmesi hatta bu Hristiyan krallığın giderek İslamlaşması da Nâsır Muhammed'in atılımlarının neticesiydi.¹⁹⁷ Kalavun hanedanının yetiştirdiği en muktedir sultan olan Nâsır Muhammed, haydutluk ve asilikleriyle, Memlûkleri sürekli uğraştıran Bedevi Arapları ciddi oranda pasifize etmesiyle de devleşmekteydi. Yönetim ve ordunun İlhanlı saldırılarıyla meşgul olduğu süreçlerde, eşkıyalık yapan, vergi sorumluluğunu yerine getirmek bir tarafa kendileri hesabına vergi tahsil eden Bedeviler, Memlûkleri ziyadesiyle bezdirmişti. Nâsır Muhammed, ikinci ve üçüncü saltanat dönemlerinde (1310-41) hem yetkesine kafa tutan hem de asayiş bozan bu nizam karşıtı grubu katfi surette bastırmak hususunda gayet kararlıydı. Nitekim kesin çözümler getirmeyen birkaç yola getirme uğraşısının ardından, Bedevilerin 1331 senesinde Saîd havalisinde çıkardıkları isyan ateşinin söndürülmesi üzerine bölgede kalıcı bir huzur ortamının sağlandığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁸ Öte yandan Lübnan'ın dağlık arazilerini mesken tutan ve Memlûk hükümetlerine muhalefetleriyle tanınan Dürzilerin bertaraf edilmeleri de, Nâsır Muhammed'in merkezi idareye karşı çıkan tüm unsurları yok etme konusundaki ısrarcılığı sayesinde mümkün olmuştu. Bilhassa Beyrut'un kuzey doğusunda kalan Kesrûvan'ın¹⁹⁹ dağcı kabileleri, Memlûkler aleyhine İlhanlılarla ortak hareket etmekten geri durmuyorlardı. Mevcut sultanın büyük kardeşi Eşref Halil zamanında, Kesrûvan'a bir ordu yollanmış lakin at sürmeye elverişsiz, oldukça sapa ve engebeli olan arazi, Memlûklerin, bölgeyi iyi bilen kabilelere galebe çalmasını engellemişti.²⁰⁰ Daha evvelinde de taşkınlıklar çıkaran ve şimdi İlhanlılarla

¹⁹⁶ Ahmet Sağlam, **Memlûk Sultanı Nasır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)**, Doktora Tezi: Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2015, 293-302.

¹⁹⁷ Rıdvan Yiğit, **Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat**, Doktora Tezi: Nevşehir, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2018, 38.

¹⁹⁸ Sağlam, 118-20, 207-8.

¹⁹⁹ Irwin, **The Middle East in the Middle Ages**, 79.

²⁰⁰ Kesrûvan seferinden başarısızlıkla dönülmesinde, arazinin elverişsiz yapısı etki edici bir faktör olarak sivrilmekte birlikte, kaynaklar, orduya kumanda eden saltanat naibi Baydara'nın buradaki kabilelerden rüşvet aldığı söylentilerine ve ordunun bu yüzden geri çekildiğine de işaret ederler bkz. Nüveyrî, c. XXXI, 150-1; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 234; Aynî, c. III, 127-30.

olan temaslarıyla Memlûklerin gözünde hayli kötü bir üne kavuşan Dürziler, bir kez daha başkaldırmaları üzerine, 1305'te tertiplenen seferle tamamen dağıtıldılar.²⁰¹

Memlûkleri, değişik kıta ve coğrafyalarda toprak sahibi olmaya sürükleyen etkenleri, ağırlıkla, hudutları daima emniyette tutma gibi zorunluluklarda ve/veya kısmen, desteklerini dileyen çağrılarını yanıtlayma eğilimlerinde arayabiliriz. Anlık bakışta, hükmedilen sahanın güvenliğinin, yayılmacı bir temayül ile tesis edileceği argümanı makul görülmeyebilir. Ancak Ortaçağ Ortadoğu'su özelinde durum tam olarak böyledir. Suriye'ye ve farklı istikametlerindeki uzantı noktalarına hâkim olmak, söz konusu periyotta, Mısır'da emniyet içerisinde yaşamının neredeyse birincil koşuluydu. İşaret edilen koşul yerine getirilmediği müddetçe, Mısır, iştah kabartan varsıllığıyla, istilacıların açık bir hedefi olmaktadır. Bu yönüyle yaklaşıldığında, Memlûkler, tıpkı efendileri Salih Eyyûb ve daha öncesinde Selâhaddîn'in yaptığı gibi, Mısır ile Suriye'yi bütünleştirmeye çabaladılar. Belki isimlerinin büyüklüğünü, Anadolu'nun ortalarına kadar götürmeleri, belirtilen çabanın ötesine geçildiği izlenimini verebilir. Bizim açımızdan asıl ilgilenilecek vakıa ise, bu denli süratli genişleyen etkinlik alanında, merkezî politikaların ne mikyasta istenilen biçimde yürütüldüğüdür. Sürekli büyüyen bir imparatorlukta, kontrol mekanizmalarının, merkezden çevreye doğru gidildikçe gevşeme emareleri göstereceği bir bilinmez değildir. Şüphesiz Memlûk yönetimleri için de başkentin uzağında kalan eyaletlerin yahut vilayetlerin denetimi, merkezî bölgelere oranla, oldukça meşakkatli ve yıpratıcı idi. Her ne kadar Nâsır Muhammed'in gayretleri sonucu elimine edildilerse de, uzunca bir süre Kahire'yi uğraştıran Bedevilerin ve Dürziler gibi dağcı kabilelerin ayaklanmaları, bir bakıma, bahsedilen denetim zorluğunu anlatmaktadır. Kaldı ki, arada uçsuz bucaksız bir mesafe bulunmasının verdiği rahatlıkla düzene mugayir, keyfi davranışlara, yalnızca Memlûk dışı topluluklar meyletmeyecekti. Münhasıran Dımaşk gibi, imparatorluğun öteki yakasındaki idarî ünitelerin naipliği görevini yürütürken, otorite anlayışına ters düşmek pahasına saltanat alametleri kullanmaya kalkışan emirler de Memlûk sultanlarını ciddi şekilde bunaltacaktır. Yönetimlerinden kopmaya çalışan bu teşebbüslerin, Memlûkler'deki üniterleşme emellerini ketlediği dolayısıyla merkezîyetçilik kuramında bir çatlak oluşturduğu ileri sürülebilir. Bu türden bir iddia bütünüyle isabetsiz addedilemese de, olgunun daha ziyade, aynı

²⁰¹ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 101-2; Sağlam, 117.

teşebbüsleri boşa çıkarmak için radikal tedbirler alan Memlûklerin merkezileşme zihniyetlerini billurlaştırdığı kanısındayız. Hâkimiyetlerinden ayrılmaya yeltenen grupların veya emirlerin bir tehdit oluşturduğu muhakkaktı, lakin bunların, eninde sonunda, otoriter sultanlar tarafından çeşitli yöntemlerle imha edildikleri de ayrı bir gerçektir. Bundan başka, tamamıyla başarılı olup olmadıkları bir yana, sadece siyasi birliklerini devam ettirmeye yönelik bir uğraş vermelerinin bile merkezîyetçi algılarını yansıttığını düşünüyoruz. Öyle sanıyoruz ki, örneklem olarak aldığımız Suriye'nin değişen statüsü ve ihya ettikleri kapsamlı haberleşme teşkilatı, iktidarlarına bağlı memleketlerin kontrol altında tutulmasına ilişkin hassasiyetlerini çok daha iyi aydınlatacaktır.

1.6. Memlûk Suriye'si ve Haberleşme

Suriye, Ortaçağ Arap tarih yazıcılığında tesadüf edilebilecek bir coğrafi yer adı değildir. Devrin kaynak eserleri, bugünün Suriye topraklarını Şam ülkesinin (bilâd-ı Şam) bir parçası olarak görür. Yanı sıra bu Şam ülkesi, yalnızca Suriye'yi değil, yine günümüzün Lübnan, Filistin ve Ürdün memleketlerini de teşmil eder. Modern Suriye'nin başşehri olan Şam ise, bugünün uluslararası terminolojisine de aksettığı üzere Dımaşk (Damascus) ismiyle geçer. Biz de çalışmamız boyunca Dımaşk kullanımını tercih etmekle birlikte, *bölge-isimlendirme* karmaşasına yol açmamak gayesiyle, bilâd-ı Şam ülkesini güncel kullanımdaki gibi Suriye adıyla belirttik.

Memlûkler çağında sistemleştirilen saltanat naipliği ile Suriye'deki eyaletler, naiplik esasına göre, yönetsel birimlere dönüştürüldüler. Aralarında bir derecelendirme sıralaması bulunan Dımaşk, Halep, Trablus, Hama, Safed ve Kerak gibi üniteler Suriye naipliklerini teşkil etmekteydi.²⁰² Hiyerarşik dizilimde, Dımaşk, öteki birimlerin bağlı olduğu merkezi bir eyalet mesabesindeydi. Kahire, adı geçen eyaletlerle olan iletişimini, Dımaşk kanalıyla kuruyordu. 1314/5 senesinde Memlûk sultanı (Nâsır Muhammed), kendisiyle haberleşmek isteyen Suriye'deki yerel idarecilerin maruzatlarını Dımaşk naibine bildirmelerini ve aralarındaki muhaberenin onun vasıtasıyla sağlanmasını emretmişti.²⁰³ Hem kendi geçmişindeki birikim ve zenginliğiyle hem de Memlûklerin –muhtemelen ilk sayılan yönlerine istinaden-

²⁰² Uzunçarşılı, 392.

²⁰³ Lapidus, *Muslim Cities*, 12; Kortantamer, *Bahri Memlûklar*, 84.

yüklediği itibarla bu eyalet, adeta Kahire'nin Suriye'deki yansıması gibiydi. Fakat tartışma götürmez, sultanın Dımaşk'taki vekili Suriye'deki saygınlığına rağmen, statü itibariyle, başkentteki meslektaşının gerisindeydi.²⁰⁴ Aynı şekilde vurgulanması lazım olan bir başka husus, Memlûkler nezdinde, Dımaşk özelindeki Suriye'nin Kahire'ye denk bir siyasi ağırlık taşımadığıdır. Bu durumun ayrıca belirtilmesini, sözü geçen sahanın Eyyûbîler çağındaki konumu ve kıymeti gerekli kılmaktadır.

Dımaşk'ın Eyyûbî hanedanının gözündeki değeri, Kahire şehrine atfedilen ehemmiyete eşitti. Her iki vilayet, Eyyûbî Devleti'nin iki başkenti mevkiindeydi. Konuya ilişkin değerlendirmelerinde Humphreys, bilhassa Selâhaddîn devrinde geçerli olan bu düaliteyi, Kahire'nin hanedanın asıl dayanağı Dımaşk'ın ise Suriye'de alınan ilk büyük yer olmak dışında askerî üs olmasıyla açıklar. Gene onun, iki vilayetin de hanedanın mülkiyetinde olduğu, ikta' olarak devredilemezliği hakkında düştüğü notları da statüsel denkliklerine işaret etmektedir.²⁰⁵ Gerçekte bu keyfiyetin, Eyyûbîler'deki hanedan yapısına aykırı düşmeyeceği hatta konfederatif karakterlerine uygun geldiği varsayılabilir. Elbette sözü edilen egemenlik mantığıyla bağdaşmadan, iki merkez arasında bir uyumluluk ve uzlaşımın var olduğu kastedilmemektedir. Tam aksine, Kahire ve Dımaşk'ın, üstünlüklerini birbirlerine kabul ettirme yarışındaki hasım Eyyûbî meliklerine yurt oldukları akılda tutulursa, aslında, sürekli savaşım halindeki iki vilayet oldukları hatırlanacaktır. Selâhaddîn'in oğullarından Mısır genelinde Kahire'nin hâkimi olan Aziz'in, kontrolüne almak istediği büyük kardeşi Efdal Dımaşk'ta oturmaktaydı. Sultan Kâmil dönemindeki Kahire'nin gündeminde, ağırlıkla, mücadele içerisinde olduğu ve nüfuzundan çekindiği Dımaşk'ın efendisi olan kardeşi Muazzam yer alıyordu. Salih Eyyûb'un Kahiresi'ni ise, teslim alınıncaya kadar, amcası İsmail'in ellerindeki Dımaşk meşgul etmişti. Sunulan örnekler, dört nesillik Eyyûbî tarihinin çoğu aşamasında gözlemlenen iktidar çatışmalarının mezkûr merkezler ekseninde yaşandığına açıklık getirir. Bu çerçevede, Eyyûbî sülalesinin iki başkent fikrinin, yönetsel algılarıyla örtüşmesi bir tarafa, Suriye ile Mısır arasındaki gerilimi yükselttiği çıkarımı yalınkat görünmeyecektir. Öbür yandan, hanedan içi çekişmelerin iki bölgenin halklarını ne

²⁰⁴ P. M. Holt, The Position and Power of the Mamluk Sultan, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 38, No. 2, 1975, 237.

²⁰⁵ Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, 47. Dımaşk ve Kahire'nin Eyyûbîlerin iki merkezi oldukları hususunda ayrıca bkz. Şeşen, *Eyyûbîler*, 170.

ölçüde etkilediğini detaylandırabilecek kadar bilemiyoruz ancak Memlûkler zamanında, Dimaşk'ta başkaldıran naiplerin özerkleşme girişimlerine toplumsal iştirak sağlamalarından Mısır'daki sultanın sarsılmaz bir biçimde benimsenmediği ve dolaylı olarak geçmişteki husumetin süregeldiği ihtimali üzerinde durabiliriz. Tabii ki böylesi bir tahmin, tamamıyla yanılığın içeriyor da olabilir. Zira isyancı emirlere biat eden Dimaşk toplumunun tutumunun, kendilerine yöneltilen baskı ve zorlamanın bir sonucu olması da muhtemeldir. Fakat her halükarda denilebilir ki, Memlûkler, Eyyübî siyasasından karşılıklı cepheleşen, oldukça problemlili iki merkezi eyalet devralmıştı.

Eyyübî mirası haricinde, ülkenin iki büyük yönetim birimi arasındaki uçurumu daha da derinleştirecek başkaca etkenler de mevzubahis idi. Söz gelimi, Mısır Nil nehri gibi bir avantaj üzerine temellendirdiği mali sistemiyle Suriye'den farklılaşmakta, buna mukabil, ikincisi de kendine mahsus bir askeri devşirme ve ödeme metodu geliştirmesi yönüyle merkezden ayrılmaktaydı.²⁰⁶ Bahsedilen başkallıklara, toplumsal yapılarındaki çeşitliliği de ekleyebiliriz. Mısır mntıkası da inanç tercihleri esasına dayalı olarak şekillenen farklı sosyal sınıfları barındırıyordu –ki ilgili başlıkta bu konuyu açımlayacağız- ama geniş Suriye topraklarında görece daha çeşitli din ve inanış mensupları yaşamaktaydı. Dimaşk, Halep, Hama ve Hıms gibi coğrafyanın ön plana çıkan noktalarında nüfus çoğunluğu Sünnî Araplardaydı. İsmailî kalelerinin kuzey dağlık kesimlerinde Nusayrililer ve Ortodoks Hristiyanlar yerleşim halindeydi. Franklarla irtibat içerisinde olan Maruniler ve Dürziler ise, Lübnan bölgesinde meskundular.²⁰⁷ Bütün bu farklı unsurların iç içe yahut bitişik hudutlarda sürdürdükleri hayatları, neredeyse hiç sorunsuz ilerlemiyordu. Memlûkler açısından, en az hâkim inanışa (Sünniliğe) karşı olan düşmanlıklarını ayaklanmalarıyla veya Moğol İlhanlıları ile Franklarla işbirliği yaparak açığa çıkaran azınlık topluluklarının faaliyetlerini önlemek kadar güç olan husus, karşıt zümreler arasındaki bitmek bilmeyen sivil savaşları durdurabilmektir. Nitekim ileride Suriye'nin, özellikle Müslüman ve Hristiyan halklarının, Memlûkler ile İlhanlılar arasındaki mücadelelerin seyrine bağlı olarak, birbirleriyle sürekli çatışma halinde olduklarını

²⁰⁶ R. Stephen Humphreys, *The Politics of the Mamluk Sultanate: A Review Essay*, *Mamluk Studies Review*, Vol. 9, 2005, 227.

²⁰⁷ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 49.

hatta dini mukaddeslerine ve ibadet yerlerine dahi saldırıya geçtiklerini müşahede edeceğiz.

Sıraladığımız faktörler, Kahire'ye belli bir mesafesi de bulunan Suriye'deki her türlü havadisın takip edilmesini ve denetlenmesini kolaylaştıracak politik hamleler ve aygıtlar geliştirmeyi icap ettirmekteydi. Uzak eyaletlerin yönetsel sorumluluklarını, Memlûk sultanına bağlı, güvenilir naiplere tevdi etmek, bu doğrultuda, oldukça belirleyiciydi. Baybars'ın operasyonlarıyla başlayan Suriye'yi itaate alma çabaları neticesinde tesis edilen otoriteye dair bulanıklığın giderilmesinde, sultanın kendi naiplerini görevlendirmiş olmasının katkısı vardı.²⁰⁸ Lakin konsolidasyon sürecinin istenildiği gibi tamamlanabilmesi için, tek başına, sadık ve muteber bir emirin vekaleti yeterli olamazdı. Memlûklerin Dımaşk özelinde Suriye'de garnizonlar kurup burayı bir askerî üs noktası haline getirmeleri, aynı zamanda, bölgedeki ticarî kapasiteyi artırıcı bir yatırım anlamına geliyordu. Sadece harp levazimatının bile buradan tedarik edilmesi, piyasaya bir canlılık getirebilir ve belki zanaatında mahir olanlar, sultanın veya saygın bir emirin özel himayesine alınmak suretiyle,²⁰⁹ bu pazar etkileşiminden çok daha kârlı çıkabilirlerdi. Mimarî eser yapımına dönük yoğun uğraşlar da, Memlûklerin Suriye eyaletlerindeki izlerini görülebilir kılacak bir diğer vasıtayı ifadelendiriyordu. Her geçen devrede artan bir alakayla yöneldikleri din, eğitim ve toplumsal fayda sağlayacak yapıların inşası, bölge halklarının teveccühünü kazanmaya ve Memlûk hükümetini içselleştirmelerine imkân tanıyacaktı. Suriye'ye yönetimlerini özümsetme maksadının yanı sıra bayındırlık çalışmalarına ayrı ve özel bir enerji harcayan Baybars için, imaret faaliyetleri, Frank sonrası coğrafyanın yeniden İslamlaştırılması ve kişisel olarak tahttaki varlığının hukukî anlamda da onaylanması gibi çoklu amaçlarla da bağlantılıydı.²¹⁰ Sistemik bir işleyişle sürdürüldüğüne inandığımız bu politikalar ve projeler silsilesi, ilgili mıntıkanın entegrasyonunu hızlandırmaktaydı. Fakat yalnızca Suriye'de değil imparatorluk genelinde tesis edilen hâkimiyetin devamlılığı daimî bir bilgi akışını

²⁰⁸ Levanoni, *The Mamlûks in Egypt and Syria*, 244.

²⁰⁹ Lapidus, *Muslim Cities*, 14.

²¹⁰ Yehoshua Frenkel, *Baybars and the Sacred Geography of Bilâd al-Sham: A Chapter in the Islamization of Syria's Landscape*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 25, 2001, 162, 165, 169. Memlûklerin bu coğrafyaya yönelik imaret çalışmaları için ayrıca bkz. Lapidus, *Muslim Cities*, 14.

gerektirdiğinden, entegrasyon çabalarını ancak süratli ve geniş bir alanı kapsayan haberleşme ağının ihdası kıymetlendirebilirdi.

İslamlar, posta teşkilatını (berîd) idarî organizasyonları içerisinde kurumsallaştırma noktasında geç kalmamışlardı. Henüz Emevîler çağında büyük bir değer yüklenen posta servisi, Abbasîlerde yeterince aktif kullanılamamışsa da²¹¹ Zengîler ve Fâtımîler devirlerinde tekrardan fonksiyonel kılınmıştı. Adı geçen siyasi yapılar, haberleşme araçları olarak yararlandıkları at, hecîn devesi ve güvercin gibi değişik türden hayvanları teşkilatın bir parçası haline dönüştürdüler. Mesela Zengî atabeg Nûreddîn Mahmud döneminde, iletinin/haberin ulaştırılmasında hecîn develeri ile güvercinler tercih edilmiş ve yine Fâtımîlerde daha çok acil gönderilmesi gereken mesajlar da kullanılan güvercinler için dîvân bile oluşturulmuştu.²¹² Eyyûbîler zamanında ise berîd teşkilatı bir dîvânın (inşâ dîvânı) bünyesinde işlev görmüş²¹³ ve efendisi Nûreddîn gibi Selâhaddîn de posta hayvanlarının belirli posta duraklarında hazır bulundurulmasına ehemmiyet vermişti.²¹⁴ Yakınoğru'nun bu köklü müessesesi, çeşitli vasıtalarıyla, hızlı haberleşmeye fazlasıyla ihtiyacı olan Memlûkler tarafından da canlı tutuldu. Memlûkler, çoğu teşkilatta olduğu gibi, berîd'in meydana getirilmesini ve etkinleştirilmesini, gene teşkilatçı sultanları olan Baybars'a borçluydular. Onun ihya ettiği iletişim ağıyla, Kalatü'l-Cebel'den gönderilen bir haberin Dimaşk'a dört günde ulaştırılması ve karşı cevabın da yine dört günde geri alınması,²¹⁵ süratli malumat alışverişini ne denli önemsedikleri hakkında ipuçları sunar. Haberin iletileceği yer Halep olduğunda ise, varış süresi beş gün olarak sabitlenmişti.²¹⁶ Aynı Memlûk sultanı, atlı postalarının yanı sıra birtakım riskler içeren posta güvercinleri ile haberleşmeyi de tanzim etti.²¹⁷ Fakat güvercinin, kanatlarına takılan bilgi notunun yazılı olduğu kâğıdı ellerine geçmesi istenecek en son kimselere, düşmanlara götürebilmesi gibi sakıncalı bir ihtimal de vardı ki bu

²¹¹ Uzunçarşılı, 442.

²¹² Uzunçarşılı, 438-9, 442.

²¹³ Şeşen, *Eyyûbîler*, 176.

²¹⁴ Şeşen, *Sultan Baybars*, 232.

²¹⁵ İbn 'Abdüzzahir, 95; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 527; aynı yazarın, *Hıtat*, c. I, 227. Berîd teşkilatıyla haberleşmenin olabildiğince hızlandırılmaya çalışıldığı hususunda ayrıca bkz. İbn Tağribirdi, c. VII, 186.

²¹⁶ Uzunçarşılı, 443; Şeşen, *Sultan Baybars*, 232; Keleş, 180.

²¹⁷ Clot, 48; Keleş, 180.

hedef şaşırma, sözü edilen haberleşme metodunun riskli yönüydü.²¹⁸ Güvercinle iletişim kurmanın mahzurlarına karşın bir kuryenin vazifelendirilmesini zorunlu kılan öteki haberleşme yöntemlerinde de, seçilecek kuryenin oldukça itimat edilir olması dikkate alınması gereken bir ölçüttü. Bu yüzdendir ki, söz konusu bilgi akışı gizlilik esasını icap ettirdiğinde, bir istihbarat görevlisinden farksız olacak kuryelerin sultanın maiyetinden, ona yakın ve bağlı kimselerden seçilmesine ihtimam gösterilmekteydi.²¹⁹ Belki, yine Baybars'ın gayretleriyle sisteme edilen casusluk servisi de, haber alma ve istihbarat çerçevesinde değerlendirilebilir. İlgili servisle, sultanlığın azılı hasımlarının plan ve hamlelerinden önceden haberdar olunması amacıyla bilgi toplanmaktaydı.²²⁰

Kanaatimizce, Memlûk Suriyesi'nin genel görüntüsü, seri ve kimi durumlarda zahmetli olan seferlerle alınan toprakların, muhtelif alanlardaki planlama ve yatırımlarla bütünleştirilmeye çalışıldığını bildirir. Üstelik bu yönetim ünitesi ile Mısır arasındaki, Eyyûbî çağından kalma soğukluğa rağmen bütünleştirme uğraşısı verilmekteydi. Sultanlık, pek çok eyaleti ihtiva eden Suriye'nin tarihi ve merkezi vilayetlerinin getirileri konusunda bilinçsiz değildi. Coğrafyanın çekici nitelikleriyle birlikte tüm idari yapıları isimlerinin gölgesinde birleştirmeye dönük siyasi tutumları, Suriye'nin hassasiyetle denetlenmesini özendirilmekteydi. Berîd ve türevleri olarak sayabileceğimiz diğer istihbarat kanallarının da, kontrol altında tutma zarureti yerine getirmek üzere teşekkül eden birimler olduğunu sanıyoruz. Memlûklerin bölge ve hususî olarak Dımaşk üzerinde temerküz eden dikkatlerinden, bu mıntıkaı imparatorluğun asal bir bölümü olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Fakat yoğun alaka belirtilerine karşın, ne Suriye'nin Mısır'a rakipleşmesine fırsat verecek bir düzeye taşındığından ne de Dımaşk'ın Kahire'nin muadili olarak algılandığından bahsedilemeyeceği anımsatılmalıdır.

²¹⁸ Uzunçarşılı, 439-40.

²¹⁹ Thorau, 104.

²²⁰ Reuven Amitai-Preiss, Mamlûk Espionage among Mongols and Franks, *Asian and African Studies*, Vol. 22, 1988, 173.

İKİNCİ BÖLÜM

İÇ POLİTİK YAPININ DOĞASI VE DIŞ ETKENLER

2.1. Sultan ve Bürokrasi Arasındaki İktidar Mücadeleleri

Memlûklerde, ağırlıklıla Mısır yerlilerinin tayin edildiği sivil bürokrasideki bazı memuriyetler dışında, idari ve askeri kadrolar, memlûk olarak yetiştirilenler tarafından doldurulmaktaydı. Dolayısıyla yönetici tabakanın üyeleri, sultanın kendisi gibi, memlûk kökenli olan bürokratlardı. Elbette son derece kapsamlı bürokratik yapı içerisinde, üst düzey olanları belirginleştiren kıdemlilik kıstası söz konusuydu. Ayrıcalıkları *eskilik*lerinden gelen kıdemli Memlûk emirleri, nüfuzları, hanehalkları ve finansal imkânlarıyla, seçkin bürokratlar olmaktan başka sultanlık katında yaptırım gücüne sahip bir oligarşik zümre görüntüsü çiziyorlardı. Çalışmanın bu bölümünü, kıdemli emirler yerine kullanacağımız seçkinler ile sultanlar arasındaki ilişkileri çözümlenmeye hasredeceğiz. Çözümleme ibaresinden, Memlûk devlet adamları arasında örülen ilişki ağlarının oldukça karmaşık bir keyfiyette olmasından ötürü kesin yargılarda bulunmak yerine, veriler doğrultusunda mevzu hakkında bir tablo oluşturma maksadı taşıdığı kastedilmektedir. Gerçekten de bahsedeceğimiz münasebetlere dair uzlaşmacı ve çatışmacı şeklinde nitelendirilebilecek tezat yaklaşımları da doğrulayan örneklerin bolluğu, kuşatıcı bir teori geliştirmeyi güçleştirmektedir. Böylesi birbirinin zıttı görüşlerin yaslanacağı örnek olayların var olması, büyük ölçüde, dönemsel şartların farklılığından ve münasebetlerin tarafları olan siyasîlerin değişik tabiatlarından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, konuya ilişkin nakiller ve yorumlar ışığında mukayese yapma, değerlendirme ve tespitlerin belirtilmesi haricinde, rahatlıkla yanlışlanabilir keskin görüşlerden sakınılacaktır.

Sultanlığın iç politik dengesini kuramsal bir düzlemde tahlil eden en derli toplu ve kayda değer çalışmanın, Winslow Clifford'a ait olduğu söylenebilir. O, politik dizgeyi açıklamak için, *nizam* olgusunun etrafında dolaşmaktadır. Memlûklerin anayasal düzeni hükmünde gördüğü *nizam*'ın, seçkinlere, yetki ve kaynak dağılımındaki hisselerinin teslimiyle tesis edildiğini ve sultanın meşruiyetinin *nizam* ilkelerini gözetmesine bağlı bulunduğunu öne sürer.²²¹ Dengeli yönetimleriyle ünlenen sultanların başarılarını, sözü edilen anayasal düzeni sürdürebilir kılmalarıyla ilintilendirir. Anlaşılır ifadelerle, Baybars, Kalavun ve Nâsır Muhammed gibi muktedir hükümlerinin meziyetlerinin, aslında, *nizam*'ı göz önünde tutmalarından ileri geldiğini vurgulamaktadır.²²² Her şeyden evvel açık sözlülükle belirtmeliyiz ki, Clifford'un, konuyu, teorik bir kalıba dökmek suretiyle incelemesi dahi kendi açımızdan oldukça ufuk açıcudur. Zira ileride sultanlar ile seçkinlerin, karşılıklı tutumlarını dışa vuran vakalara dair değerlendirmelerimizde miyar olabilecek, tarihsel gerçekliğe olan uyumluluğunu tartışabileceğimiz bir nazarîye ortaya atmıştır. Öbür yandan, birincil literatürde, *nizam* olgusu eksenindeki görüşünü kuvvetlendirebilecek emsal olaylar bulmak da pekâlâ ihtimal dâhilindedir. Ne var ki, bunların sayılarının, görüşünü çürütebilecek örneklere oranla fazla olduğu hususu tartışma götürür. Hatta büyüklüklerini *nizam*'ı kollamalarına bağlayarak isimlerini saydığı sultanların bile, seçkinlerle olan münasebetlerinin, daima politik dengeyi bozmayacak doğrultuda geliştiğini iddia etmek de kolay değildir. Bu yargıyı temellendirecek verileri ve bulguları, aşağıda, örneklerin bütünüyle sunulacağı bahse bırakıyoruz.

Levanoni'nin, sultanlar-seçkinler dosyasını, benzer kavram ve olguyu merkeze almadan irdelediği çeşitli yazılarında, kısmen Clifford'a yaklaştığı sezinlenir. Mesela bir makalesinde, onun da, sultanın yasallığı için onayını alması gerektiği iki kesimden birinin Memlûk elitleri olduğuna işaret ederek,²²³ seçkinlerin siyasi ağırlıklarını barizleştirdiği gözlemlenir. Fakat onun çözümlemelerinde, Clifford'un *nizam*'ını düstur edinen sultanları, seçkinler karşısında kendisini emniyette hissetmemenin verdiği tedirginlikle, yeni bir kadro kurma arayışı içerisinde buluruz.

²²¹ Clifford, 6-7, 58, 82, 94-5.

²²² Clifford, 64-5.

²²³ Levanoni, The Mamlûks in Egypt and Syria, 239.

Hemen her sultan için, yalnızca kendisine bağlı bir memlûkler takımı oluşturmanın bir zorunluluk gibi görülmesi, *nizam*'ın, tek taraflı olarak, seçkinlerin haklarını ve varlıklarını garantileyen bir ihtivada olduğunu fark ettirir. Sultan, elit emirlerin çıkarlarını koruyacağını, tahttaki konumunu tanınmaları koşuluyla taahhüt eder. Ancak onlardan, bu koşula yönelik güvence olsa bile, hiçbir surette güvencenin sağlamlığından emin olamaz. Tabiatıyla *nizam* saltanatını tam anlamıyla teminat altına almadığı gibi, her biri potansiyel sultanlık namzedi olan seçkinlerin durumunu kuvvetlendirmekteydi. Yeniden Levanoni'nin bu sürecin gidişatına yönelik izahlarına odaklanarak, anlatımı pekiştirmekle birlikte konuyu daha da sadeleştirebiliriz. O, iktidara yükselme anlayışları gereği, Memlûk tahtına çıkaran basamakların her emire açık olduğunu anımsatmakla birlikte, emirlerin sultanlık için aralarından birini seçtikten sonra onu desteklediklerinden bahseder. Böylelikle Memlûklerin hükümrani olma haklarından feragat eden emirlere, onların ittifakıyla tahta geçen sultan borçlanmış sayılacaktır. Bu borçluluk hâli karşısında sultan, seçkinlerin imtiyazlı statülerini kollamakla, onları, ihsanlar ve cömert bağışlarda bulunarak onurlandırmakla mükellef olur.²²⁴ Lakin taraflar arasındaki karşılıklı olumlu yaklaşımlar, uzun vadeli bir konsensüs ortamını hazırlamaya kâfi gelmeyecektir. Levanoni, bu durumun nedenini, sultanın hükmetme yetkisini kısıtlayıcı bir politik ve askerî grup olarak seçkinlerin bütünüyle dizginleyemeyecekleri hırslarında arar. Gene ona göre, mutlak surette seçkinlere itimat edemeyecek sultan için, hem onların menfaatlerini gözetmek hem de çevresinde kümelenecek ve kritik makamlara getirilerek elini güçlendirecek taze bir memlûk topluluğu yetiştirmek gibi ikili bir zaruret doğuyordu.²²⁵

Seçkinlerin hırslarını, mevcut etkinliklerini derinleştirme veya varlıklarını katlama hevesi olarak algılayabileceğimiz gibi saltanatı ele geçirme isteği şeklinde de okuyabiliriz. Her an bir iktidar çatışmasını başlatabilecek bu dürtüler hesaba katıldığında, Memlûklerin muhafaza etmeye uğraştıkları iç dengenin, ne denli kaygan bir zemin üzerine yapılı olduğu kavranılır. Önde gelen Memlûk emirlerinin, bir nevi sözleşme olarak kabul ettiğimiz *nizam*'ın, nüfuzu yadsınamaz bir tarafı

²²⁴ Amalia Levanoni, The Mamluk Conception of the Sultanate, *International Journal of Middle East Studies* 26, 1994, 376.

²²⁵ Levanoni, The Mamluk Conception, 376.

olduğu hususunda, Clifford ile aynı görüşteyiz. Bununla birlikte, Memlûk tarihindeki sonu gelmez hizip savaşlarına bakarak, çoğu kere ihlal edilen sözleşmenin itibari bir değer taşıdığı kanısındayız. Sözleşmenin geçerliliğini yitirmediğini gösteren nadir hadiseler, bu kaniya şüpheyi bakılmasına yol açacak bir boyutta değildir. Dolayısıyla mevzubahis Memlûk yasasının, yönetici tabaka içerisinde yaşanan çekişmeleri önleyebilmekten, ekseriyetle, uzak olduğu ifade edilebilir. Diğer yönden, imparatorluğun silahlı birliklerindeki sınıflanma bile, klikler arasındaki mücadeleleri frenleyebilmek için bağlayıcılığı oldukça zayıf olan bir sözleşmeden çok daha fazlasının lazım olduğunu açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda, Memlûk ordusunun genel yapısına dair yüzeysel bir bakış dahi, demek istediğimiz hususu netleştirmeye yetecektir.

Sultanlık ordusu, himayesinde oldukları efendiye ve memlûk olup olmamalarına göre kısımlara ve alt bölümlere ayrılan birliklerin bir araya toplanmasıyla vücut buluyordu. Birliklerin teşkil ettiği hiyerarşik dizilimin tepesinde, kuşkusuz, sultan memlûkleri (*el-memâlikü's-sultaniyye*) yer alıyordu. Fakat bu talihli memlûklerin kendi aralarında, öncelikli olanların ve onlara göre daha az imtiyazlı olanların meydana getirdiği alt kümelenmeler mevzubahisti. *Müşterevât* yahut eş anlamlıları olarak geçen *eclâb* veya *cülbân*, mevcut sultanın satın aldığı memlûklere denmekteydi. Önceleri başka bir devlet büyüğünün maiyetinde iken sultanın hizmetine transfer edilenler, *müstahdemûn* grubunu oluşturmaktaydı. Sabık sultanın emri altındayken mevcut sultanın maiyetine katılan *karânis* ile efendileri olan emirlerin ölmeleri ya da kendilerini azletmeleri sonucu yine mevcut sultanın himayesine alınan *seyfiye*, *müstahdemûn*'u teşekkül eden iki alt şubeydi. Bütün bu memlûk takımları, sultana bağlı birliklerin ayrı parçaları mahiyetindeydi. Memlûk ordusunun geriye kalan kısımlarını ise, emirlerin (ümerâ) memlûkleri (*memâlikü'l-ümerâ*) ve *halka* sınıfı (memlûk asıllı olmayan özgür süvari birlikleri) tamamlıyordu.²²⁶

²²⁶ Memlûk ordusunun kısımları hakkındaki aktarımlarımızı, David Ayalon'un çalışmalarına borçluyuz. Ayalon çeşitli araştırma yazılarında ordunun bölümlerini, bir liste halinde olmak üzere, bütüncül şekilde sunmaktadır bkz. *The System of Payment in Mamluk Military Society*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 1, 1957, 42; aynı yazarın, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, Abdullah Mesut Ağır (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 5.

Her türden katmanlaşmada müşahede edileceği üzere, askerî yapıdaki ayırım hattını da, sahip olunan imkân ve koşulların düzeyi tayin ediyordu. Tahmini zor değildir ki, üst yahut alt tabakalarda konumlanmak, sultana yakınlık veya uzaklık derecesiyle doğru orantılıydı. Bu bakımdan, itibar ve avantajlılık yönünden *el-memâlikü's-sultaniyye*'nin, öteki birliklerle kıyaslanamayacak ölçüde bir üstünlüğü vardı. Daha kaliteli bir askerî eğitim, başkentteki kışlalara yerleştirilme ve diğer üyelerle topluluk halinde bulunma kendilerine bahşedilen lütufların birkaçıydı.²²⁷ Yanı sıra, az evvel temas edildiği gibi, farklı birimlerden mürekkep sultan memlûkleri içerisinde klikleşmelerin var olması, dolaylı olarak, kayırılanlar arasında da ayrı ve özel bir üst sisteminin bulunduğunu anlatır. Şimdiki sultan açısından, bizzat kendisi tarafından devşirilmelerinden ötürü *müşterevât*'ın, *karânis* ve *seyfiye*'ye nispetle öncelikli kılınması gayet olağandır. Zira rakip bürokratlarla yaşanacak olan iktidar savaşlarında, esas itibarıyla, kendi memlûklerine yaslanacaktır. Tahtı ve bir ihtimal hayatı, onların sadakatlerine bağlı olduğu için aralarındaki grup bilincini sürekli diri tutmak mecburiyetindeydi. Sonsuz desteği ve iltimasçı tavrı, dikkat çekilen zorunluluğun tabii bir ürünüydü. İster istemez bu kayırcı yaklaşım, aynı alaka ve muameleden yoksun bırakılan *karânis* ve *seyfiye*'yi, önem sıralamasında ikincil bir statüye düşürüyordu. Sultan, çetin muharebelere öncelikli olarak *karânis* ve *seyfiye* memlûklerini sevk etmek veya kendi yetiştirmelerine kıyasla, onlara daha düşük ödemeler/tahsisatlar yapmak gibi türlü yollarla,²²⁸ bir taraftan *müşterevât*'a gösterdiği ilgiyi belli ederken öbür taraftan da hizipler arasındaki gerilimi palazlandırıyor. Aslında, kayıtsızlığı, yakınlıkları zaten mekanik bir bağın ötesine geçmeyen söz konusu birliklerin düşmanlıklarını üzerine çekmek gibi sakıncalı bir ihtimali de gerçek yapabilirdi.²²⁹ Nitekim Memlûk tarihinde bu durumun emsallerine rastlayacağız.

Öte yandan, sözde de olsa sultanın memlûkleri olunmasına karşın ayrımcı bir tutuma maruz kalınması, diğer sınıfların nasıl kıymetlendirildiği hakkında da düşündürmektedir. Saygın geçmişinden uzaklaştıkça gözden düşürülen *halka* birliğinin uğradığı itibar kaybı, bu konuda bir akıl yürütmeye yardımcı olabilir.

²²⁷ Ayalon, Mamluk Military Society, 42-3; aynı yazarın, *Memlûk Ordusunun Yapısı*, 6.

²²⁸ Ayalon, Mamluk Military Society, 44.

²²⁹ Holt, *The Position and Power*, 248.

Halka birliğinin, en prestijli günlerinin Selâhaddîn devrine denk geldiği ve Memlûklerin erken dönemlerinde de askerî ağırlıklarının hâlen hissedildiği söylenir. Öyle ki, rütbe olarak, sultan memlûklerinin aşağısında kalan bir noktada durmuyorlardı. Fakat yönetsel işleyişe dönük dizginleri memlûk çıkışlıların ellerinde tuttuğu bir organizasyonda, memlûk dışı elementler olan *halka* sınıfı üyelerinin eski gözdeliklerini koruyabilmeleri düşük bir olasılıktı. Mali kaynaklarının daraltılmasını içeren düzenlemelerle, tedricen, iktisadî anlamda zayıflatılmışlardı. Değişik tarihlerdeki, arazinin yeniden paylaşımına ilişkin reformlar (ravk), ikta' hisselerini azaltmıştı. Ayrıca militarist üniteler arasında en az ücretlendirmeye tabi tutulma şanssızlığı, gene bu birliğe aitti.²³⁰ Kısıtlamalar ve mahrumiyetlerin, saygınlık ve etkinlik bakımından, *halka* ile sultan memlûkleri arasında var olan eşitliği, birincisi aleyhine bozduğu muhakkaktı.

Askerî yapıdaki kısımlara ayrılmayı, başkaca faktörlerle birlikte, otoriteyi kabul ettirme mücadelelerinden soyutlayarak değerlendiremeyiz. Şayet mevcut sultanın, seçkinlere ve onların silahlı maiyetine, önceki sultanın veyahut hanehalkına katılan emirlerin memlûklerine güvenebileceği bir politik hava olsaydı, yüksek ihtimalle, yalnızca kendi emniyetini sağlama gayesiyle memlûk yetiştirmesine lüzum kalmayacaktı. Sultanın bu kaygısını gidermek için topladığı memlûklerine, ötekilerden farklılaştıracak imtiyazlar tanınması, sürecin kaçınılmaz bir neticesiydi. Onlara sayısal fazlalık, müşterek davranma yetisi ve nitelikli savaşçı olma gibi özellikler edindirerek avantaj yakalaması gerekiyordu. Aksi bir tutum, çevresinde kümelenenleri, amaçlarıyla girift olan beklentilerine cevap veremeyecek vasıfsız bir yığıntıya çevirirdi. Ne var ki, kendi devşirmelerine iltimas geçen bu temayül, ordu içindeki sınıfsal çizgileri kalınlaştırmakla kalmayacak sırf bu nedenden ötürü vuku bulacak hizipsel çekişmeleri de kızıştıracaktı. Çünkü alenen dışlanan diğer muharip birimler için, sultana ve memlûklerine garazkâr bir gözle bakmaları pek de beklenilmeyecek bir tavır olmazdı. Bizce, gerek sultanlar ile seçkinlerin karşılıklı itimatsızlıklarına dayalı olarak kutuplaşmaları gerekse de -bu vakıyyla ilintili olarak- tabakalaşmış bir ordu sistemi, üst düzey bürokratlar arasındaki münasebetlerin, genel

²³⁰ *Halka* birliklerinin Memlûkler'deki durumu için bkz. Ayalon, Mamluk Military Society, 45; aynı yazarın, **Memlûk Ordusunun Yapısı**, 46-53; Clot, 45. Ayalon, *halka* birimine ilişkin tespitlerine sonraki tarihlerde yayınlanacak olan bir başka çalışmasında açıklık getirme gereği duyar bkz. From Ayyûbids to Mamlûks, *Revue des Etudes Islamiques* XLIX, 1981, 50-1.

itibariyle, çatışmacı bir eğilimde olduğu intibamı bırakmaktadır. Uzlaşmacı ilişkilerin hiçbir zaman kurulamadığını kesinlikle iddia edemeyeceğimiz gibi uzun soluklu bir sükûnet ortamının sağlandığından da bahsedemeyiz. Konu hakkındaki ön bilgileri, temel görüşleri ve kendi çıkarımımızı kısaca belirtmenin ardından, Memlûk tarihinde yönetici kadronun karşılıklı yaklaşımlarına dair fikir verebilecek çok sayıda örneğe bakarak, ilgili yorumları test edebiliriz. Bu kapsamda, Baybars hükümeti esnasında tanık olunan Alameddin Sencer vakasına, isabetli bir giriş olarak odaklanılabilir.

Kahire, Alameddin Sencer adını, Nûreddîn Ali'nin sembolik saltanatı sırasında işitmeye başlar. Aybek'in katlinin duyulmasıyla yaşanan panik hâli yatışınca, oğlu Nûreddîn Ali'nin sultanlık makamına geçmesi üzerine karar kılınırken, henüz ergin çağlarında olmayan yeni taht sahibinin atabegliği için de Alameddin Sencer uygun görülür. Hutbelerde artık Nûreddîn Ali'nin ve müteakiben atabeginin ismi okunur.²³¹ Pratikte karşılığının olup olmadığını kesin olarak bilemeyiz ama görünürde, Alameddin artık ülkedeki en yetkin kimselerden biridir. Hatta sultanın çocuk yaşlarında olduğu göz önünde tutulursa, tüm idari salahiyeti şahsında toplamayı başarmış bile olabilir. Lakin siyasi ağırlığı hangi seviyede olursa olsun, Kutuz ve Seyfeddin Bahadır gibi Mu'izziyye'nin elit memlûkleri, bulunduğu görevde uzunca bir müddet kalmasına müsaade etmez. Müellifler detaylandırmaksızın, mezkûr emirlerin, saltanatı gasp etme maksadında olduğu gerekçesiyle Alameddin'i tutukladıklarını ve akabinde hapsedtiklerini (1257) naklederler.²³² Hâlihazırdaki koşulların ve mevkisinin söz konusu iddiaya elverişliliğinden hareketle, olaydan, mahpus atabegin gerçekten de böylesi bir hırsa kapılmış olabileceği çıkarabilir ama ithamda bulunanlar içinde Kutuz gibi sultanlığa meyyal birisinin yer almasından ötürü suçlamanın asılsız olma ihtimali de vardır. Belki de taht için en kuvvetli rakip olabilecek Alameddin'i ciddi bir suçlamayla saf dışı bırakmak, Kutuz'un taktiğinden başka bir şey değildi. Elbette bu yönlendirme, etraflıca malumata sahip olmadığımız için, sadece sonraki gelişmelerin hatırlanmasıyla, akla yatkın bir faraziyenin ötesine geçmez. Diğer taraftan kaynaklar, bu olaydan Ayn-ı Câlût sonrasına kadar, Alameddin'in vaziyeti hususunda sessizleşir. Onu, işaret edilen zaferi takiben

²³¹ İbn Vasıl, c. VI, 197, 199; Yûnînî, c. I, 47-8.

²³² İbn Vasıl, c. VI, 199; Yûnînî, c. I, 48-9; Aynî, c. I, 143; İbn Tağribirdi, c. VII, 41-2.

Kutuz'un Suriye'nin idarî taksimatına dair tayin tercihlerinde buluruz. Vaktiyle hapsedilmesinde belirleyici emirlerden biri olan Kutuz, şimdi onu Dimaşk naipliğine getiriyordu.²³³ Alameddin'in, Baybars'ın iktidarına kadar ki inişli çıkışlı kariyeri, ana hatlarıyla, bu istikametteydi. Kısa süreli tutukluluğu bir kenarda tutulursa, atabeglik ve Dimaşk naipliği gibi görevlerinden, kolaylıkla, üst kademeli bir emir olduğuna hükmedilebilir.

Kutuz suikastının ardından Memlûk tahtına yükselen Baybars, yönetimin el değiştirdiğinden ve iktidarından haberdar etmek için eyalet merkezlerine, naiplere bildirim gönderdi. Şüphesiz bu bilgilendirmeye, yalnızca yeni gelişmeleri tebliğ etmeye dönük bir amaç güdülmüyor yanı sıra itaatlerini arz etmeleri bekleniyordu. Memlûklerin yeni efendisi, Dimaşk'ı kontrol eden Alameddin haricindeki yerel idarecilerden istediği olumlu yanıtı almıştı. Alameddin ise, Baybars'ın saltanatına yönelik memnuniyetsizliğini, biat etmeye yanaşmayarak açığa vurdu. Çok geçmeden, kendi namına hutbe okutmak ve sikke darp etmek gibi hükümlerlik sembollerini kullanmaya başladı ve sonunda otonom sultanlığını duyurdu. Yönetici varlığının onanmasına dair çağrılar da, Dimaşk ümerâsı ve ahalisi nezdinde müspet karşılıklar bulmuştu. Öyle ki, Dimaşk'ta imarını kararlaştırdığı kalenin inşaatında kadınların dahi çalıştığı anlatılır.²³⁴ Baybars, özerkleşme arzusundan caydırmak amacıyla, evvelemerde başvurduğu çeşitli ikna yöntemleriyle çözüme ulaşamadı.²³⁵ Bunun üzerine, ayaklanmayı bastırmak için, yukarıda ismi geçen ilk efendisi Alaeddin Aydekin'in denetimindeki birliği Dimaşk'a sevketti. Bölgeye gelen Memlûk birliği, taraftarlarıyla birlikte Alameddin'i ezerek Dimaşk'ı isyancılardan arındırdı. Firara yeltenen ama birazdan yakalanan Alameddin Kahire'ye, Baybars'ın katına götürüldü. Memlûk sultanı, ilk sıralarda, bir müddet gündemini meşgul eden bu emiri azarlayarak öfkesini saçtı hatta kısa süreliğine hapsedilmesi de söz konusuydu. Ancak Baybars, sonrasında serbest bıraktığı Alameddin'e karşı affedici oldu ve ona, bir taltiflendirme belirtisi olarak, hil'at giydirdi.²³⁶ Sultanın, bir dereceye kadar

²³³ İbn Tağribirdi, c. VII, 83.

²³⁴ İbn Vasıl, c. VI, 300; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 521.

²³⁵ Alameddin Sencer isyanının başlangıç aşaması ve sonrası için bkz. İbn Vasıl, c. VI, 300-1; Baybars el-Mansuri, 59-60; Devâdârî, c. VIII, 63-4; İbn Haldun, c. V, 439; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 521; İbn İyas, 82-3.

²³⁶ Devâdârî, c. VIII, 69-70. Baybars'ın bağışlayıcı ve lütüfkâr yaklaşımı için ayrıca bkz. Baybars el-Mansuri, 60; İbn Tağribirdi, c. VII, 107-8.

anlaşılabilecek olan lütufkâr tutumu, en sonunda onu Halep naipliğine taşıyan kararıyla,²³⁷ şaşırtıcı bir hâl alır. Vaktiyle Dımaşk'ta otoritesine meydan okuyan Alameddin, şimdi Halep'teki vekili olmuştur.

Başlangıç olarak seçtiğimiz bu emsal vaka içinde, açıklamaya çalıştığımız mevzuya, sultan-seçkin bağıntısına dair birden çok olgu ve karine yakalayabiliriz. Öncelikle, Alameddin Sencer vakasının Clifford'u haklı çıkaran bir ihtivada olduğu, mutlaka belirtilmelidir. Baybars'ın, idarecilik kariyeri ve siyasi nüfuzuyla seçkin emir tanımlamasına uyan Alameddin Sencer'e, kızgınlığının dinmesiyle birlikte, merhametle ve nihayet uzlaşıyla sonuçlanacak kuşatıcı bir tavırla yaklaşması, *nizam* mantığının işlediğine delalet eder. Devamında Alameddin'i Halep niyabetine getirmesi ise, her ne kadar kısmen garipsenecekse de, artık bağışlanmış olan Memlûk emirine eski itibarını iade etme şeklinde okunabilir. Yalnız, bahsi geçen hadiseye ilişkin Baybars'ın davranış tercihini, *nizam* çerçevesinden çıkararak tahlil etmeyi mümkün kılacak bazı başka faktörler de etkilemiş olabilir. Bu bağlamda, adı geçen Memlûk sultanının saltanata geçiş biçiminin ziyadesiyle problemliliği olması, henüz iktidarının ilk yıllarındaki bir başkaldırıcıyı sindirme yoluyla alakasız görünmeyebilir. Ne denli yüce ve azametli bir tanınırlıkta olursa olsun, Baybars'ın sultanlığı Kutuz'un naaşı üzerinde durmaktaydı ve bu onun için unutturulması lazım olan bir gerçeklikti. Dolayısıyla, en azından yönetiminin erken senelerinde, sadece seçkinlerle olan temaslarında değil genel politik duruşunda da ılımlı ve ölçülü bir karakter görüntüsüyle, Kutuz suikastinin üzerini kapatabilirdi. Alameddin meselesindeki bağışlayıcılığının, bu niyetin bir yansıması olması muhtemeldir. Baybars'ın mutedil tutumunu izah edebilecek bir diğer olasılık da, Alameddin'in ortadan kaldırılması seçeneğinin, yeni ve yıpratıcı bir klik savaşına sebebiyet verebileceğidir. Herhalde Baybars, henüz otoritesinin tam anlamıyla meşrulaşmadığı bir aşamada, böylesi bir ihtimali zihninde kurgulamak bile istemezdi. Bu örnek özelinde dikkat çekebileceğimiz son madde, Alameddin'in merkezi idareden kopma teşebbüsüne Dımaşk halkının verdiği destektir. Yukarıda, tarihsel açıdan çekişme halindeki bölgesel iktidar sahiplerine mesken olmalarından dolayı, Dımaşk'ın Mısır yönetimleri için daimî bir muhalefet noktasına dönüştüğüne değinilmişti. Dımaşk ahalisinin, Alameddin'e sadece biat etmekle yetinmeyip ayrıca insan emeği

²³⁷ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 531; İbn Tağribirdi, c. VII, 113.

gerektiren –kalenin inşası gibi- çalışmalarda iş gücünü oluşturmaları, Mısır'daki hükümlerle aykırı davranmanın toplumsal tabana yayıldığını ispatlamaktadır.

İçinde pek çok dinamiği barındıran ve uzlaşmaya dayalı iç politik ilişkilerin varolduğunu sezdirenen bu olayın, yine de, değil Memlûklerin ortak yönelimini Baybars'ın tüm saltanatı zarfındaki genel yaklaşım tarzını aksettirecek bir temsil niteliğinde olduğu dahi kuşkuludur. Zira Baybars'ın, aynı müsamahayı, karşılaştığı yakın türden hadiselerde göstermediği bilinmektedir. Mesela, içerik bakımından Alameddin vakasıyla özdeş addedilemeyecekse de, şahsını hedef alan bir komplonun hazırlayıcı emirleri olan Seyfeddin Reşidî, İzzeddin Dimyatî ve Akkuş Borlı'nın tutuklanmaları, dolaylı şekilde, bu duruma örnek teşkil eder. Aktarıma göre, Kerak'a sahip olma emelindeki Reşidî, kendisiyle işbirliği yapan Dimyatî ve Borlı ile Kerak seferi dönüşü esnasında, Gazze'de iken sultan Baybars'a başarısız bir suikast teşebbüsünde bulunur. Kendisi aleyhindeki maksatlarının ve sözü edilen girişimin farkında olan Baybars'ın, Kahire'ye ulaşana değin ertelenen mezkûr emirlerin hapsedilmesi, başkente vardıktan sonra yaptığı ilk işlerden olur.²³⁸ (1263) Vurguladığımız üzere, eşdeğerlilik yönünden, saltanat yetkesini hiçe sayan Alameddin ile hayatına kasteden Reşidî ve ortaklarının durumunun, birbirinin benzeri olmadığı varsayılabilir. Fakat Memlûklerde, ekseriyetle, siyasî varlık ile yaşamsal varlığın girift olmasından ötürü aslında sunulan iki örnekteki suçların ağırlığı arasında bir uçurum olmadığı ileri sürülebilir. Bu mukayese, *nizam* teorisinin kısmi geçerliliğine rağmen kapsayıcılığı hakkında ihtiyatkâr olunması gerektiği imâsını taşır. Aynı sultanın (Baybars'ın) dahi, seçkinlerle olan meselelerine her defasında konsensüs yönelimli çözümler aramadığını anlıyoruz. Sonraki sultanlar devrindeki muadil örneklere bakarak, bu durumun yalnızca Baybars'a münhasır olmadığını görebiliriz.

Baybars'ın veliahdı olarak belirlediği büyük oğlu Said Berke (1277-9) devrinde, genç sultanın eski kuşak memlûkler zararına kendi kadrosunu yetiştirme gayretlerine bağlı olarak, üst tabaka üyeleri arasındaki menfaat uyuşmazlıkları öne çıkmaktaydı. Berke, çoğu küçük yaşta ve deneyimsiz olan hasekilerini kritik mevkilere

²³⁸ İbn 'Abdüzzahir, 166-70. Yûnînî, emirlerin tutuklanmalarından, olayın ayrıntılarına girmeksizin bahseder bkz. Yûnînî, c. I, 533. Ayrıca bkz. Thorau, 230; Şeşen, *Sultan Baybars*, 41.

yükseltmekte gecikmemiştir. Söz gelimi, saltanat naipliği gibi ziyadesiyle birikim ve yeterlilik isteyen bir vazifeyi, tecrübesiz biri olan Seyfeddin Köndek'in iradesine terk etmişti. Bu acemiler takımının hegemonyasını, kimi müellifler *nizam*'ın çürümesi şeklinde yorumlar.²³⁹ Acemilerin istihdamı, Memlûk siyasi düzeninin temel bir bileşeni olan kıdemlilik ilkesini aşındıracağı için ilgili yorumun haklılık payı oldukça fazladır. Bürokrasi kademelerindeki rotasyon, seçkinlerin tasfiyesine dönük kampanyanın ayaklarından yalnızca biriydi. Berke bu hedef doğrultusundaki çok daha keskin hamlelerini, çağının ekâbirini tevkif etmek suretiyle yapıyordu. Dönemin itibar gören emirleri ve babasının kadim ahbabları olan Sunkur el-Aşkâr ve Bedreddin Baysara'yı tutuklaması, akrabalarının uyarısına yol açacak türden bir haddi aşmaktı. Fevri ve basiretsiz sultan, validesine kendisi hakkındaki şikâyetlerini ileten dayısı Bedreddin Muhammed'i yakalatmaktan da çekinmedi. Ancak validesinin azarlamaları nispeten tesir bırakmış olacak ki, bir müddet sonra, tutuklatıklarının tahliye edilmelerini sağlamak üzere geri adım atmaya yöneldi.²⁴⁰ Aldığı kararlar ve karar değişiklikleri, tecrübesiz bir sultan için bile fazlaca cüretkâr ve acemice sayılabilecek davranışları, seçkinlerin kendisine dair fikirlerinin bulanıklaşmasına daha da kötüsü düşmanlık duygularının ısınmasına neden oluyordu.

Geçici bir anlaşma periyodunun ardından Berke'nin uygulamalarında, yeniden kıdemli emirlerden kurtulma düşüncesi belirmeye başladı. Kalavun ve Bedreddin Baysara gibi iki baskın figürü Sis seferi için hazırladığı orduyu kumanda etmekle vazifelendirmesi, esasen onları imparatorluğun merkezinden uzaklaştırma gayesiyle ilintiliydi. Hasekilerinin tazyikleri sonucu ve onlarla birlikte tertiplemediği plan kapsamında, yoklukları fırsat bilinerek seçkin emirlerin iktâ'larına ve mülkiyetlerine el koymayı ve kendilerini de sefer dönüşünde tutuklatmayı tasarlamıştı. Böylelikle tahttaki geleceği için bir tehdit olarak algıladığı babasının devrinden kalma Memlûkleri etkisizleştirmiş olacaktı. Ne var ki, bu esnada hasekileriyle ihtilaf içinde olması sebebiyle hem onlara hem de kendisine cephe almış olan saltanat naibi Seyfeddin Köndek'in, Sis seferinden gelen emirlere tezgâhladıkları planı ihbâr edeceğini²⁴¹ hesaplayamamıştı. Eski Memlûklerin, sindirme uğraşlarından

²³⁹ Devâdârî, c. VIII, 225.

²⁴⁰ Baybars el-Mansuri, 162-3; İbnü'l-Furât, c. VII, 96-7.

²⁴¹ Baybars el-Mansuri, 166-7; İbnü'l-Furât, c. VII, 140-1.

vazgeçmeyeceğine kanaat getirdikleri Berke'ye itaat etmeleri artık mümkün görünmüyordu. Nitekim Berke'nin hatalı kararlar ve tercihlerle dolu iki senelik iktidarı, seçkinlerin zorlamaları neticesinde, tahttan çekilmek suretiyle son bulmuştu. (1279)

Yukarıda temas edildiği üzere, kişisel çıkarlarına hizmet edecek biçimde yeni bir memlûk topluluğu oluşturmak Memlûk siyasasının tabiatına ters düşen bir girişim değildi. Hatta nüfuzlu bürokratların müdahalelerinden sakınmak isteyen her sultan için zarurî bir tedbir hükmündeydi. Bu hususiyet akılda tutulduğunda, Berke'nin verdiği uğraşların hiç görülmemiş, acayip ve yadırganacak bir maksada dönük olmadığı kavranılacaktır. Aslında onun eylemlerini eleştiri konusu yapan yönü, politik manevralarını alıştırarak ve dolayısıyla tepki çekmeyecek bir şekilde geniş bir vetireye yaymayıp gerekli alt yapıyı tesis etmeden harekete geçmesiydi. Daha sade ifadelerle, aceleciliği ve acemiliği, seçkinleri pasifleştirmek şöyle dursun hükümlerlik koltuğunu yitirmesinin ardındaki başat etken olarak sivriliyordu. Onun mizacının tam aksine gayet sabırlı ve deneyimli bir devlet adamı olan Kalavun'un saltanata geçiş aşaması, rakip memlûk gruplarının nasıl etkisiz bir hale getirileceği hakkında oldukça öğretici bir ders olacaktı.

Taht üzerindeki haklarından feragat etmek mecburiyetinde bırakılan Berke sonrasında, ileri gelen emirler sultanlık makamı için Kalavun'a teklif sundular. Zira liyakat açısından onunla kıyaslanabilecek bir başka namzet hemen hemen yok gibiydi. Ama Kalavun hâlihazırdaki şartlar içinde hiç de cazip olmayan bu teklifin geri çevrilmesi gerektiğini bilecek kadar uyanıktı. Çünkü bu teklifi kabul etmesi durumunda, Berke'nin hal' edilmesinde parmağının olduğuna dair bir izlenim bırakabilirdi. Ayrıca Baybars'ın memlûklerinin (Zahiriyye) halen hissedilen askeri ve politik güçleri²⁴² karşısında elini sağlamlaştırmadan sultanlığa yeltenmek son derece hatalı bir seçim olurdu. Bununla birlikte, saltanat tahtına çıkarılan Berke'nin küçük kardeşi ve henüz yedi yaşındaki Sülemiş'in atabegliğini reddetmeyerek,²⁴³ hem sultan olma seçeneğinden çok uzaklaşmayabilir hem de bu rütbenin yetkilerinden faydalanarak kudretli ve etkin hizipleri dağıtabilirdi. Tahmin olunacağı gibi, Sülemiş

²⁴² İbnü'l-Furât, c. VII, 147; İbn Tağribirdi, c. VII, 287-8.

²⁴³ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 120.

yönetmel meselelerde ancak ismen varolabiliyor tüm mühim kararları atabeg Kalavun alıyordu. Artık kontrol ve yürütme aygıtlarına hâkim olan Kalavun, Zahiriyye memlûklerini sürekli baskılayarak²⁴⁴ yakın gelecekteki iktidarının önündeki pürüzleri gidermekteydi. Buna karşın, bir süredir unutulmaya yüz tutmuş hoşdaşlarını, ikta' ve mevki dağıtımlarıyla tekrardan ön plana çıkarmıştı. Keskin bir basiretle, Baybars'ın elit birliklerini ortadan kaldırma düşüncesinin ancak Sülemiş adının gölgesinde tatbik edilmesiyle tepki çekmeyebileceğini öngörebilmişti. Aksi takdirde, Zahiriyye'nin tasfiyesine saltanata ulaşıktan sonra odaklansaydı, en iyimser olasılıkla yorucu bir üstünlük kurma çekişmesiyle vakit ve enerji kaybedebilirdi. Nihayet koşullar kendi namına olgunlaşınca, ülkenin sevk ve idaresi sorumluluğunu bir çocuğun sırtlanamayacağı gündemiyle toplanan bir mecliste, takriben yüz günlük bir sembolik hâkimiyetin sonunda Sülemiş'in azledilmesi karara bağlanmıştı.²⁴⁵ Atabeglik sürecinde kurnaz ama bir o kadar da rasyonel uygulamalarla taht yolunu açan Kalavun, şimdi resmîyette de imparatorluğun birinci adamı olmuştu.

En kritik vazifeleri sadık adamlarına emanet etme noktasında Kalavun da oldukça hassas davranacaktı. Bu anlamda, hükümranlığı boyunca (1279-90) ismini sıklıkla duyacağımız Hüsameddin Toruntay'ın saltanat naipliğine atanmasının²⁴⁶ özellikle belirtilmesi gerekir. Böylelikle yönetimi için tedirginlik kaynağı olabilecek klikleri imha ederek aldığı güvenlik önlemlerini kendi memlûklerini anahtar noktalara getirerek perçinliyordu. Öte yandan ne denli ciddi tedbir metodlarına başvursa da uçsuz bucaksız toprakların uzak mıntıkalarını süratle kontrol altına alabilmek pek de sıkıntısız olmayacaktı. Nitekim Baybars'ın karşılaştığı itaatsizlik sorunsalını andırarak şekilde, Kalavun da gene yönetiminin erken devrelerinde ve gene Dimaşk'ta zuhur eden bir başkaldırıyı bertaraf etmekle uğraşacaktı. Üstelik Baybars'ın durumuyla kıyaslandığında, bu isyanın uzunca bir müddet başını ağrıtaacağı söylenebilirdi.

Bahrîlerin eskilerinden olan Sunkur el-Aşkâr, Kahire'deki saltanat değişimini öğrenince, Alameddin'e telmihte bulunurcasına, Dimaşk'ta kendi sultanlığını

²⁴⁴ İbnü'l-Furât, c. VII, 150; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 121; İbn İyas, 95.

²⁴⁵ Baybars el-Mansuri, 174; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 121.

²⁴⁶ Nüveyrî, c. XXXI, 4-5.

yaydı.²⁴⁷ (1280) Havalinin âyanından, din bilginlerinden, hukukçulardan (kadılar) ve halk tabakasından biat almak²⁴⁸ yoluyla bölgedeki hâkimiyet iddiasını yasallaştırmaya da çabaladı. Tartışma götürmez, kıdemlilik ve politik taktikler geliştirme yönünden Sunkur el-Aşkâr en az Kalavun kalibresinde bir memlûk idi. Rakibinin itibarını zedeleyecek propagandalarla kendi namına kitlesel destek oluşturmanın yöntemlerini biliyordu. Birazdan otoritesini tanımadığı Memlûk sultanının nakledeceği ordularla girişeceği mücadelelerde Halep, Hama ve diğer çevre naipliklerden askerî takviyeler alması, bu birimler nezdinde de etkisini artırdığını göstermekteydi. Yine de, kendisine itaat eden kitle ve aldığı yardımlar, Kahire'den sevkedilen birlikler karşısında aciz duruma düşmesini engelleyemeyecekti. Kalavun, başlangıç operasyonları mahiyetindeki çatışmalar sonrasında, isyanı mutlak biçimde bastırabilmek amacıyla Alameddin Sencer komutasındaki orduyu bölgeye yolladı. Ne tuhaf rastlantıdır ki, Alameddin yaklaşık yirmi sene evvel çıkardığı ayaklanmanın merkezi olan Dimaşk'a bu defa Sunkur el-Aşkâr ayaklanmasını sindirmek için gidiyordu. Neticesinde Sunkur el-Aşkâr'ı firara zorlayan savaşta, Mısır ordusu Dimaşk ordusuna bir kez daha hezimet hissini tattırmişti.²⁴⁹

Dimaşk'taki kargaşa hâlinin yatıştırılması ve buradaki denetimin meşru kimselere devredilmesi, Kalavun açısından memnun ediciydi. Lakin Sunkur el-Aşkâr'ın kaçışı, tam olarak istenilen sonuç olamazdı. İlhanlıların mevzubahis iç çekişmeyi fırsat bilerek zahmetsizce ulaştıkları Halep'i yağmalamaları,²⁵⁰ isyan olayının acilen ve bütünüyle çözümlenmesi gerektiği hususunda bir uyarıcı oldu. Neyse ki İlhanlı yıkımları uzun sürmemişti ama her iki taraf da kritik bir muharebenin eşiğindeydi. Tabiatıyla Kalavun'un Sahyun dolaylarına kaçan Sunkur el-Aşkâr ile hiç değilse şimdilik anlaşmaya varması, bu hassas süreci sorunsuz bir biçimde ilerletebilmek için en uygun yol olarak belirliyordu. Barış şartları (1281) gereğince, Memlûk sultanı, hâkimiyetini kabul etmesine mukabil sığındığı Sahyun'a ilaveten Antakya, Balatunus

²⁴⁷ Baybars el-Mansuri, 178; Nasreddin Şafi' bin Ali, *Kitab-ı el-Fazl el-Me'sur min Siret-i es-Sultan el-Melik el-Mansur*, Ömer Abdüsselâm Tedmürî (thk.), Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998, 53; Nüveyrî, c. XXXI, 8; Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, 159; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 131.

²⁴⁸ İbn Tağribirdi, c. VII, 294.

²⁴⁹ Baybars el-Mansuri, 181-3; Nüveyrî, c. XXXI, 10-2; İbn Tağribirdi, c. VII, 295-6.

²⁵⁰ İbn Tağribirdi, c. VII, 298-9.

ve Kefertab gibi Kuzey Batı Suriye'deki yerlerin Sunkur el-Aşkâr'ın beyliğine ait olduğunu tanıyacaktı.²⁵¹ Anlaşmanın doğal bir yansıması olarak, Sunkur el-Aşkâr ve refakatindeki emirlerin, aynı sene içerisinde vuku bulan ve mühim yararlılıklar gösterecekleri Hıms savaşında İlhanlılara karşı sultanın yanında mücadele etmeleri,²⁵² Kalavun adına kısa vadeli bir kazanım kıymetindeydi. Öbür yandan uyumluluk hâlinin yedi yıl kadar sürmesi, akdedilen sözleşmenin yapay ve kırılğan bir özellikte olduğunu sezdirir. Memlûk sultanı, yukarıda değinilen Markap muhasarasına bizzat katılmayan ve gerekli yardımcı kuvveti sevk etmeyen Sunkur el-Aşkâr'ın ihmalkârlığında ya da kasıtlı davranışında, ikamet ettiği Sahyun'a çıkarma yapmak için aradığı mazareti bulmuştu. Saltanat vekili Toruntay marifetiyle kuşatılan Sahyun'da Sunkur el-Aşkâr -aman isteğiyle- teslim alınır ve Kahire'ye gönderilir.²⁵³ (1287) Kalavun, hayli zamandır gündemini meşgul eden bu problemlili Memlûk emirinin affedilme talebini yanıtızsız bırakmaz, ona sıcak yaklaşır ve ikramlarını esirgemez.²⁵⁴

Pek çok temel referans eserinin bahsetmeden geçmediği, Baybars ve Kalavun dönemlerinde tanık olunan iki ciddi iç karışıklık vakasının benzerliklerini farkedebilmek için kesif bir dikkate dahi lüzum yoktur. Bilhassa, iki sultanın, isyanları eninde sonunda tümüyle durdurulan ve nihayetinde özerkleşme teşebbüslerinden ötürü pişmanlık duyan emirlere merhametle dahası ihsanla yaklaşan tutumlarındaki yakınlık göze çarpmaktadır. Kalavun'un tavrını mantıklı bir çerçevede izah edebilmek görece kolaydır. Zira Sunkur el-Aşkâr da kendisi gibi kadim ve saygın bir Bahrî emiridir ve Aybek hükümeti esnasında Mısır'dan kovulmakla başlayıp Baybars'ın iktidarına değin süren zorlu seneleri beraber atlattımlardır. Bu itibarla eski arkadaşlık hukukunun, Kalavun'un bağışlayıcı yönelimine tesir ettiği biçimindeki tahmin pek de zayıf gözükmeyecektir. Öte taraftan iyilikle muamele etmesine karşın Kalavun'un, Baybars'ı andıracak şekilde, Sunkur el-Aşkâr'a, onu takip mesafesinden uzaklaştıracak yüksek payeli bir

²⁵¹ Nüveyrî, c. XXXI, 13-4; Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 66.

²⁵² Şafî bin Ali, *Kitab-ı el-Fazl el-Me'sur*, 89; İbn Tağribirdi, c. VII, 302-4.

²⁵³ Baybars el-Mansuri, 258-9; Ebu'l-Fidâ, c. II, 356-7; Nüveyrî, c. XXXI, 15; İbnü'l-Verdî, c. II, 334; İbn İyas, 97; P. M. Holt, *Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Qalawun (678-89/1279-90)*, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2, 1989, 279.

²⁵⁴ Ebu'l-Fidâ, c. II, 357; Nüveyrî, c. XXXI, 15; İbn İyas, 97.

sorumluluk tevdi etmediği anlaşılıyor. Zaten bu türden bir yetki verme, mezkûr emirin uzunca bir süre yaşattığı sıkıntı hatırdâ tutulduğunda, aşırı, riskli ve manasız bir taltiflendirme olurdu. Sunkur el-Aşkâr maddesiyle bağıntılı olarak vurgulanması gereken bir diğer konu, sultanın bazı mevkileri muhatabının denetimine bıraktığı 1281 tarihli anlaşmadan hareketle, egemenliğin paylaşılabilir olduğu yönünde yapılacak çıkarımların yanılığınca içereceğidir. Dolaylı olarak ifade edildiği üzere, sultan böylesi tavizkâr bir muhtevada olan anlaşmayı olağan sayılamayacak koşullarda onaylamıştı. Kuzeydeki eyaletlere müteveccih İlhanlı baskınları ve yaklaştığı hissedilen büyük bir savaş (Hıms), Kalavun'u, asi emiriyle mutabakat sağlamaya sürükledi. İlhanlı tazyiklerinden kaynaklı tedirgin ruh hâli akılda tutulduğunda, Sunkur el-Aşkâr'ı imparatorluk içindeki bir beyliğin lideri statüsüne getiren anlaşmanın, bir tercihin değil bir zaruretin sonucu olduğu yargısına varılacaktır. Dolayısıyla bu anlaşmanın, üniterleşme arzusundan ödün verme veyahut parçalı yönetime evrilme şeklindeki antitezler için sağlam bir dayanak olamayacağı söylenebilir. Nitekim sultanın, ilk kusurlu hareketinde Sunkur el-Aşkâr'ı tutuklatarak pasifleştirmesi ve kontrolündeki noktalarda da tam bir hâkimiyet tesis etmesi, geçici bir nitelikte gördüğü anlaşılan mutabakat metnine, gerçekte rızasının olmadığı izlenimini verir.

Tekrardan sultan ile kıdemli bir emir arasındaki gerginliğin feci bir akıbetle değil de ılımlı yönelimlerle sonlandığı mevzusuna dönülecek olursa, incelenen olayın, seçkinlerin varlığını göz ardı etmeyen Memlûk yasasının geçerliliğini delillendiren bir başka emsal olduğu düşünülecektir. Bu minvaldeki bir yorumlama, kesinlikle, hiçbir hakikat payının bulunmadığı eleştirisiyle değerlendirilemez. Gerçekten de, gerek Baybars'ın gerekse de Kalavun'un elit emirlerin neden olduğu krizleri ikna metodlarıyla ve nihayetinde affedici olarak çözmeyi yeğlemeleri, *nizam*'ın işlevliliğini teyit etmektedir. Fakat sanıyoruz ki biz yeniden ve ısrarla, bu olgunun işlevselliğine dair temkinli, mübalağasız bir yaklaşımda olmayı önereceğiz. Çünkü bahsedilen iki olay –Alameddin Sencer ve Sunkur el-Aşkâr- dışında, üst düzey bürokratlar arasındaki, özellikle de otonomlaşma yahut saltanatı gasp etme temayüllerinden ileri gelen krizlerin, konsensüs yoluyla aşıldığını kanıtlayacak başkaca örnekler bulmak güçtür. Kaldı ki, yine Baybars'ı hatırlatacak biçimde, Kalavun'un da her karşı çıkma teşebbüsünü sakinlikle engellemeye çalıştığı zannına da kapılmamalıdır.

Kendisi aleyhine bir komplo hazırlığı içinde oldukları tespit edilen Seyfeddin Köndek ve bir kısım Zahiriyye memlûkü, Kalavun'un aynı m samahak r muamelesinden yararlanamayacaktı. Yakalanmalarının ardından suçlarını itiraf eden komplocu emirler, affolunmaları için merhamet diledilerse de idam edilmekten kurtulamadılar.²⁵⁵ (1281) Kalavun'un, sonuçta her ikisi de konumuna kast eden ba kaldırılara verdiği reaksiyonlardaki orantısızlığın ne şekilde tahlil edilebileceğini bilemiyoruz. Belki bu son vakada ölümle cezalandırmaya başvurması, henüz atabeglik rütbesinde iken belirlediği, Zahiriyye grubunu ortadan kaldırmaya dönük maksadındaki kararlılığın bir yansımasıydı. Buna mukabil Sunkur el-A k r ile varolan ortak geçmişi ve aynı memlûk topluluğunun (Bahriyye)  yeleri olmak, ona karşı iyilikle davranmasını açıklayabilecek faktörlerdi. Bizim iki  rneği mukayese etmemizdeki asıl gaye, Kalavun'un, arzettiği tehdit itibariyle hemen hemen denk sayılabilecek iki ba kaldırının faillerine gösterdiği tepkinin tutarsızlığını  ne çıkarmak değil, kimi durumlarda rafa kaldırılan *nizam*'ın yaptırimsal etkisini yitirdiğini ifadelendirmektir.

Merkeze yakın olmayan eyaletlerde yükselen çatlak seslere, başarısız  zerkle me ve suikast denemelerine karşın, Baybars ve Kalavun'un iktidarları esnasında iç siyasi muvazenenin mühim  l de tesis edildiği belirtilmelidir. İkincisinin ölümüyle ba layıp Nasır Muhammed'in   nc  sultanlık devresine kadar devam edecek zamansal aralıkta ise, politik dengenin  atırmasına, kırılmasına ve nihayet yerini bir istikrarsızlığa bırakmasına m zahede edilir. Yirmi yılı kapsayan ilgili periyotta (1290-1310), imparatorluk siyasasına hizip savaşları egemen olur. Süreç, elit bürokratların ağırlıklarını daha da duyumsanır bir düzeye ula tırmalarıyla alaka uyandırır. Tahtta kalma müddetleri birkaç yıl ile mahdut h k mranların kariyerleri bazen de yaşamları, emirlerin müdahaleleri neticesinde hal' edilmelerle veyahut politik cinayetlerle noktalanır. Kalavun'un oğlu ve ardılı Eşref Halil, bu süreçte, suikast  emirlerin saldırısıyla katledilecek sultanların ilki olacaktır.

²⁵⁵ Nüveyrî, c. XXXI, 52; Ayn , c. II, 263-6; Daniel Beaumont, Political Violence and Ideology in Mamluk Society, *Mamlûk Studies Review*, Vol. 8/1, 2004, 210.

Babasının mahir komutanı ve saltanat vekili Toruntay'ı bir an evvel yok etmeyi kendisine amaç edinmesi, Eşref Halil yönetiminin ne denli kanlı geçeceği hakkında fikir vermekteydi. Nakillerden anlaşıldığı ölçüde, yeni sultanın Toruntay'a karşı geçmişten kalan bir nefret ve kını vardı. Kalavun'un veliahdı olarak belirlediği ancak henüz kendisi hayatta iken vefat eden büyük oğlu Alaeddin, babasının olduğu kadar Toruntay'ın da favorisiydi. Saltanat naibinin teveccüh ve desteğini büyük kardeşine yoğunlaştırması, Eşref Halil'i kıskançlığa ve şahsî bir öç almaya kışkırtmış gibi görünmektedir.²⁵⁶ Şu an Memlûklerin efendisi vasfıyla, intikamını alabilecek bir kudretteydi. Katına çağırıldığı Toruntay, en savunmasız hâliyle huzuruna çıkarıldı ve hemen akabinde talimatıyla öldürüldü. (1290) Yine onunla kişisel bir husumeti bulunan Sencer Şücaî tavassutuyla, maktul naibin ciddi bir yekûn tutan aynî ve nakdî cinsten tüm servetini hazineye aktarmayı da ihmal etmedi.²⁵⁷ Tek başına, Toruntay'ı katlettiği hadisesinden, önceki kuşak bürokratları elimine etmek için bir kampanya başlattığını çıkaramayız. İşaret edildiği gibi, bu daha çok sadece kendisini ilgilendiren bir hesaplaşma keyfiyetindeydi. Fakat mevzubahis hesaplaşma, dolaysız olarak, üst tabakada bir dolaşıma, yani, yükselişlere ve düşüşlere temel oluşturacaktı. Sultan, Toruntay'ın ardından boşta kalan niyabet rütbesi için Bedreddin Baydara'yı münasip bulmuştu.²⁵⁸ İktidarında nispeten aktifleşen vezaret mevkisi, aslen Dımaşk ehlinde bir tüccar olan İbn Salus'un sorumluluğuna verilirken²⁵⁹, biraz sonra azledilen Şam vekili Hüsameddin Laçın'ın yerine ise, Sencer Şücaî atanacaktı.²⁶⁰

İdarî kademelerdeki dönüşüm ile bağıntılı olarak, Eşref Halil'in, babasının memlûkleri üzerindeki tazyikleri de tutuklamalar biçiminde açığa çıkmaya başlayacaktı. İleride, peş peşe Memlûk tahtına çıkmalarıyla tanıyacağımız Zeyneddin Ketboğa ve Hüsameddin Laçın, sultanın baskı uygulamalarına maruz kalan emirler arasındaydı. Ketboğa, sultan tarafından huzuruna gelmesi istenen Toruntay'ın hayatından kaygı duyduğu için ona refakat etmek suretiyle Eşref Halil'in katına varmış ve saltanat naibine saldırı anında onunla birlikte yakalatılıp sonrasında da hapsedilmişti. Yanı sıra Toruntay'ın trajik akıbetine uğramamış, kısa süreli

²⁵⁶ Nüveyrî, c. XXXI, 116; İbnü'l-Furât, c. VIII, 99; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 219.

²⁵⁷ Baybars el-Mansuri, 274-5; Nüveyrî, c. XXXI, 116-7; İbn Haldun, c. V, 463; İbnü'l-Furât, c. VIII, 100-1; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 218-9; İbn Tağribirdi, c. VII, 383-5; İbn İyas, 102.

²⁵⁸ Baybars el-Mansuri, 275; Nüveyrî, c. XXXI, 118; İbnü'l-Furât, c. VIII, 102.

²⁵⁹ Baybars el-Mansuri, 275; Nüveyrî, c. XXXI, 120; İbn Haldun, c. V, 463.

²⁶⁰ Baybars el-Mansuri, 283; Ebu'l-Fidâ, c. II, 361.

hapisliği, sultanın emri üzerine salıverilmesiyle bitmişti.²⁶¹ Hüsameddin Laçın'ın sultanın hiddetini üzerine çekmesine sebep olacak tedirgin psikolojisini de, söz konusu sindirme politikalarının bağlamından kopararak yorumlayamayız. Akka kuşatması sırasında, Sencer Hamavî isimli emirin, Eşref Halil'in kendisini tevkif edeceği iddiaları karşısında evhâma kapılan Laçın, endişeyle kaçmaya yeltendiyse de birtakım Şam ümerasının ikna edici tavsiyeleriyle geri dönmüştü. Ne var ki avdeti, artık şüphelendirdiği sultanı, kendisini tutuklattırmaktan ve de hapsedilmek üzere Mısır'a, Kalatü'l-Cebel'e göndertmekten alıkoymayacaktı.²⁶² Saltanat naibi Baydara'nın serbest bırakılması hususundaki aracılığı olmasaydı,²⁶³ yüksek olasılıkla, geleceğin Memlûk sultanlarının sayılarında bir eksilme olacaktı. Ayaklanmasıyla Kalavun hükümetini ciddi anlamda bezdiren Sunkur el-Aşkâr'ın da gene Eşref Halil'in buyruğuyla idam edilmesi,²⁶⁴ bu bahiste belirtilmesi lazım gelen infâzlardan bir diğeridir.

Tecrübesizliğin verdiği cesaretle, hiç tereddüt etmeksizin alınan tutuklama ve ölüm cezası kararlarıyla Eşref Halil, seçkinleri dehşet ve ürperti duygularına boğmaktaydı. Üstelik korku imparatorluğunu bir-iki sene gibi ziyadesiyle kısa bir süre içerisinde tesis etmişti. Doğal olarak tevkiflerin peşi sıra gelen tahliyeler, emirlerde bir minnettarlık hissi uyandırmayacaktı. Tersine onları, öfkesiyle hareket eden sultanı ortadan kaldırma niyetiyle kurulan ittifaklara çekmekteydi. Dolayısıyla Eşref Halil'in otoritesini pekiştirmek için tercih ettiği katı uygulamalar, gerçekte, onu adım adım katline doğru sürüklemekten başka bir şeye yaramıyordu. Sadece babasının devrinden kalma Memlûkler değil kendisi tarafından yüceltilenler de gazabından endişe duymaktaydılar. Hatta sultanı öldüren suikastçı emirlerin başında Baydara'nın bulunmasına bakılırsa, ondan en çok çekinenlerin aslında en yakınındakiler olduğu bile varsayılabilir.

İskenderiye'ye gelen İbn Salus'un buradaki gözlemleri, sultan ile Baydara arasında şiddetli bir gerilime gerekçe olacak ihtivadaydı. Memlûk veziri, kentte Baydara hesabına aşırı mikyasta zahire stoklandığını ve ticarî işletmeler üzerinde bir tek el

²⁶¹ İbnü'l-Furât, c. VIII, 100-2.

²⁶² Baybars el-Mansuri, 283; Nüveyrî, c. XXXI, 132-3.

²⁶³ Nüveyrî, c. XXXI, 154.

²⁶⁴ Baybars el-Mansuri, 290-1; Nüveyrî, c. XXXI, 154.

oluşturulduğunu görmüştü. Eşref Halil, vezirinin derhâl tarafına iletmiş rapor üzerine oldukça sinirlendi ve bir açıklama duymak amacıyla değil kızgınlığını belli etmek için Baydara'yı katına çağırdı. Yüz yüze gelindiğinde, ona karşı tehditler savurmuş, ağır ifadeler sarfetmişti. Çaresizlik ve tedirginlik içindeki Baydara, bir an evvel oradan ayrılmak isteğiyle, teskin edici yanıtlarla karşılık vermekten başka bir çıkar yol bulamadı. Sultanın verdiği gözdağı, aşağılayıcı üslubu üzerinde tesir bırakmış olacak ki, saltanat naibi görüşmenin ardından suikast tertipleme gibi oldukça radikal bir teşebbüse meyledecekti. Eşref Halil'in her an feci bir cezalandırmaya başvurabilecek potansiyeli hesaba katılırsa, böylesi riskli bir kararın hayatta kalma içgüdüleriyle alınmış olması muhtemeldir. Baydara suikast planına dâhil olacak suç ortakları bulmak hususunda da zorlanmayacaktı. İçlerinde, sultanın cezaî yaptırımlarına maruz kalmış Laçin gibi hoşdaşlarının da yer aldığı bir çete kurmuştu. Eşref Halil'in tedbirsiz olarak Terûce dolaylarına avlanmaya gitmesini, saldırı anı olarak belirleyen Baydara ve hoşdaşları, müdafaa gücünden yoksun durumdaki sultanı katletmişlerdi.²⁶⁵ (1293)

Makrîzî'nin düştüğü nottan, tahtta kalma süresi üç yılı biraz aşan Eşref Halil'in öldürüldüğünde takriben 30 yaşlarında olduğunu öğreniyoruz.²⁶⁶ Buna göre, Memlûkler ona sultan olarak biat ettiklerinde 20'li yaşlarının sonlarında deneyimsiz bir gençti. İlgili bölümde bahsedildiği üzere, askerî atılımlarıyla elde edilen kazanımlar takdir edilecek bir boyuttaydı. Lakin savaşçılık yönünü parlatan meziyetlerinin, politik oyunları layıkıyla oynayabilme noktasında hiçbir karşılığı yoktu. Nitekim günden güne düşmanlarının sayısını artıracak tercihleri, kısa vadeli bir saltanat ve dramatik bir son siyasî alandaki yetersizliğini delillendirmekteydi. Gerçekte, seçkinleri bir baskı grubu olarak telakki edip onları edilgen bir statüye indirme çabaları, imparatorluğun siyasi yapısının doğasına aykırı düşmüyordu. Üst tabakadaki klikleşme ve otoriteyi kabul ettirme mücadeleleri, Memlûklerce alışılan, sıradanlaşmış bir olguydu. Fakat nüfuzlu emirleri tedricen ve sistematik bir biçimde etkisizleştiren bir babanın ardından, aynı işlemi, süratle ve oldukça katı bir şekilde

²⁶⁵ Baybars el-Mansuri, 295-6; Nüveyrî, c. XXXI, 163-4; İbnü'l-Furât, c. VIII, 166-8; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 245-6; İbn Tağribirdi, c. VIII, 17-8. Eşref Halil ile Baydara arasındaki gerginliğin ve sultanın katline doğru ilerleyen sürecin etraflı bir anlatımı için bkz. Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 79-82.

²⁶⁶ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 246.

gerçekleştirme gayreti, başarısızlığının temel nedeni olan tecrübesizliğini ortaya çıkarıyordu. Sultan, inhisarcılık ve fazlaca zahire yedeklemek gibi usulsüzlükler yapan Baydara'ya yönelttiği kızgınlığında pek haksız sayılmazdı ama yaptırımlarıyla nefretlerini kazandığı emirlerin komplo hazırlığındaki saltanat naibinin etrafında kümelenmesi, tamamıyla kendi hatalı siyasetinin bir sonucuydu. Ne yazık ki hatasını düzeltebileceği bir başka fırsatı da olmayacaktı.

Suikast sonrasında Baydara, beraberindeki kısıtlı sayıdaki hoşdaşları tarafından sultan olarak kabul görmüştü. Eşref Halil'in memlûkleri (Eşrefiye), kendisine *Kahir* lakabını yakıştıran Baydara'nın zaten hukukî geçerliliği olmayan saltanatını devirmek amacıyla, Ketboğa'nın çevresinde birleşti. Çok geçmeden gerçekleşen çarpışmada Eşrefiye, efendilerinin katillerinden ibretlik bir intikâm almıştı. Ele başları olan Baydara öldürülürken, komploya iştirak eden Laçın ve Kara Sunkur Kahire'de saklanmak suretiyle canlarını kurtarabilmişlerdi.²⁶⁷ Kaos havasının nispeten sakinleştirilmesiyle ekâbir, münhal hükümrânlık koltuğu için kimin uygun olduğunu tespit etme gündemiyle toplanacaktı.

İleri gelenlerce, iki kız çocuğu dışında ölümüyle kendisine tâbi olunacak bir erkek varise sahip olamayan Eşref Halil'in²⁶⁸ ardından bu sıralarda dokuz yaşlarında olan kardeşi Nâsır Muhammed'e biat edilmesi fikri benimsenmişti. Müteakiben, gayet normal olarak yönetsel meseleler hakkında tasarrufta bulunamayacak olan sultana vekâlet etmeleri için Ketboğa saltanat naipliğine, Sencer Şücaî ise vezirliğe terfi ettirilmişti.²⁶⁹ Vezaret makamının bir önceki temsilcisi İbn Salus'un nüfuzu, Eşref Halil'in öldürülmesiyle kırılmış ve izleyen süreçte Ketboğa-Şücaî ikilisinin girişimleriyle ortadan kaldırılmıştı.²⁷⁰ İbn Salus konusundaki uyumluluklarına rağmen, biraz sonra yeni saltanat naibi ile vezir arasında da bir üstünlük kurma kavgası yaşanacaktı. Rakipsizleşme arzusundaki tarafların mücadelesinde, veziri saf dışı bırakan Ketboğa²⁷¹ artık de facto Memlûklerin en kudretli adamıydı. Fakat imparatorluğun tepe noktasında cereyan eden karışıklıklar bir türlü durulmuyordu.

²⁶⁷ Baybars el-Mansuri, 296-7; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 248.

²⁶⁸ İbnü'l-Furât, c. VIII, 169.

²⁶⁹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 249.

²⁷⁰ Ebu'l-Fidâ, c. II, 367.

²⁷¹ İbn Tağribirdi, c. VIII, 42-6.

Ketboğa'nın, maktul sultan Eşref Halil'in katillerinden Laçın ve Kara Sunkur'un saltanat makamınca, Nâsır Muhammed tarafından bağışlanması için aracılık yapması, Eşrefiye'nin tepkisiz kalamayacağı bir davranış keyfiyetindeydi. Kızgınlıklarını taşkınlık çıkararak yansıtan Eşrefiye Memlûklerinin estirdikleri kaotik hava, ancak asilerin bertaraf edilmesiyle yumuşatılabilmişti.²⁷² Memlûklerin mazisinde yakın emsâllerine çokça rastlanılabilir olan bu çalkantılı süreç, genel itibariyle siyasî bir buhran şeklinde yorumlanacaksa da, Ketboğa nevinden saltanat arzusundaki yüksek rütbeli emirler açısından kazanca dönüştürülebilecek bir kriz olarak değerlendirilecekti. Keza Ketboğa da, tıpkı Aybek, Kutuz ve hatta Kalavun gibi, bunalım süreçlerinin üstesinden gelemeyeceği yönündeki artık kanıksanan bir mazaretle azledilen çocuk sultanların yerine geçen Memlûklerden biri olacaktı. Kasım/Aralık 1294'te Nâsır Muhammed'in Moğol asıllı saltanat naibinin hâlihazırdaki fiilî sultanlığı, yine seçkinlerin görüş ittifakıyla resmîleşmişti.²⁷³ Hal' edilmek üzere *sultanlaştırılan* çocukların kaderini paylaşan Nâsır Muhammed ise, şu an için saltanat çemberinin dışına itildiyse de Memlûkler ileride bu çocukla tekrar tekrar karşılaşacaktı.

Konjontürel koşulların zorlamalarından dolayı, Memlûklerde her yönetim değişikliği, yeni ve kaçınılmaz bir köklü kadrolaşmayı da beraberinde getirmekteydi. Bir siyasi gereklilik olarak, iktidarını emniyete alma düşüncesiyle yeni atamalar gerçekleştirecek olan Ketboğa hükümeti de bu bakımdan bir istisna teşkil etmeyecekti. Bu çerçevede, Ketboğa, naiplik döneminde koruyup kolladığı Laçın'ı saltanat naipliği sorumluluğuyla onurlandıracaktı ki bu tayin, sonraları, belki daha önce hiç olmadığı kadar pişmanlık duyacağı bir tercih olarak karşısına çıkacaktı. Sultan, Dımaşk'ta iktidarını temsil etme yetki ve sorumluluğunu de yine kendi belirlediği bir memlûküne bahşetti. Eyaletin vazifesinden uzaklaştırdığı naibi İzzeddin Hamavî'nin boşta kalan yerini memlûkü Seyfeddin Adilî ile doldurmuştu.²⁷⁴ Elini kuvvetlendirmek gayesiyle aldığı önlemlere karşın, genel bir hoşnutsuzluğa yol açan yönelimleri ve tahttaki senelerine tesadüf eden iklim baskısı, konumunu sarsacak etkenler olarak temayüz etmekteydi. Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere,

²⁷² Baybars el-Mansuri, 303-4.

²⁷³ Baybars el-Mansuri, 305; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 259-60; İbn Tağribirdi, c. VIII, 55-6.

²⁷⁴ Baybars el-Mansuri, 310; Nüveyrî, c. XXXI, 193-4.

Ketboğa'nın Memlûk ülkesine iltica eden Moğollara aşırı alaka gösterip ayrıcalıklı davranması müşterek tepkilere ve döneminde yaşanacak şiddetli kıtlık ve kuraklık saltanatının uğursuzluk getirdiği şeklindeki mantık dışı bağdaştırmalara neden olacaktı. Memnuniyetsizlik ve şikâyetlenmelerin eyleme aktarılması noktasında sabırlı bir bekleyişe de ihtiyaç duyulmadı. Dımaşk seyahatinden Kahire'ye dönüşte Ketboğa, himayesine aldığı, yüksek payeli tevcihlerle yücelttiği Laçın'ın liderliğindeki bir Memlûk grubunun baskınına uğradı. Otağına saldıran emirler, yakın adamlarından birkaçını kılıçtan geçirmişlerdi. Ketboğa, yanındaki az sayıdaki memlûkleriyle birlikte, Dımaşk taraflarına kaçmak suretiyle saldırgan emirlerin pençesinden kurtulduğu için oldukça şanslıydı. Onun firarı üzerine ümerâ Laçın'ın çevresinde toplandı. Bu yönelme, Memlûklere artık kimin komuta edeceğine dair bir belirtiydi.²⁷⁵ (1296) Laçın, - selevi ve hoşdaşı olan Ketboğa'nın yakalatılması konusunda ısrarcı olmamış, haberleşme yasağı getirmek üzere Sarhad'da ikâmetine izin vermişti.²⁷⁶ İkinci sultanlık devresinde Nâsır Muhammed tarafından Hama'yı yönetmekle vazifelenirilen Ketboğa,²⁷⁷ 1303 yılındaki ölümüne değin burada kaldı.²⁷⁸

Hayret edilesi bir süratte el değiştirmeye başlayan Memlûk tahtının şimdiki sahibi Laçın, Nüreddîn Ali'nin memlûklerinden olmakla birlikte efendisinin hal' edilmesi ve akabinde Bizans'a sürülmesi üzerine kendisini satın alan Kalavun'un hanehalkına katılmıştı.²⁷⁹ Kalavun'un hâkimiyet dönemi kendisinin de yükselişine vesile olmuş, onun imparatorluğa hükmettiği esnada Dımaşk niyabetine getirilmişti.²⁸⁰ Efendisinin oğlu Eşref Halil zamanında azledilişine ve nasıl hırpalandığına değinilmişti. Sonuncusuna düzenlenen suikastin faillerinden biri sıfatıyla belli bir müddet Kahire sokaklarında gizlenmiş ve bu gizlilik hâli kendisini korumasına alan vefakâr hoşdaşı Ketboğa'nın naipliğine değin sürmüştü. Nihayet, hoşdaşlık hukukunu çiğnemek pahasına, Ketboğa'yı sultanlıktan vazgeçmeye mecbur bırakan hamlesi, onu, bir memlûkün erişebileceği zirve noktasına çıkarmıştı. Kıdemliler oligarşisi, ülkenin

²⁷⁵ Nüveyrî, c. XXXI, 195-6, 198; İbnü'l-Furât, c. VIII, 220-1; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 273-4; İbn Tağribirdi, c. VIII, 63-4.

²⁷⁶ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 278.

²⁷⁷ P. M. Holt, The Sultanate of al-Mansur Lachin (696-8/1296-9), *Bulletin of the School Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 36, No. 3, 1973, 525.

²⁷⁸ Ebu'l-Fidâ, c. II, 389; Nüveyrî, c. XXXII, 40; İbn Tağribirdi, c. VIII, 206.

²⁷⁹ İbnü'l-Furât, c. VIII, 222.

²⁸⁰ İbn Tağribirdi, c. VIII, 85.

idaresi mesuliyetinin Laçin'e devredilmesini onaylamıştı. Fakat muvafakatları hiçbir koşula bağlanmamış değildi. Kalavun sonrası yönetimlerde seçkinlerin hızla ve kimi defa zorbaca gözden düşürülmelerine tanıklık edilmişti. Tertiplenen bir mecliste ümerâ, aleyhlerine gelişen bu kötü gidişatı önleme amacıyla en güçlü namzet Laçin'e, sultan olması durumunda kendilerinden biri gibi davranmasını, üzerlerinde tahakküm oluşturmamasını ve varlıklarına itibar etmesini şart koşmuştu.²⁸¹ Ümerânın isteklerini dikkate alacağı şeklindeki Laçin'in vaadi, *nizam*'ın güncellenmesine dönük bir çabalama olarak kıymetlendirilebilir. Yine de kısa vadede dahi maddelerine riayet edilmeyecek sözleşmeye, anlık ve göstermelik bir değer yüklendiğini iddia etmek olasıdır. Daha net ifadelendirmek gerekirse, mezkûr sultanın vaatlerine mugayir uygulamaları karşısında sözleşmeyi, -en iyimser deyişle- umutsuz bir deneme olarak vasıflandırabiliriz. Laçin'in, özellikle seçkinler zararına kendi maiyetini önceleyen tutumu, bu nazariyeyi doğrulayan bir etken olarak belirmektedir.

İlk başlarda gerçekleştirilen rütbe dağılımı, eski Memlûklerin taltif edilmesine ilişkin prensiple uyumluydu. Mesela mevcut sultanın çoğu macerasında adını duyduğumuz ahababı, hoşdaşı Şemseddin Kara Sunkur'a, saltanat naipliği mevkisi tevdi edilmişti.²⁸² Eşref Halil katledilirken Kara Sunkur da oradaydı ve aynı şekilde Ketboğa'nın hayatına kastedilen operasyonda da Laçin'in yanında konumlanmıştı. Esasen karıştığı olaylara bakılırsa, arkadaşının kötü şöhretini paylaşmış olduğu söylenebilir. Ama neticede imtiyazlı kölelerin kademesi en üst olan bir hoşdaşa sahipti ve ortak geçmişin bir karşılığı olarak şimdi onun vekiliydi. Bununla birlikte Kara Sunkur ve devrin diğer seçkin Memlûkleri, sultan ile yaptıkları sözleşmenin statülerini garanti altına alacağını sanıyor idiyseleler yanılacaklardı. Şayet hoşdaşlık bağlarına itimat edildiyse de, bu yanılığdan ziyade eblehlik olurdu. Zira henüz unutulamayacak kadar yakın bir geçmişte Ketboğa'ya ettiği nankörlükle Laçin, hoşdaşlığın kendi nazarındaki değersizliğini açığa çıkarıyordu. Gerçekten de sultan, fazla geciktirmeksizin vaktini, kıdemlilerle kendi memlûklerinin ikâmesine yönelik yaptırımlara ayırdı. Tevkif ettiği ve peşi sıra hapsedtiği (1297) Kara Sunkur'un

²⁸¹ İbn Tağribirdi, c. VIII, 99.

²⁸² Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 276.

salahiyetini genç memlûkü Mengütemür'e aktarmıştı.²⁸³ Holt'un, kadim arkadaşların ve potansiyel rakiplerin dağıtılması ve zayıflatılması gayesiyle başvuru olan tedbirlerden yalnızca biri olarak yorumladığı bu vakayı, pek çok seçkin emirin tutuklanması izledi.²⁸⁴ Mengütemür'ü yetkilendirmesiyle, seçkinleri baskılama hedefiyle bizzat alakadâr olma lüzumu da kalmamıştı. Laçin'in bu doğrultudaki politikalarını âdeta özümseyerek tatbik edecek olan Mengütemür, yıpratma konusundaki azmiyle, kıdemliler nezdinde kusursuz bir despottan farksızlaşacaktı. Öyle ki hâlen imparatorluğun en azılı düşmanı olan İlhanlıların bu sıralardaki hanı Gazan Mahmud'a sığınmak,²⁸⁵ onun eziyetlerinden kurtulmak için bir çare olarak görülüyordu.

Azıtlar ve tevkifler haricinde iktisadi kısıtlamalar getirmek de, sindirme kampanyası çerçevesinde uygulanan baskı yöntemleri arasındaydı. Hüsameddin Laçin'e izafetle *ravkü'l-Hüsamî* olarak bilinen arazi parselasyonu (1298), *halka* birimiyle beraber, emirlerin ikta' hissesini yarı yarıya düşürüyordu.²⁸⁶ Tabiatıyla bu yeni paylaşım, seçkinlerin haklı serzenişlerine sebebiyet vermişti. Ancak itirazlarını iletmeye, ikta' gelirlerinin artırılmasına dair gayretleri söz konusu kadaastro düzenlemesinin beyni ve yürütücüsü olan Mengütemür'ün engellemeleriyle sonuçsuz kalmıştı.²⁸⁷ Kısa bir süre sonra emirlerin sultanın aleyhine tasarlanan bir planın hazırlığı içinde olmaları, Laçin'in ve onun idari mevzularda sorumluluk verdiği mutlak vekilinin zorbalıklarının katlanılmaz bir raddeye ulaştığını anlatır. Aslında Mengütemür'ün kıdemlilerin etkinliklerinin kırılması noktasındaki icraatları, sultanın genel tutumuna aykırı düşmüyordu. Ama ciddi bir tepki göstermeyi gerektirecek aşırılığının, Laçin'in gerçekten tasdikleyebileceği bir düzeyde olup olmadığı hususu bizce şüphelidir. Bahsedilen arazi reformuna ilişkin itirazların Mengütemür'ün müdahalelerinden ötürü Laçin'e iletilmemesi, saltanat vekilinin, yalnızca emirlerin tasfiye sürecini ustalıkla yönetmeyip onlarla sultan arasına, haberleşmelerini kesecek bir duvar ördüğünü de ihsas eder. Bu çıkarımla, Laçin ile seçkinler arasında kurulacak sağlıklı bir iletişimin süreci çok daha farklı bir biçimde ilerleteceği gibi tamamıyla kurgusal

²⁸³ Nüveyrî, c. XXXI, 205; İbn Tağribirdi, c. VIII, 85-7.

²⁸⁴ Holt, *The Sultanate of al-Mansur Lachin*, 527.

²⁸⁵ Nüveyrî, c. XXXI, 222.

²⁸⁶ *Ravk* uygulamaları konusu, ilerideki ilgili başlıkta etraflıca işleneceği için burada detaylandırılmayacaktır.

²⁸⁷ İbn Tağribirdi, c. VIII, 94.

bir yaklaşıma yönlendirme amacı gütmüyoruz. En başından beri, sultanın akdettiği sözleşmeyi ihlal etmeye meyilli olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte biraz sonra gerçekleşecek suikastı öngörememesinde, gelişmeler hakkında bilgisiz olmasının mı yoksa sürece kayıtsız kalmasının mı belirleyici olduğunu saptayabilmek, daha kesin çözümlenmeleri mümkün kılabilirdi. Diğer taraftan hangi ihmâl yahut hatanın ürünü olursa olsun, Laçin, öldürülmesiyle sonlanacak gelişmelerin akış istikametini değiştiremeyecekti. Taahhüt ettiği şartlara ters düşen uygulamalarıyla emirleri fazlasıyla kızdıran sultanın devri, Kalavun'un yetiştirmelerinden (Burciyye) bazı Memlûklerin merkezinde oldukları ve Eşrefiyye'nin içinde yer aldığı bir komployla kapandı.²⁸⁸ (1299)

Hüsameddin Laçin döneminin de, burada tartışılan olgular hakkındaki argümanları test etmede kullanılabilecek birtakım genel unsurlar barındırdığı ve dolayısıyla bütün Memlûk tarihinin kısa bir kesiti olabilecek nitelikler taşıdığı ifade edilebilir. Evveleminde, iç siyasi konsensüsün tesisi noktasında Memlûk yasanının, *nizam*'ın bir kez daha güdük kaldığı görülür. Üstelik tekrardan aktifleştirilmesi için gerçekleştirilen sözleşmeye rağmen yasanın uzun vadede fonksiyonel durumda kalmasına imkân tanınmamıştır. Yasanın Laçin tarafından ihlali, yukarıda temas edildiği üzere, daha ziyade seçkinlerin haklarını sigortalayan *nizam* karşısında sultanların kendilerini güvende hissetmemelerinin bir işaretidir. Sürecin anlattığı bir başka husus, seçkinlerle dengeleyici münasebetler kuran dirayetli hükümler devrinden uzaklaştıkça, şiddetlenen hizip savaşlarının sultanlar aleyhine neticelenmesidir. Aybek, Kutuz ve Eşref Halil'in ardından, doğal olmayan nedenlerle ölen sultanlar listesine şimdi Hüsameddin Laçin de eklenmişti. Dış politikadaki ve özellikle askeri alandaki görkemli kazanımlarla tezat teşkil edecek şekilde, imparatorluğun ne denli dramatik bir iç istikrarsızlıkta olduğunun en kuvvetli delili, hemen her dönemde sayıları çoğalan sultan cinayetlerinin artık olağanlaşmasıydı. Gerek saltanattan kovduğu Ketboğa'ya gerekse de tasfiye ettiği öteki eski dostlarına karşı takındığı acımasız tavırlarıyla Laçin'den öğrendiğimiz diğer bir konu da, köle arkadaşlığının, yaygın kullandığımız ifadeyle, hoşdaşlığın memlûkler arasındaki ilişkileri biçimlendirmede abartılacak kadar derin bir tesirinin olmadığıdır. En azından, eğitim aşamalarında bir arada bulunan memlûklerde organik bir bağın

²⁸⁸ Baybars el-Mansuri, 323-4; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 300-1; İbn Tağribirdi, c. VIII, 101-2.

kurulmasını sağlayan hoşdaşlık duygusunun, politik ve daha başkaca çıkarlar devreye girdiğinde mekanikleşmeye doğru evrildiği belirtilebilir. Elbette aksi bir kanaati kanıtlayacak örneklere rastlanabileceği için, bu hususta, genelleyici ve keskin bir yargıda bulunamayız. Fakat Laçın rneği özelinde, hoşdaşlığa isnat edilen grup ruhu ve dayanışmasının iflas ettiği, tereddütsüzce söylenebilir.

Geride kalan bir klik savaşı sonrası seçkinler, yine sahipsiz bir vaziyetteki Memlûk tahtının kime bırakılacağını müzakere etmek için tekrardan bir araya geldiler. Kendileri adına, hak ve kaynak dağılımında muvazene sağlamak açısından tam bir hayal kırıklığı yaşatan Laçın'den daha az uyumsuz birini bulamamak daha uzak bir ihtimal olsa gerekti. Nitekim uzunca bir vakit beklemeden Laçın'in saltanatında Kerak'a gönderilen Nâsır Muhammed'i²⁸⁹ Kahire'ye davet etmeleri, sultan seçimi mevzusunda pek de çıkmaza düşmediklerini gösterir. Saygın emirlerin ittifakıyla,²⁹⁰ siyasi ve ekonomik krizlerle geçen beş yılın ardından ikinci kez taht makamına yükseltilen Nâsır Muhammed, aklen, muhakkak ki birinci sultanlığındaki çocukla aynı seviyede değildi ama imparatorluğu bütünüyle bireysel kararlarıyla yönlendirebileceği bir yetişkinlikte olduğundan da bahsedilemezdi. Bu yüzdendir ki, şimdi 14 yaşında olan sultanın fiilî yetkilerini, saltanat naipliğine getirilen Seyfeddin Salar ve staddr²⁹¹ Baybars aşniğir (II. Baybars) kullanacaktı.²⁹²

Daha nceki benzer hadiseler, tahtta henüz ergin yaşlarında bile olmayan bir sultanın ve fiilî yönetimde ise etkin bir bürokrat veya bürokratların bulunduğu türden bir senaryonun genelde nasıl bir seyir izleyeceğine dair gtl tahminlerde bulunmayı kolaylaştırmaktadır. İsimleri anılan iki emir ile Nâsır Muhammed arasındaki, Memlûk siyasetine mahsus etkenlerden dolayı tırmanmaya başlayacak gerilimin de bir dereceye kadar nasıl inkişaf edeceği kestirilebilir. Lakin Nâsır Muhammed'in iktidar çekişmesinden üstün olarak çıkması, o tarihe kadar karşılaşılmayan bir vakıa olması hasebiyle, beklenmedik bir final sayılabilir. Alaşağı edilen öteki ocuk sultanların tersine, seçkinlerle giriştiği mücadeleyi mutlak surette kazanan ve bu

²⁸⁹ İbn Tağribirdi, c. VIII, 115.

²⁹⁰ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 307.

²⁹¹ staddr, sultana yahut emire ait mülklerin tahsil, harcama ve idaresinden mükellef görevliye denirdi bkz. Kalkaşendî, c. V, 429.

²⁹² Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 311.

sayede Memlûklerin en otoriter egemenlerinden biri olan Nâsır Muhammed'in bu vasfı, imparatorluk tarihindeki özel yerini de belirleyecektir. Kuşkusuz, çeşitli ve radikal yöntemlerle yok etmeyi başardığı seçkinler zümresine dönük tavizsiz yaklaşımı, ikinci saltanatı zarfında maruz kaldığı kısıtlayıcı ve aşağılayıcı davranışlarla kışkırtılmıştı.

Çaşnigîr ve Salar'ın, buldukları mevki itibariyle, sultana bir nevi akıl danışmanlığı yapmaları, vekâlet etmeleri gerekiyordu. Fakat baskın karakterli bu iki emirin görev tanımlarını ziyadesiyle aşacak ölçüde müdahaleci bir kimliğe bürünmeleri, sultanı bunaltmaya başlamıştı. Devlet işleriyle ilgili meselelerde kendisine neredeyse hiçbir görüş hakkı tanınmayan Nâsır Muhammed, pratikte karşılığı olmayan hâkimiyetini, naibin ve üstaddâr'ın gölgesinde devam ettirmekteydi. İlâveten kendi kişisel alanını bile, mezkûr emirlerin müdahalelerine kapatamayacak kadar acziyet içerisindeydi. Onların sultan üzerinde oluşturdukları hegemonya, saltanat haklarından vazgeçmeyi tercih ettirecek boyutlara varmıştı. Gerçekten de hemen her edimlerine karışmalarından usanan Nâsır Muhammed, hac ibadetini yerine getirmek isteğini belirterek, maiyetiyle beraber Kahire'den ayrıldı. Yol güzargâhını Kerak'a yönlendiren sultan, burada kalmayı kararlaştırmasının ardından tahttan feragat ettiğini başkente bildirdi.²⁹³ Nâsır Muhammed'in istifası, kendi rızasıyla saltanattan çekilmek bakımından, Memlûk tarihinde bir ilkti. Böylelikle onun ikinci sultanlık dönemi de seçkin emirlerin doğrudan etki ettikleri olumsuz şartlar yüzünden kesintiye uğramıştı.

Ne var ki Kerak'a yerleşmekle, emirlerin tahakküm sahasından çıkmak için yeterince uzaklaşmış olmuyordu. Kerak'tan ulaştırılan haber Kahire'yi, Çaşnigîr'in mi yoksa Salar'ın mı sultan olacağı meselesine yoğunlaştırmıştı. Bunlarla boy ölçüşebilecek derecede kuvvetli üçüncü bir adayın olmayışından ötürü, iktidarın bu ikisinden birinin eline geçmesi kesin gibiydi. Salar bir kısım ümerânın desteğine rağmen, taraftarlıklarını rakibinden yana kullanan devrin tehditkâr Memlûk topluluğu Burciyye'ye karşı durma cesaretini gösteremeyince, sultanlık koltuğu, alternatif olmayan Çaşnigîr'e kaldı.²⁹⁴ (1309) Sürecin bu minval üzere ilerlemesi, ekâbirin

²⁹³ İbn İyas, 124-6.

²⁹⁴ Aynı, c. V, 53.

Nâsır Muhammed'in ikinci saltanatına da geçici bir durum olarak baktıkları yönünde bir izlenim verir. Diğer taraftan Çaşnigîr Kahire'yi kontrol altına alsada, Kerak'taki Nâsır Muhammed'in varlığından tedirgindir. Ayrıca Suriye'deki eyalet yöneticilerinin iktidarını benimsediklerinden de emin olunamaz. Huzursuz ruh haliyle Çaşnigîr, gözdağı veren mesajları ve bunaltıcı talepleriyle Nâsır Muhammed'i rahatsız etmeyi sürdürdü. Onun bu sataşmaları ikincisi için askeri bir çarpışmayı, tek ve kaçınılmaz bir seçenek haline getirdi. Nitekim Nâsır Muhammed babasının memlûkleri olan Suriye naiplerini, Çaşnigîr'in baskıcı tutumu hakkında bilgilendirmiş ve yardımlarını isteyerek onları kendi yanına çekmişti.²⁹⁵ Denilene göre, Çaşnigîr'in hükümranlığına sıcak bakmayan Halep, Trablus ve Hama'nın idarecileri de en başından beri onu yeniden Memlûklerin efendisi yapmak düşüncesindeydiler.²⁹⁶ Bilhassa naiplerden aldığı desteklerle Suriye'ye rahatlıkla egemen olan Nâsır Muhammed, etrafındakilerinin terk etmeleriyle gittikçe yalnız kalan ve zayıflayan Çaşnigîr'in herhangi bir mücadeleye yeltenmeksizin kaçması üzerine, hiçbir güçlükle karşılaşmadan Kahire'ye ulaştı ve üçüncü defa tahta çıktı.

Deyim yerindeyse sultanın kara listesindeki pek çok emirin ortadan kaldırıldığı bu periyodu, geçmişin intikamını alma, seçkinlerle hesaplaşma biçiminde tavsif etmede, sanıyoruz ki bir sakınca görülmeyecektir. İlk iki devrenin edindirdiği tecrübelerle Nâsır Muhammed, stabil bir siyasi yapının ve merkezi bir yönetimin önündeki en ciddi seddin, dizginlenemeyen hırslarıyla emirler tarafından çekildiğinin bilincindeydi. Kariyerinin doruğunda ve daha önce hiç olmadığı kadar muktedir olduğu bu dönemde, gücünü ve imkânlarını evvelki senelerde manevi baskılarına uğradığı söz konusu Memlûkleri dağıtmak için seferber edecekti. Bu gaye doğrultusunda uyguladığı şiddetin, onu acımasız bir otokrata dönüştürdüğü açıkça belirtilmelidir. İlk olarak, hem kişisel hem de politik açıdan en büyük hasmı olan sabık sultanı, ondan sonsuza değin kurtulacak şekilde cezalandırdı. Değinildiği üzere, Nâsır Muhammed Kahire'ye doğru yürüyüşe geçtiğinde Çaşnigîr tahttan vazgeçerek, kaçmayı yüksek olasılıkla yenik çıkacağı bir çatışmaya yeğlemiştir. Ama firar etme hususunda da başarısız olmuş ve katına getirildiği Nâsır Muhammed'in

²⁹⁵ İbn Tağribirdi, c. VIII, 245, 262.

²⁹⁶ Yiğit, **Muhammed b. Kalavun Dönemi**, 34.

talimatıyla ve onun gözleri önünde boğdurulmuştu.²⁹⁷ Eski saltanat naibini de, ortağını yakalayan trajik akıbetten daha az sıkıntılı sayılabilecek bir son beklemiyordu. Serbest bir durumda olmasından kaygı duyulan Salar tutuklanmış ve Kalatü'l-Cebel'deki burçlardan birine kapatılmıştı. Burada kendisine yeme-içme yasağı getirilen Salar şiddetli açlık neticesinde ölmüştü.²⁹⁸

Devletin yönetsel alanını, bürokratik ağırlıklarıyla son on yıla hâkim olan emirlerden ayıklayan Nâsır Muhammed, tahtı bırakmak üzere Mısır'dan ayrılması sürecine olumsuz anlamda tesir eden öteki Memlûk ve Memlûk topluluklarını da affetmedi. Kerak dönüşünü takip eden ilk birkaç haftadaki mesaîsini, geniş çaplı tutuklama ve görevden almalarla, ilgili grupların temizlenmesine ayırmıştı. Bu çerçevede, Levanoni'nin, yalnızca bir günde Burciyye tayfasından ve diğer gruplardan sayıları otuzdan fazla olan emirleri tevkif ettirdiği şeklindeki bilgi paylaşımı,²⁹⁹ Nâsır Muhammed'in ne denli köklü bir tasfiye çalışması başlattığı noktasında oldukça aydınlatıcıdır. Memlûklerde böylesi esaslı bir tasfiye işlemi, daima, sadakatinden şüphe duyulmayacak devşirmeleri eksene alan bir kadrolaşmayla tamamlanırdı. Nâsır Muhammed de, söz konusu toplu tutuklamalarla senkronik olarak kendi memlûklerine rütbe ve makamlar bahşetmek³⁰⁰ suretiyle aşamayı ikmâl ediyor ve bu yolla yerini sağlamlaştırıyordu. Ancak otoritesinin tavsadığını sezdirecek hareketlerde bulunanlar onun eliyle terfi edenler bile olsa, gazabından sakınamazlardı. Bu tip bir ihtimalin meydana gelmesi halinde sultan, himaye edici bir patron olmaktan çıkar ve artık varlığı bir endişe kaynağı olan Memlûkünü türlü hile ve tuzaklarla yakalama gayretindeki bir avcıya dönüşürdü. Üçüncü hükümet döneminde yirmi sekiz sene gibi bir süreyle Şam naipliğini yapan, derin bir muhabbet beslediği ve akrabalık bağları kurduğu Tengiz'in gözden düşme ve peşi sıra öldürülme hikâyesi, işaret edilen hususu somutlaştırabilecek bir ihtivadadır.

²⁹⁷ İbn Tağribirdi, c. VIII, 275; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 485; İbn İyas, 130; Holt, *Haçlılar Çağı*, 114; Beaumont, 211; Cüneyt Kanat, *Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigir 1309-1310*, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 13, 1998, 117-8.

²⁹⁸ İbn Tağribirdi, c. IX, 16-7; İbn İyas, 131-2.

²⁹⁹ Levanoni, *The Third Reign of al-Nasir Muhammad*, 28.

³⁰⁰ Levanoni, *The Third Reign of al-Nasir Muhammad*, 28-9; Reuven Amitai-Press, *The Remaking of the Military Elite of Mamluk Egypt by Al-Nasir Muhammad b. Qalawun*, *Studia Islamica*, No. 72, 1990, 159.

Nâsır Muhammed tarafından Şam eyaletinin yönetimine getirilen Tengiz,³⁰¹ aslen Hüsameddin Laçin'in memlûkü olup bilahare birincisinin hizmetine alınmıştı. Kerak'taki zorlu vetirede Nâsır Muhammed'in yanında bulunan Tengiz, onun tekrardan sultanlığa yükselmesinin ardından bahsedilen vazifelendirmeye taltif edilmiş ve müteakip senelerde sık sık gerçekleşen görüşmelerle efendisiyle sürekli muhabere içerisinde olmuştu.³⁰² Sultan Kudüs'ü ziyaret ettiğinde onu Şam naibi karşılıyor,³⁰³ rutinleşen Siryakus seyahatlerine eşlik ediyor³⁰⁴ veyahut doğrudan başkente gelmesi üzerine buluşuyorlardı. Karşılaşmalarında cömert hediye takdimleri, mübalağa derecesinde muhabbet ve ihtiram gösterileri sahneleniyordu. Denilebilir ki, seçkinlerle genellikle kutuplaşma içerisinde olan bir sultan imajı çizen Nâsır Muhammed nezdinde bu kadar değer kazanan bir başka devlet adamına tesadüf edilemezdi. Fakat neredeyse sınırsız bir kıymet ve salahiyet vermenin, hem sultan hem de vekili açısından çok ciddi riskler doğurabileceği geç farkedilecektir. Tengiz, - Nâsır Muhammed katında gördüğü derin alakadan olsa gerek- haddi aşan, küstah tavırlar sergilemeye başlamıştı. Söz gelimi, Eretna Beyliği tarafından Nâsır Muhammed'e gönderilen bir elçinin geçişini engelleyip onu geri ülkesine yollamak gibi iki devlet arasında diplomasi krizine sebebiyet verecek bir davranışa cüret etmişti.³⁰⁵ Muhtemelen bu tarz bir saygısızlık, bizzat saltanat makamınca iletilen buyrukların dikkate alınmaması yanında önemsiz kalırdı. Nâsır Muhammed'in ne Şevbek'te hapsolünmüş bir memlûkünün tahliye edilmesi ne de birkaç kez kundaklama olaylarına karışmış Dimaşklı Hristiyanlardan toplanan verginin merkezi hazineye nakledilmesi yönündeki istekleri Tengiz tarafından yerine getirilmişti.³⁰⁶ Naibin gittikçe rahatsız edici bir seviyeye varan umursamazlığı, muhatabına, onun üzerindeki yaptırım erkinin zayıfladığını hissettirdi. Dolayısıyla otoritesinin gevşediğinin farkında olan Nâsır Muhammed, daha düne kadar aşırı bir teveccüh ve ilgiye gark ettiği Tengiz'i yakalatmanın yolunu arıyordu. Kahire'ye gelmesine yönelik talimatı, artık kendisini gözden çıkardığını sezen Şam naibinin diretmeleriyle karşılaşınca eyalet bölgesine bir Memlûk birliği sevk etmişti. Sonunda derdest edilen

³⁰¹ İbn Tağribirdi, c. IX, 13.

³⁰² İbn Haldun, c. V, 504-5.

³⁰³ İbn Tağribirdi, c. IX, 55.

³⁰⁴ İbn Tağribirdi, c. IX, 93, 115-6.

³⁰⁵ Levanoni, *The Third Reign of al-Nasir Muhammad*, 70.

³⁰⁶ Levanoni, *The Third Reign of al-Nasir Muhammad*, 70-1.

Tengiz kapatıldığı İskenderiye kalesinde bir müddet tutulduktan sonra öldürülmüştü.³⁰⁷

Ana hatlarıyla ele alınan ve Nâsır Muhammed'in yönetici tabakanın üyelerine karşı duruşunu karakterize eden bu emsal vaka, bir ölçüde, kırk yılı aşkın bir süredir iktidarda kalmasını sağlayan siyasi tutumunu da açıklamaktadır. Kavrayış yetisinin oldukça zayıf olduğu çağlarına denk gelen ilk sultanlık devresi bir kıstas olarak alınmayabilir ama ikinci saltanatında hafızasında iz bırakacak ve ileride seçkinlerle olan ilişkilerini şekillendirecek öğretici anılar biriktirmişti. Salar ve özellikle Çaşnigir'in soluklarını ensesinden ayırmadıkları bir dönemde, genç bir sultan için imparatorluk politikasında tutunabilmenin vazgeçilmez koşulunun önde gelen emirleri sürekli kontrol altında tutmak olduğunu idrak etmişti. Değil evvelce tazyiklerinden ve saltanatı terke zorlamalarından ötürü eski nesil Memlûkleri ezmek, konumunu zedeleyecek harekette bulunan kendi devşirmelerinin en gözde olanlarını bile elimine etmekten kaçınmaması, bu düsturu kusursuzca uygulama amacıyla bağlantılı olmalıdır. Gerçekte Memlûk politikası hakkında kişisel deneyimlerine dayanan çıkarımlarının karmaşık ve daha öncesinde bilinmeyen bir keyfiyette olduğu düşünülemez. Tartışma götürmez, babasının (Kalavun) ve elbette Baybars'ın istikrarlı yönetimlerini, mevzubahis oligarşik zümrenin sultanından sıyrılmak mümkün kılmıştı. Ancak öyle varsayıyoruz ki, gerek yaklaşımsal farklılıklar gerekse de kendi serüveninin münhasırlığı Nasır Muhammed devrini özgünleştirmekteydi. Öncellerinin seçkinlerin tasfiyesi işlemi belirli bir sürece yayarak ve mutedil yöntemlerle gerçekleştirmelerinin tersine o aynı muamele son derece radikal, aleni ve seri bir şekilde yürütmüştü. Kendisinden önce de seçkinlerin sultanların otoritelerine ortakçı olmaları gibi bir durumdan bahsedilemese de denetleme mekanizması tarzında bir işlevi üstlenmeye çalıştıklarından söz edilebilir. Nâsır Muhammed'in göz açtırmayan, sıkı politikaları sayesinde seçkinlerin işaret edilen işlevi yerine getirmenin oldukça uzağında kalan bir mertebeye düşürüldüğü öne sürülebilir. Merhametsiz cezalandırma usulleriyle, otoriter sultanlık ile tiranlık

³⁰⁷ İbn Haldun, c. V, 505; İbn İyas, 146-7. Nasır Muhammed ile Tengiz arasındaki münasebetin seyri ve Tengiz'in cezalandırılması için ayrıca bkz. Holt, **Haçlılar Çağı**, 117; Kortantamer, **Bahri Memlûklar**, 84-95; İlyas Gökhan, Rıdvan Yiğit, Muhammed B. Kalavun'un (1285-1341 – H. 684-741) Memlûk Üst Yönetim Mensuplarıyla İlişkileri Hakkında Genel Bir Değerlendirme, **Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı**, Abdullah Mesut Ağır – Ahmet Özturhan (ed.), Konya: Çizgi Kitabevi, 2019, 173-4.

arasındaki çizginin etrafında sıklıkla dolaştığı ne kadar doğruysa kıdemlileri büyük oranda pasifleştiren adımlarıyla devletin merkezileşme derecesini bir hayli yükselttiği de o kadar doğrudur.

Sultanlar ile yönetici sınıfın ilişkileri konusunu toparlarken, baskı politikaları, menfaat uyuşmazlıkları yahut otonomlaşma girişimleri yüzünden çıkan iç savaşların kemirdiği bir iç siyasi yapıya rağmen sürdürülen merkezileşme gayretlerinin oldukça garipseneceği ifadelendirilebilir. Aslında böylesine gerilimli ve kaotik bir siyasi ortamda izlenen merkezileşme siyasetinin tam olarak nasıl takdir edileceği noktası da mevzunun ciddi fikir ayrılıkları çıkarabilecek bir veçhesidir. Muhakkak ki Memlûklerde üniterleşme eğilimlerinde olan ve bunu mühim ölçüde başaran hükümların rastlamaktayız fakat söz konusu eğilimlerin süreğenliği hususu tartışmalıdır. Diğer taraftan bilhassa sultan değişikliklerinin sıklıkla yaşandığı istikrarsız dönemler, merkezileşme tezine kuşkuyla bakmamızı gerektirecek olgular olarak karşımıza çıksa da ilgili tezi bütünüyle reddetmemize bir dayanak oluşturmaz. Dolayısıyla kati bir yargıda bulunmamak kaydıyla, merkezileşme idealinin, azametli sultanlar marifetiyle ve düzensiz periyodik aralıklarla, pratiğe dönüştürüldüğü veyahut güncellendiği görüşü serdedilebilir.

2.2. Veraset Sistemi: Sultan Çocukları ve Emirler

Gerisinde veliahtlığı ilan edilmiş bir varis bırakmayan Memlûk sultanının ölümünü, yerine geçecek olan kimseyi belirlemek üzere tertiplenen toplantılar izlerdi. Emirlerin iştiraklarıyla gerçekleştirilen bu toplantılar, mevcut şartlarda kime biat edileceği noktasındaki müphemiyetin giderilmesi açısından zarurîydi. Bununla beraber, her benzer durumda tekrarlanan yeni sultanı tayin etmeye dönük müzakereler, aslında tahtın hangi namzede devredilmesi gerektiğini saptayan bir kuralın belirlenmediğini ve doğal olarak kökleşmiş bir veraset yapısının oluşturulmadığını anlatmaktaydı. Bunun yanında, veraset sistemini asıl olarak muğlaklaştıran madde, müteveffa sultanın hayatta iken yapmış olduğu, kendisinden sonraki süreci sözümlerine ona kolaylaştıran, veliaht seçiminin sultanlığın özel nitelikleriyle örtüşmemesiydi.

Düzenlenen bir törenle halef olarak seçildiği duyurulan veliaht, sultanın erkek evlatlarından biri –çoğunlukla en büyüğü- olurdu. Oysa saltanatın kalıtsallaşması, memlûk devşirme sisteminin temel hedefleriyle bağdaşmaması bir yana, yukarıda çokça örnekleri sunulan üstünlük kurma kavgalarına ortam hazırlıyordu. Zira azatlı köleler olarak sultanların, özgür doğan ve yaşayan çocukları memlûk statüsünde sayılamazlardı.³⁰⁸ *Memlûk* olmanın getirdiği imtiyaz ve avantajlar da, kendi soyundan birisiyle paylaşılmaz ve/veya miras bırakılmazdı.³⁰⁹ İşaret edilen hukuki prensip ışığında, oğlunu taht ortağı ve varisi olarak kabul ettiren sultan, tabiatıyla, Memlûkleri yönetmek için memlûk olmayan bir aday çıkarmış oluyordu. İdarî yapıyı deforme edecek böylesi bir temayül, yönetici tabaka mensupları arasındaki uyuşmazlıkların ardındaki başlıca amillerden biriydi. Elit bürokratların kendileriyle aynı kölelik geçmişinden gelmeyen bir sultan ile menfaat ortaklığı yapmakta sıkıntı çekmeleri ve benzer gerekçeyle aynı sultanın da onların beklenti ve taleplerine yeterince ihtimam göstermemesi öngörülebilir bir sonuçtu. Hükümranlık haklarına ırsiyet kazandırma teşebbüsünün, kölelik müessesesini köreltebilme potansiyeli göz önünde tutulursa, imparatorluğun asal ve ayırt edici bir bileşenini aşındırmak gibi sakıncaları vardı. İlgili bölümde, sultanlık mevkisi de dâhil siyasi ve askeri kademelere memlûk çıkışlı olanların getirildiği yönünde bulunduğumuz bilgi aktarımı hatırlanacaktır. Ülkeyi yönetme sorumluluğunun özgür kimseler olarak sultan çocuklarından birisinin uhdesine bırakılması durumunda, kurumsal prosedür gereği eğitimi başarıyla ikmâl etmiş bir memlûke ait olan sultanlığa yükselme hakkı çalınmış ve dolaysız olarak müessesenin işleyişi de dumura uğratılmış olacaktır.

Bu bağlamda, hanedanlık rejimi kurmaya dönük denemelerin kölelik dizgesine aykırı düştüğü³¹⁰ ve Memlûklerce birçok kez reddedildiği³¹¹ yönündeki uslamlama ve tespitlerin yadsınamayacağı açıktır. Fakat Memlûklerin zihinlerinde, saltanat yetkisini bir hükümdar ailesinin tekelinde, onlara ait bir hak olarak görme düşüncesinin yer etmediği şeklindeki bir yoruma³¹² katılmak pek olası değildir.

³⁰⁸ Ayalon, *Mamlûk Military Aristocracy*, 205; Angus Stewart, *Between Baybars and Qalawun: Under-age Rulers and Succession in the Early Mamluk Sultanate*, *Al-Masaq*, Vol. 19, No. 1, 2007, 49; Gökhan, *Askeri Kölelik Hukuku*, 151-2.

³⁰⁹ Kızıltoprak, *Memluk Sistemi*, 330.

³¹⁰ Kortantamer, *Bahri Memlûklar*, 25.

³¹¹ Levanoni, *The Mamluk Conception*, 376.

³¹² Aktan, *Memlûklülerde Saltanat Değişikliği*, 272.

Tersine birden fazla sayıdaki sultanın kendi oğlunu veliaht seçmesine ve bu minval üzere iktidara taşınmış olmalarına bakılırsa, devleti hanedanlığa dönüştürmeye yönelik güçlü bir isteğin var olduğu anlaşılacaktır. Üstelik kimi durumda ekâbirin, kendi nesebinden varisini belirleyip açıkça bildirmesi için sultana tavsiyelerde bulunması yahut veliaht olarak tayin edilmemesine karşın ölen sultanın oğullarından birisinin başa geçirilmesi gibi vakalar, görünürde emirlerin de aile egemenliği oluşumuna tutucu bir yaklaşımla karşı çıkmadıkları intibahı uyandırır. Başka bir açıdan, emirlerin gençlik ama ekseriyetle çocukluk evrelerindeki veliahtın tahta çıkmasına muvafakat etmelerinin, asıl niyetlerini perdeleyen bir eğilim olduğu hakkında uyarılar da almaktayız. Onların bir çocuğa tabiiyet arzetmelerinin hanedanlık düzenini içselleştirmelerinden ileri gelmediği, aralarında en muktedir olanının saltanatı elde etmesine kadar beklemede kalma düşüncesine dayandığı savunulmaktadır.³¹³ Yine buna yakın bir çıkış noktasıyla, hakikatte paravan yönetici mesabesindeki veliaht sultanların varlığından ötürü dışa yansıyan hanedanlaşma resminin yanıltıcı olduğu öne sürülmektedir.³¹⁴ Nâsır Muhammed istisnasına rağmen, babasının atılımları ve tavassutu sayesinde hükümranlığı tanınan çocukların emirlerin müdahaleleriyle sonlanan hâkimiyetleri, dikkat çekilen argümanları teyit etmektedir. Çocuk sultanların rahatlıkla yönlendirilebilir ve neticede hal' edilebilir olmaları,³¹⁵ Memlûk ümerâsının niçin her geçiş aşamasında ısrarla onları iktidara yükseltmelerini de açıklamaktadır.

Konuya ilişkin olarak yapılan bu ön değerlendirmeden hareketle, Memlûk veraset sistemine dair hanedan kurmak için ciddi çabalar harcandığı fakat emirlerin müdahaleleri üzerine bu denemelerin çoğu defa sonuçsuz bırakıldığı yargısında bulunulabilir. Çalışmanın bu bahsinde, bir önceki başlıkta dolaylı ve yüzeysel bir şekilde temas edilmiş olan sultan çocukları ile emirler arasındaki ilişkiyi etraflıca irdeleyeceğiz. Gene aynı yöntemle, kronolojik esasa göre sıralayacağımız örnek olayları tahlil etmek suretiyle veraset yapısı hakkında fikir verecek bir tablo çizmeye çalışacağız. Başlangıç olarak, müteakip dönemlerde karşılaşılabilecek denk hadiseler

³¹³ Kopruman, 103.

³¹⁴ Holt, *The Position and Power*, 240; aynı yazarın, *The Sultanate of al-Mansur Lachin*, 522.

³¹⁵ Stewart, 51.

için bir temsil mahiyetinde olan Nûreddîn Ali vakasına, yeniden ama bu kez veraset teması bağlamında odaklanacağız.

Birincil literatürde Aybek'in kendisinden sonra oğluna biat edilmesi hakkında açık bir vasiyet bıraktığına dair herhangi bir malûmata rastlayamıyoruz. Bu gerekçeyle, onun ardılı olarak oğlu Nûreddîn Ali'ye itaat edilmesinin, bütünüyle emirlerin oy birliğiyle yahut oyçokluğuyla aldıkları bir kararın sonucu olduğunu zannediyoruz. Yetişkinlik yaşlarında olmayışı nedeniyle, sultan Nûreddîn Ali'nin idarî mevzular üzerinde ağırlığını hissettirmesi beklenilemezdi. Ne var ki, dizginleri tamamıyla ele alan Kutuz'un icraatlarının seyircisi olmaktan öteye geçemeyen konumu, muhtemelen varlığını dahi akla getirmiyordu. Çevresindeki üst düzey devlet görevlilerinin kaderleri üzerinde de hiçbir tesiri yok gibiydi. Anımsanacağı üzere, atabegi Alameddin Sencer, Kutuz'un liderliğindeki bir grup Mu'izziye tarafından etkisizleştirilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, onun tutuklanmasıyla boş kalan atabeglik vazifesinin Fariseddin Aktay'ın uhdesine bırakılması³¹⁶ işleminde de sultanın hiçbir dahli yoktu. Benzer şekilde, Kutuz'un, vezaret makamındaki Şerefeddin Faizî'yi tevkif edip peşi sıra ortadan kaldırırken de,³¹⁷ Nûreddîn Ali'nin onayını almaya gerek duyduğunu sanmıyoruz. Her ne kadar bu ikisi –Kutuz ile Nûreddîn Ali- arasında ileri gelenlerin aracılığıyla yumuşatılan kısa süreli bir gerginliğin vuku bulması³¹⁸ çocuk sultanın daima edilgen bir vaziyette kalmak istemediği izlenimini verse de, anlık bir refleksten ibaret çıkışların Kutuz'un nüfuzunu kırabilmesi oldukça zordu. Nitekim en sonunda Moğol ilerleyişinin oluşturduğu baskıyı gerekçe gösteren Kutuz, vaktini oyunlarla geçiren zayıf yaradılışlı sultanı tahttan indirmişti.

Kardeşi ve validesiyle beraber Kalatü'l-Cebel'in burçlarından birine kapatılan³¹⁹ Nûreddîn Ali'nin iki seneye mahdut iktidarının, asıl egemenin kontrolü ele geçirmesine değin devam eden bir ara dönem³²⁰ keyfiyetinde olduğu belirtilebilir. Hükümetinin, babasına özellikle Bahrîlerle olan mücadelesinde hafife alınamayacak yardımları dokunan memlûkü Kutuz'un teşebbüsüyle devrilmesi de oldukça

³¹⁶ İbn Vastî, c. VI, 296; Yûnînî, c. I, 49; Ömerî, c. XXVII, 241; Aynî, c. I, 143; İbn Tağribirdi, c. VII, 43.

³¹⁷ Baybars el-Mansuri, 25.

³¹⁸ Yûnînî, c. I, 50; İbn Tağribirdi, c. VII, 43.

³¹⁹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 507.

³²⁰ Tomar, *Memluk Devleti'nin Kuruluşu*, 84.

çarpıcıdır -ki Memlûklerde efendiye gösterilen tazim ve bağlılığın aile üyelerine aksetmesini sağlayan bir teamülün yerleşmediğini kanıtlamaktadır-. Yanı sıra daha ziyade ilgilendiğimiz husus, Kutuz'un en başından beri yani Nûreddîn Ali'ye biat edilmesinden itibaren sultanlığa erişmek gibi bir hayalinin olup olmadığıdır. Şayet böyle bir gaye güdüyor idiyse yukarıda değinilen, kudretli emirlerin sultan çocuklarının saltanatlarını bir bekleme süresi olarak gördükleri yönündeki teorinin sağlamlığı artmış olacaktır. Gerçekte de aksi bir kanıya varmamıza imkân tanıyacak ne kesin veriler ne de karineler mevcuttur. Bilakis ilerleyen senelerde de aynı usul üzere ve söz konusu teorinin doğruluğunu pekiştirecek biçimde, baskın karakterli emirlerin ergin olmayan sultanları hâkimiyet çemberinin dışına sürüklediklerine tanıklık edilecektir. Burada devletin birinci adamı olma maksadı taşıyan erk sahibi bir Memlûkün kendi saltanatını ötelemek pahasına niçin bir ara döneme tahammül etmek zorunda kaldığı sorusu da akla takılabilir. Aslında biraz evvel bahsi geçen Kalavun'un, bir kukladan farksız olan Sülemiş'in atabegliği esnasındaki uygulamaları, bu soru için izah edici bir yanıt niteliğindedir. Ara dönem, bir müddet sonra Memlûk tahtına uzanacak en kudretli emir adına, karşısında belirecek muhalefeti bastırmak amacıyla ihtiyaç duyacağı bir aşamadır. Kanaatimizce, atabeg Alameddin Sencer'i tutuklatmak ve vezir Faizî'yi öldürmek suretiyle Kutuz, efendisinin oğlunun sembolik egemenliğini, tam olarak vurgulamak istenilen sindirme politikalarını pratiğe aktarmak için kullanmıştı.

Kutuz'un katledilmesi üzerine Mısır'daki iktidarın Baybars lehine değişmesi, Nûreddîn Ali açısından pek de iç açıcı bir gelişme addedilemezdi. Çünkü kendisini, yine aile fertleriyle beraber, Bizans ülkesine sürgüne yollamak,³²¹ şimdiki sultanın ertelemeksizin yerine getirdiği işlerin başında geliyordu. Baybars'ın, bu kararını acımasızca ve isabetsiz göstermeyecek, kabul edilebilir gerekçelere sahip olduğu noktası dikkatten kaçmamalıdır. Bahrîye'nin saygın bir mensubu olarak Baybars, tahttaki erken dönemlerinden itibaren Aybek ile hasımlık içerisindeydi. Yakın arkadaşı olan Aktay, onun planladığı komployla öldürülmüş ve kendisi de öteki

³²¹ İbn Vasıl, c. VI, 300; Baybars el-Mansuri, 46; Yûnînî, c. II, 2; İbn Tağribirdî, c. VII, 55. Buna karşın, İbn Şeddad'ın çalışmasında, Nûreddîn Ali ve ailesinin Bizans'a Kutuz tarafından sürüldüğü belirtilir bkz. **Tarih-i el-Melik**, 77; [İbn Şeddad], **Baybars Tarihi**, 32. Ek olarak, eserinin daha önceki kısmında sürgüne gönderme emrinin Baybars tarafından verildiği bilgisini nakleden Yûnînî de sonraları, ailenin Kutuz'un talimatıyla ülkeden çıkarıldığı ifadesine yer vermek suretiyle konu hakkında Memlûk araştırmacısını ikilem içerisinde bırakır bkz. Yûnînî, c. III, 33.

Bahrî Memlûklerle birlikte, onun püskürtmeleri sonucu Mısır'dan kaçmıştı. Bu durum karşısında, Nûreddîn Ali'nin, babasıyla yaşadığı husumeti kişiselleştirebilmesi yok sayamayacağı bir ihtimal olmaktaydı. Öbür yandan Aybek ile arasındaki düşmanlığın hiçbir zaman mevzubahis olmayacağı varsayılsa bile, yine de Nûreddîn Ali'nin imparatorluk hudutları içinde gezinmesi hatta tutuklu kalması dahi, kendisi için ciddi bir endişe kaynağı anlamına gelirdi. Zira halen etkinliklerini yitirmeyen Mu'iziyye ile sıkı bir bağ kurduğu takdirde, onun şahsında tecessüm edecek tehditkâr bir rakip kazanabilirdi. Bu sebepten dolayı sınır dışı etme seçeneğiyle, gelecekte uğraşmak zorunda kalabileceği bir taht iddiacısından erkenden kurtulmayı amaçlamış olması gayet olağandır. Gerek yakın geçmişte Aybek'e karşı ciddi bir savaşım vermiş olması gerekse de imparatorluk politikasının ağır cezalandırmalara müsait tabiatı karşısında, sürgüne yollamanın görece merhametli bir muamele olarak görüldüğü de eklenmelidir. Nûreddîn Ali'ye gelince, Bizans sürgünüyle birlikte, zaten çok çabuk silinebilecek izler bıraktığı Memlûk tarihinin tamamıyla dışında kalmıştı.

Baybars sabık sultan çocuklarını bir tehdit olarak algıladığını, büyük kardeşi Nûreddîn Ali ile beraber uzaklaştırılan Nâsireddin Kaan'ın Mısır coğrafyasına döndüğünü öğrendiğinde gösterdiği tepkiyle bir kere daha belli edecekti. Babasının kabrinin yanında ağlamasıyla dikkat toplayan Nâsireddin Kaan'ın kimliği, yapılan tahkikatla saptanmıştı. (Mayıs 1274) Ardından hadiseden haberdâr edilen sultanın katına getirildi. Bizzat Baybars tarafından, bir bakıma, ifadesi alınırken kim olduğunu ikrar ettiği gibi takriben altı senedir de hayatını burada sürdürdüğünü açıkladı. Soruşturma neticesinde Baybars, Mısır'da hırsızların tutulduğu hapishaneye kapatılması yönünde bir karar aldı.³²² Her ne kadar Nâsireddin Kaan'ın özgürlüğü uzunca bir müddet kısıtlanmamış, biraz sonra salıverilmiş olsa da³²³ kimliğinin tespitiyle derhal hapsedilmesi, Baybars'ın onun ülkeye gelmesinden ve azımsanmayacak bir süredir yaşantısını gizlice devam ettirebilmesinden duyduğu rahatsızlığı dışa vurmaktadır. Öyle sanıyoruz ki, çeşitli etkenlerle saltanatları çok hızlı bir biçimde el değiştirmeye yatkınlaştıran siyasi bir ortam, aşırı kontrolcü davranışları gerekli kılmakta ve normalleştirmektedir. Bu çerçevede, Baybars'ın

³²² İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik*, 77; [İbn Şeddad], *Baybars Tarihi*, 32; Yûnînî, c. III, 33.

³²³ Şeşen, *Sultan Baybars*, 66.

aldığı önlemler bir gerekliliğin uygulanması şeklinde kıymetlendirilebilir. Fakat onu veraset sistemi kapsamında tutarsız gösteren yönü, Aybek'in evlatlarının maruz kaldığı vaziyetin müsebbibi olmasına ve dolayısıyla hanedanlaşmanın mahzurlarını yakından gözlemlemesine rağmen kendi oğlunu veliahdı olarak seçme yanılığısına düşmesidir.

Etrafındaki devlet erkânının, Mısır'da bulunmadığı zamanlarda yerine vekâlet etmesi için oğlunu, Berke Han'ı, veliahdı olarak duyurması yönündeki telkinler üzerine Baybars, Ağustos 1264'te bir saltanat alayı düzenletti.³²⁴ Berke'nin artık babasının mutlak naibi olduğunu ilan eden törende, ümerâ ve ordudan onun için sadakat yemini alındı. Velihtlık hususundaki teklif muteber emirlerden gelmişti ama daha sonrasında oğlunun istikbalini güvenceye almak için bazı tedbirlere başvurması dikkatle izlendiğinde, Baybars'ın da kendisini böyle bir düşünceye hazırladığı sezinlenir. Mesela Berke ile nikâhlamak için devrinin nüfuzlu ve saygın bir Memlûkü olan Kalavun'un kızını (Gaziye Hatun) seçmesi,³²⁵ şüphesiz gelişigüzel bir tercih olarak değerlendirilemez. Adı geçen Memlûk ile sıhriyet bağı kurması, varisinin kudretli bir emir ve onun hanehalkı nezdinde de destek bulmasına vesile olacaktı. Böylelikle Kalavun'dan evvel vefat etmesi durumunda –ki gerçekte de böyle olmuştur- kendisinden sonra oğlunu ve çıkarlarını gözetecek bir hami de bulmuştu. Öte taraftan, Berke adının muahede metinlerinde yer edinmeye başlaması, çocuk veliahdın, diplomatik kanallarla, temasta olunan devletlere tanıtıldığını gösterir. Söz gelimi, Baybars yönetiminin Hospitalierler ile yaptığı 1271 tarihli antlaşmada baba ile halefinin isimleri yan yana geçmekteydi.³²⁶ Kalavun devri antlaşmalarında da müşahede edilecek olan bu keyfiyet, genelde Memlûklerin veliahtlara yüklediği itibarı özelde ise Baybars'ın dış ilişkilerinde de oğlunun iktidarına alt yapı oluşturacak bir eğilimde olduğunu aksettirmekteydi. Diğer taraftan tahttaki yerini pekiştirmek amacıyla yapılan bu hazırlıklar, kıdemli emirleri yönetebilme istidadından yoksun varisinin kısa sayılmayacak bir süre sultanlığın zirvesinde kalmasına yeterli gelmeyecekti.

³²⁴ İbn 'Abdüzzahir, 204; Baybars el-Mansuri, 89; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 10; Thorau, 152-3; Holt, *The Position and Power*, 239; Stewart, 49-50.

³²⁵ İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik*, 134; [İbn Şeddad], *Baybars Tarihi*, 65; Baybars el-Mansuri, 149-50; Yûnîni, c. III, 119; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 95; İbn İyas, 89-90.

³²⁶ P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers*, Leiden, 1995, 49.

Ölüm bu büyük Memlûk sultanını, son askerî harekâtı olan Anadolu seferi dönüşünde konakladığı Dımaşk'ta yakalayınca (Haziran 1277),³²⁷ genç Berke için alınan tüm önlemlerin yararsız olduğunu kanıtlayacak iki senelik süreç de başlamıştı. Vefat haberinin Kalatü'l-Cebel'e ulaşmasını takiben ayanlar, askerler ve kadılar Berke'ye biat ederek bağlılık yeminini yinelediler.³²⁸ İdareye geçiş aşamasında, saltanatı için elverişli şartları sağlamaya yönelik gayretleri boşa çıkaracak bir aksilik meydana gelmemişti. Fakat tahta çıkışını izleyen vetirede veliahtlık yıllarında akıl hocalığını yapan Bilik Haznedâr'ın ölmesi –belki de öldürülmesi-,³²⁹ deneyimsiz sultanın yanlış yönelimlerini dengeleyebilecek önemli bir figürden mahrum kalmak demektir. Berke namına, birikimleriyle doğru kararlar almasını sağlayacak danışmanlarının eksilmesinden daha az zarar getirmeyecek olan diğer bir faktör çevresinde kümelediği hasekilerinin tesirlerinden kurtulamamasıydı. Elbette bu vaziyet, kendi iradesizliğinin ve hatalı tercihlerinin bir neticesiydi. Liyakat gerektiren kademelere liyakatsiz hasekilerini getiriyor, babasının hoşdaşlarını gücendirmek pahasına onları memnun ediyordu. Bu noktada, daha önce de sözü edilen, Bedreddin Baysara'yı ve Sunkur el-Aşkâr'ı tevkif etmesi anımsatılabilir. Kendisini ikâz etme maksadındaki yakın akrabalarını da aynı akıbete uğratmaktan geri durmuyordu. Berke'nin ehliyet ve kabiliyet gözetmeksizin paye dağıtması, hızlı görevlendirmeler ve aziller, seçkinleri tutuklayan ama çok geçmeden tahliye eden çelişkili davranışları, sırt çevirdiği elitler zümresinin haklı reaksiyonlarına yoi açmanın dışında kıdemlilik ve yeterlilik gibi Memlûk bürokrasisinin temel sacayaklarını da aşındırıyordu.

Emirleri, bilinçli bir şekilde aleyhlerine hareket eden sultan ile bir uzlaşma zemininde buluşmanın pek mümkün görünmediği inancına sürükleyen hadise ise, Sis seferinin, kendilerini merkezden uzaklaştırmak gayesiyle düzenlendiğinin ifşa edilmesi idi. Zahirî babasının öncülük ettiği Anadolu seferini tamamlama niyetindeki Berke, Sis Ermenileri üzerine bir ordu sevk etmeye hazırlanıyordu. Lakin sefer öncesinde hasekileriyle yaptığı görüşmelerin muhtevası, tek amacının yarım kalmış bölgesel bir operasyonu nihayete erdirmek olmadığını söylemektedir. Hasekilerin

³²⁷ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 103; İbn Tağribirdi, c. VII, 175-6; İbn İyas, 90-1.

³²⁸ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 108.

³²⁹ Stewart, 50.

sıkıştırmalarıyla tasarlanmışa benzeyen plan mucebince, Baybars'ın kölelik arkadaşları olan Salihîye'nin (Salih Eyyûb'un Memlûkleri) önde gelenlerinin orduyu komuta etme vazifesiyle uzaklaştırılmaları üzerine geçim kaynaklarına el konulması ve dönüşlerinde de tutuklanmaları düşünülmüştü.³³⁰ Berke'nin hedefindeki emirler arasında eşinin babası olan Kalavun'un da bulunması ise, planın, ayrıca not düşülmesi lazım gelen bir vechesidir. Baybars, siyasi hesaplamalar doğrultusunda tesis ettiğini sandığımız oğlunun söz konusu evliliğiyle, yüksek olasılıkla, Kalavun'un saygınlık ve nüfuzundan faydalanma maksadı gütmüştü. Oysaki kendisinin politik zekâsının çok gerisindeki Berke, hasekilerini alenen kayırması yüzünden kutuplaştığı seçkin emirlerden biri olarak Kalavun ile arasını açması şöyle dursun şimdi onu tamamıyla etkisiz kılmanın çabası içerisindeydi.

Aşağı yukarı aynı tarihlerde bir Zahirîyye memlûkü olan saltanat naibi Seyfeddin Köndek ile aralarında, yine gün geçtikçe ağırlıkları daha fazla hissedilen hasekilerinden kaynaklanan bir kriz patlak vermeseydi, sultan belirtilen amacına ulaşabilirdi. Ne var ki, itaatinden çıkmasıyla artık yanında değil de karşısında duran Seyfeddin Köndek'in sefer dönüşünde karşıladığı emirleri yaptığı plan hakkında bilgilendirmesi,³³¹ sürecin akışını tam tersine çevirecek kritik bir hamle mahiyetindeydi. Müstebit sultanın, keyfî uygulamalarına artık katlanmayacak olan kıdemlilerin baskılarına ciddi bir direnç gösteremeksizin yönetimden çekilmesi, etrafındaki devşirmelerinin haddizatında ne denli aciz, mücadele gücünden yoksun bir kütle olduğunun deliliydi. Kardeşi Necmeddin Hıdır ile beraber kendisine Kerak ve çevresi bağışlanan³³² Berke, buraya yerleşmek üzere Mısır'dan ayrıldı. Buna ilaveten, başka bir iç karışıklığa neden olmaması için hiçbir yerel yönetici ile irtibat kurmaması da şart koşulmuştu.³³³ Bir anlamda Kerak'a hapsedilen Berke, aktarımlara göre, vilayet meydanında küre oyunu oynadığı sırada atından düşmesi neticesinde rahatsızlanmış ve bir müddet sonra da vefat etmişti.³³⁴ (1280) Baybars devrinin siyasi muvazene ve ölçülülüğüyle kıyaslanamayacak derecede çalkantılı bir

³³⁰ İbnü'l-Furât, c. VII, 140; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 114.

³³¹ İbnü'l-Furât, c. VII, 141.

³³² İbn Tağribirdi, c. VII, 269.

³³³ Baybars el-Mansuri, 172.

³³⁴ Baybars el-Mansuri, 179; Ebu'l-Fidâ, c. II, 345.

sultanlık dönemi geçiren Berke'nin iki seneyi biraz aşan hükümranlığı, soya dayalı veraset anlayışının bir kez daha iflas ettiğini gösteriyordu.

Hal' edilmesini müteakip ümerânın biatini alan kardeşi Sülemiş ise, atabegliğini üstlenen Kalavun'un elinde bir kuklaya dönüşecekti. Zaten taht makamına kimin geçeceğini belirleyebilecek oranda bir siyasi erke sahip olan emirler topluluğu üzerinde kendi iradesiyle otoritesini tesis edebilecek bir kudrette olmayan çocuk sultanın sözde egemenliği, mevcut atabeginin –şu an için- iktidara yükselme fikrine sıcak bakmaması üzerine tanınmıştı. Dolayısıyla önünde sonunda büyük kardeşi Berke'nin kaderini paylaşacağı vakte değin, devlet yönetiminde ancak ismen varolabilecekti. Nitekim bu zamansal aralıkta, hemen hemen bütün idari kararlarda imzası bulunan Kalavun'un kendi sultanlığı için gerekli koşulları olgunlaştırmasının ardından, birkaç aylık sembolik bir saltanat süren Sülemiş de ailenin sürgün yeri olan Kerak'a nakledilmişti.³³⁵

Fakat tamamen sindirilmesi için ciddi uğraşlar verdiği ayaklanmalar ve canına kasteden teşebbüslerle karşılaşan Kalavun, imparatorluğun farklı köşelerinde merkezden kopmaya yönelik temayüllerin mevzubahis olduğu bir periyotta, Baybars'ın evlatlarının otonomik serbestiyet içerisinde kalmalarına izin veremezdi. Berke'nin ölümü sonrası Kerak'ı kontrol etme yetkisini, Melik Mesud lakabını kullanacak olan Necmeddin Hıdır devralmıştı.³³⁶ Doğal olarak, bölgeyi kuşatmak arzusundaki Memlûk sultanının, 1286 senesinde favori komutanı ve saltanat naibi Toruntay liderliğinde yolladığı birliğin muhatabı da Mesud'dan başkası olmayacaktı. Usta bir savaşçı olan Toruntay'ın, kalenin düşme süresini hızlandırmak için erzak akışını kesmek gibi klasik bir muhasara taktiğini uygulaması üzerine, Kerak yöneticisinden hayatlarının garanti edilmesi şartıyla teslim olacakları yönünde bir mesaj almak için fazlaca beklenilmedi. Kalavun'un bağışlanma taleplerine dair olumlu yanıtının iletilmesiyle, Melik Mesud ve beraberindeki Sülemiş teslim oldukları Memlûk komutanının nezaretinde Kahire'ye getirildiler.³³⁷ Sultan adına bu sevindirici gelişme, iki açıdan oldukça değerliydi. İlki, stratejik bir kıymete haiz

³³⁵ İbn İyas, 95.

³³⁶ Ebu'l-Fidâ, c. II, 345.

³³⁷ Baybars el-Mansuri, 254-5; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 193; Holt, *Mamluk-Frankish Diplomatic Relations*, 279.

Kerak eyaletinin tekrardan Mısır'a eklenmesiydi ki yönetiminin erken devrelerinde ve daha öncesinde kısmen ayrışmaya yüz tutan birimleri (Berke'ye bırakılan ilgili eyalet haricinde Kuzey Batı Suriye'deki bazı yerlerin Sunkur el-Aşkâr'ın denetimine terk edilmesi hatırlanabilir) yeniden birleştirme gayretinin bir ifadesiydi. İkincisi ise, mezkûr sultan çocuklarını, her hareketlerini yakından izleyeceği bir mesafeye yaklaştırmasıydı. Başkente getirilen Mesud ve Sülemiş, ilk karşılaşmada Kalavun nezdinde nezaket ve cömert ikramlarla dolu içten bir muamele gördülerse de,³³⁸ genel itibariyle böyle bir davranış tarzına konu olmayacaklardı. Sultan, bir müddet geçince, bu ikisini hapsedecektir.³³⁹ Ülke coğrafyasında yaşamalarına müsaade etmeyecek olan Eşref Halil zamanında ise, onlar hakkında daha kesin bir kanaatin biçimlendiği gözlemlenecektir.

Sülemiş'in öne çıkarılması ve nihayet düşürülmesi bahsiyle bağıntılı bir başka mesele, belki gene bu noktada açıklanmalıdır. Büyük kardeşinin aksine Sülemiş'in elinde bir veliahtlık belgesi yoktu. Tertiplenen şatafatlı bir merasimde, Berke'den sonra ikinci taht varisi olduğuna yönelik herhangi bir resmî buyruk yayımlanmamıştı. Babası tarafından halefi olarak seçilmemesine rağmen devlet erkânı, azledilen kardeşinin mevkisine Sülemiş'i atamak konusunda fikir birliği yapmıştı. Doğrusu böyle bir seçenek, Kalavun'a sunulan sultanlık önerisinin geri çevrilmesi üzerine temayüz etmişti. Seçkin emirlerin hareket serbestisini sınırlayamayacak bir yaşta olmak dışında hiçbir özelliği bulunmayan Sülemiş'in saltanatına bir *interregnum* nazarıyla bakıldığı da bir bilinmez değildir. Lakin bilinmez olan, ileri gelenlerin niçin aynı ailenin öteki bir üyesini, muvakkaten de olsa, idari hiyerarşinin tepesine çıkarmak üzere uzlaştığıdır. Oysaki sonunda alaşağı edilecek bir sultan gereksinimini, orta yahut düşük rütbeli ve zayıf mizaçlı bir Memlûk de karşılayabilirdi. Böylelikle devlet idaresini sultan ailesinden birisine bırakmak gibi memlûk geleneğinden sapan ve beraberinde oldukça yıkıcı iç savaşlar getiren bir uygulamada da ısrarcı olunmayabilirdi.

Kuşkusuz emirlerin Sülemiş tercihini Baybars hanedanına duyulan saygıyla ilintilendirmek, yalnızca hiçbir inandırıcılık kaygısının taşınmaması koşuluyla kabul

³³⁸ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 193.

³³⁹ Ömerî, c. XXVII, 299.

görebilir. Zira zorbalıkları yüzünden Mısır'dan kovulan Berke bir tarafa bırakılsa da, emirler tarafından hiçe sayılan Sülemiş'in trajik durumu, Baybars adının hükmünü yitirdiğinin bir kanıtıdır. Dolayısıyla bu gerçeklik karşısında, bahsi geçen çocuk sultanın herhangi başka bir Memlûke yeğlenmesi, en mantıklı şekilde, seçkin emirlerin çekingen davranmalarıyla izâh edilebilir. Bizce bu çekingenlik, Kalavun'un kudretinden duyulan korkunun bir tezahürüydü. Kaynaklarda, Berke'den sonra başa geçmesi için yaşayan en güçlü Salihîye emirlerinden olan Kalavun haricinde ikinci bir kişiye teklif götürüldüğüne dair bir veriye rastlanamaması, aslında onun rakipsizliğinin bir işaretidir. Yine benzer şekilde, Sülemiş'in ardından onun otoritesine boyun eğilmesi üzerine ittifak edilirken de karşısında durabilecek ikinci bir namzet sivrilmemişti. Bu saptamalardan hareketle, ümerânın kaçınılmaz olanı yani içlerinde daha ehil ve daha güçlü olan Kalavun'un en nihayetinde yönetime hâkim olacağını tahmin ettiği çıkarımının, kurgusal bir yorumlama şeklinde nitelendirilmeyeceğini düşünüyoruz. Bir başka kimsenin taht müddeîsi olarak ortaya çıkmaya cüret etmemesini ancak belirttiğimiz çekinceyle açıklayabiliyoruz. Sunkur el-Aşkâr'ın itaatsizliği, bu bağlamda, karşıt bir görüş için dayanak olarak gösterilebilse de, söz konusu vakanın tam olarak bu çerçevede değerlendirilemeyeceği söylenebilir. Çünkü Sunkur el-Aşkâr, Mısır sultanlığı konusunda muhatabına meydan okuduğunu dışa vurmaktan öte Dımaşk'ta kendi beyliğini inşa etmenin peşine düştüğü için biat etmeye yanaşmamıştı. Şayet aksi bir amaç taşıyorsa, Kalavun'un Dımaşk üzerine askeri bir kuvvet göndermesini beklemek yerine kendi ordusunu Kahire önlerinde toplamak için seferber ederdi.

Memlûk yasası üzerindeki tahripkâr etkilerinin bilinmesine rağmen aile egemenliği kurma uğraşından vazgeçilmediğini gösteren örnekler, birkaç istisnadan ibaret değildi. Bazı politik yönelimler itibariyle Baybars'ı andıran Kalavun'un, kendi hanedanını kalıcılaştırmak maksadıyla harcadığı çabaları da gene bu eski ahbabını çağrıştırıyordu. Hatta bu konuda çok daha kararlı olduğu izlenimini verecekti. Öncelikle büyük ve gözde oğlu Alaeddin'i veliahdı olarak belirlediğini, Kalatü'l-Cebel'de yapılan bir toplantıyla muteber emirlere, ayanlara bildirmişti.³⁴⁰ Biraz sonra, artık Melik Salih lakabıyla tanınacak olan Alaeddin saltanat alametleriyle

³⁴⁰ İbn Tağribirdi, c. VII, 300.

kuşandırıldı ve onun adına Kahire’de bir tören düzenlendi.³⁴¹ (1280) Velihtlığa nasbedildiğini kapsayan bir taklîd de yazıldığı gibi bu gelişmeden haberdar edilmeleri için Suriye eyaletlerine de tebligatta bulunuldu.³⁴² Alaeddin’in ismi, babasının ardından hutbelerde okunmaya başladı. Muahede metinlerinde de her ikisinin ismi yer alıyordu. Tıpkı 1282’de Templierler ile akdedilen antlaşmada olduğu gibi ertesi yıl Latin Krallığıyla yapılan antlaşmada da, baba ve oğulun adları peş peşe geçmekteydi.³⁴³ Kalavun münhasıran askeri seferlerden dolayı Mısır’dan ayrılmak zorunda kaldığında, Alaeddin tam bir salâhiyetle, devleti yönetme görevini üstleniyordu. Toruntay gibi kimi yüksek payeli devlet adamlarının genç veliahdın gelecekteki muhtemel sultanlığını olumlu karşıladıkları, onu destekledikleri bilinmekteydi. Yanı sıra Mısır halkının da Alaeddin’e muhabbet beslediği anlaşılmaktadır. Bu keyfiyet, özellikle, dizanteri hastalığından muzdarip veliahdın³⁴⁴ erken ölümünden duyulan derin üzüntüyle tebarüz edecekti. Müelliflerin, oğlunun 1288 senesindeki vefatının Kalavun’u yasa boğduğuna,³⁴⁵ onun için matem tuttuğuna³⁴⁶ dair nakilleri ise, sultanın Alaeddin’e olan özel alaka ve bağlılığını göz önünde canlandırmaktadır.

Aynı hadise, Eşref Halil’e veliahtlık ve dolaysız olarak taht yolunu da açmıştı. Sultan, ölümüyle kederlendiği Alaeddin’in ardından ortanca oğlu Eşref Halil’i hükümranlık haklarının mutlak mirasçısı olarak seçmişti.³⁴⁷ Üst sınıf mensupları, kadılar, ordu ve toplumsal kesim yeni veliaht için biat yemini ettiler.³⁴⁸ Eşref Halil’i yönetici ve yönetilen tabakaya tanıtan merasimlerin dahi yapılmasına rağmen, denilene göre, Kalavun karakter yapısını tasvip etmediği için onun adına kaleme alınan taklîdi imzalamamıştı.³⁴⁹ Eğer sultanın mevcut veliahdı hakkındaki kanaati hakikaten de bu doğrultudaysa, onu halefi olarak tayin etmesi tamamıyla zorakî bir karardı. Tabiatı ve davranışsal özellikleri onaylanmayan Eşref Halil’in yine de bir taht namzedi sıfatıyla öne çıkarılması, aslında dikkat toplayan bir ayrıntıdır.

³⁴¹ Nüveyrî, c. XXXI, 45-6; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 136.

³⁴² Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 136.

³⁴³ Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, 66, 73.

³⁴⁴ Baybars el-Mansuri, 263-4; Nüveyrî, c. XXXI, 105.

³⁴⁵ Baybars el-Mansuri, 264; Nüveyrî, c. XXXI, 105.

³⁴⁶ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 207.

³⁴⁷ İbn Haldun, c. V, 462; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 207; İbn Tağribirdi, c. VII, 320.

³⁴⁸ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 207; İbn Tağribirdi, c. VII, 320.

³⁴⁹ Ali Aktan, Bahrî Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hanedanı, *Belleten*, c. LIX/226, Aralık 1995, 610.

Buradaki çarpıcı nokta, Memlûk sultanının, kendisini, saltanat yetkilerini erkek evlatlarından birisine devretme konusunda şartlandırmasıdır. Üstelik bu erkek evladın, idarecilik bakımından uygun vasıflar taşımadığı farkedilmiş olduğunda bile, kalıtsal veraset anlayışında ayak direnmiştir. Birkaç yıl sonra Eşref Halil ile seçkinler arasında vuku bulacak kanlı çatışmalarla, söz konusu zihniyetin Memlûk rejimiyle uyuşmadığı bir kere daha deneyimlenecektir.

Akka muhasarasının hazırlık aşamasında iken vefat eden³⁵⁰ Kalavun (Kasım 1290), gerisinde iç siyaseti tekrardan karışıklığa sürükleyecek bir varis bırakmıştı. Müteveffa sultanın, kendi iktidarına gayet mühim katkılarıyla iz bırakmış, kabiliyetli ve tecrübeli Memlûkleri (Mansuriyye) açısından Eşref Halil hükümeti, tam anlamıyla bir eziyet ve yıldırma devri olacaktı. İçlerinden kimileri, sultanın kişisel intikâm duygularına kimileri de acımasızlık ve fevrlilik üzerine kurulu genel politikalarına kurban gidecekti. Sunkur el-Aşkâr'ın yakalanmasındaki, Kerak'ın ilhak edilip Mesud ve Sülemiş'in başkente taşınmasındaki ve belki en önemlisi Moğollara üstün gelinen harplerdeki muvaffakiyetleriyle parlayan Toruntay, Eşref Halil'in buyruğu üzerine katledilmişti. Mansuriye'nin diğer elit memlûkleri Ketboğa ve Laçın, aynı süreçte, bir süreliğine de olsa, hapis hayatına mahkûm edildiler ki bu ikisi hâlihazırda sultanın maktul düşmesinden sonra sırasıyla Memlûklerin en büyüğü olacaklardı. Adları geçen emirlerin, o vakte kadar ki veyahut sonrasındaki başarılı kariyerleri, Eşref Halil'in zulmüne maruz kalanların ne denli nüfuz sahibi siyasi ve askeri figürler olduğunu yansıtmaktadır.

Şüphesiz bu tahakküm devrinde uygulanan ciddi cezalandırmalar, yalnızca kıdemli Memlûkleri kapsamayacaktı. Yakın geçmişte imparatorluk merkezinin, ele geçirilmeleri için meşgul olduğu Mesud ve Sülemiş, yeniden Kalatü'l-Cebel'in gündemine alınmıştı. Eşref Halil, bu iki kardeşten kurtulmanın hesapları içerisindeydi. Babasının tersine, onları değil Kahire'de egemenlik coğrafyasının herhangi bir ücra köşesinde bile barındırmak istemiyordu. Nitekim fazlaca ertelemeksizin bu ikisini, hanehalklarıyla birlikte, Konstantiniyye'ye sürmüştü.³⁵¹

³⁵⁰ Baybars el-Mansuri, 270-1; Şafi' bin Ali, *Kitab-ı el-Fazl el-Me'sur*, 175; İbnü'l-Verdî, c. II, 335; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 216-7; İbn Tağribirdi, c. VII, 324-5; İbn İyas, 100-1.

³⁵¹ Baybars el-Mansuri, 286-7; Nüveyrî, c. XXXI, 135-6; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 230; İbn Tağribirdi, c. VII, 288; İbn İyas, 107-8.

(1291) Bir müddet sonra Sülemiş'in, sürgünlerle geçen kısa ömrü, Bizans başkentinde son bulmuştu.³⁵² Kardeşi Mesud adına ise, ileride, yeniden Mısır diyarına dönebilmek için bir şans doğacaktı. Onların sürgün senelerine denk gelen evrede, iktidar çekişmelerinin yoğunlaştığı bir sürecin sonunda Memlûk tahtını gasp eden Hüsameddin Laçin, ülkeye geri gönderilmeleri için Bizans imparatoruyla diplomatik temaslar kurmuştu. İmparatorun, Laçin'in isteğine müspet bir karşılık vermesi üzerine Mesud ve ailesi, Mısır'a sevkedildiler.³⁵³ O, 1308/9 tarihindeki ölümüne³⁵⁴ değin Kahire'de kalmıştı.³⁵⁵

Bu sürgün edilme mevzusunda, Eşref Halil'in tutumu ister istemez Baybars'ı, Mesud ve Sülemiş'in akıbeti de Nûreddin Ali ve kardeşi Nâsireddin Kaan'ı akla getirmektedir. Her iki vaka arasında, şekillenme ve tamamlanma itibariyle, farkına varılan benzerlikler, Memlûk veraset yapısının döngüsel özelliğini de görünür kılmaktadır. Hukuken zaten memluk statüsünde sayılamayacak olan sultan çocukları için, ister baba vasiyetiyle isterse ümerânın ittifakıyla başa geçilmiş olsun, neticede hal' edilmeyi izleyen bir sürgünle ya da amacına ulaşmış bir suikastle sistemin dışına itilmek kaçınılmazdı. Kadrolaşma, çıkar uyuşmazlıkları ve karşılıklı güvensizlik gibi yönetici sınıf arasındaki tansiyonu sürekli yüksekte tutan faktörlerin yanında, memluk vasfından yoksun olmak sultan çocuklarının işlerini bir kat daha zorlaştırıyordu. İlâveten, koltuktan indirildikten sonra bile başıboş bırakılmıyorlardı. Serbestçe hareket etmelerine müsamaha göstermek, saltanata bir kere daha kurulmak gayesiyle toparlanmalarına fırsat sunmak demektir. O zamana kadar, mevcut sultanın böyle bir tolerans tanımamasının, konumu ve can güvenliği açısından ne gibi bir tehlike arzedebileceği hakkında fikir verecek emsal bir vaka meydana gelmemişti. Ancak az ileride, Nâsır Muhammed, tahttan feragat ettiği veya feragat etmeye zorlandığı halde yeterince denetlenemeyen ya da uzaklaştırılmayan bir sultan çocuğunun, nasıl tekrardan eski makamını ele geçirebilecek bir güce erişebileceğini öğretecekti. Dolayısıyla Eşref Halil'in en azından sürgüne yollamak gibi bir hükümde bulunmaması, işaret edilen sakıncalar düşünüldüğünde, ciddi kayıplara yol

³⁵² Baybars el-Mansuri, 287; Nüveyrî, c. XXXI, 136; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 231; İbn Tağribirdi, c. VII, 288.

³⁵³ Baybars el-Mansuri, 315; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 279.

³⁵⁴ Devâdârî, c. IX, 160.

³⁵⁵ İbn Tağribirdi, c. VIII, 112.

açabilecek bir tedbirsizlik anlamına gelebilirdi. Bu itibarla, Baybars'ın vaktiyle Aybek'in evlatları konusunda aldığı sürgün kararının şimdi Eşref Halil marifetiyle kendi ailesine uygulanmasını, garip bir tecelli olarak değil de politik ihtiyatlılık şeklinde okunmasını öneriyoruz.

Diğer taraftan Nâsır Muhammed'in uzun soluklu iktidarı, araştırmacıyı, sultan çocuklarının yönetimde tutunamadıklarına ilişkin değerlendirmelerde genelleme yapılamayacağına dair uyarmaktadır. Eşref Halil'in, vekili Baydara liderliğindeki bir Memlûk grubu tarafından katledilmesi üzerine seçkinler onun simgesel hâkimiyetini kabul etmeyi uygun bulmuşlardı.³⁵⁶ Tahmin olunacağı gibi, reşitlik dönemlerinde olmayan sultana, muktedir bir Memlûkün ortaya çıkmasına kadar tahammül edilecekti. Kısa süre sonra, Eşrefiye'nin çıkardığı taşkınlıkları kontrol altına alan Ketboğa, bu karışıklığı gerekçe göstererek Nâsır Muhammed'in konumunu sorgulatmaya başlayacaktı. Nihayetinde devrin Kahire Abbasi halifesini (Hâkim), kadıları ve ümerâyı, yaşından dolayı onun ülkeyi layıkıyla idare edemeyeceğine inandırmıştı.³⁵⁷ Zaten aksini düşünmek ve savunmak olağan karşılanmazdı. Fakat tuhaftır ki, Memlûk siyasetinin karar alıcıları, çocukluk çağlarındaki bir kimsenin imparatorluğu yönetemeyeceğini ilgili kimseyi saltanata taşıdıktan sonra kavramaktaydılar (!)

Ketboğa'nın doğrudan müdahaleleriyle azledilen Nasır Muhammed Kalatü'l-Cebel'in kendisi için tahsis edilen bölümünde kalıyor iken, Laçın'ın iktidarında Kerak'ta ikamet etmeye mecbur bırakılacaktı.³⁵⁸ Onun gözlerden kaybolduğu yaklaşık beş senelik aralıkta, gerek bürokratlar zümresinin gerekse de halkın nazarındaki itibarını artırmaya yarayacak iki hükümet (Ketboğa ve Laçın) kurulmuştu. Gerçekten de, bu vetiredeki iki sultanın taht kariyerlerini bitiren genel karmaşa ve hoşnutsuzluk hâli, Nâsır Muhammed adına bir talihe dönüşecekti. Laçın'ın öldürülmesinden sonra, onun, kendisine ikinci kez itaat arz etmek üzere Kahire'ye çağrılması noktasında pek de tereddütte kalınmayacaktı. Mezkûr hükümlerinin, seçkinlerin ve toplumun beklentilerini karşılamada yetersiz kalmaları

³⁵⁶ Nüveyrî, c. XXXI, 168.

³⁵⁷ İbn Tağribirdi, c. VIII, 48-9.

³⁵⁸ İbn Tağribirdi, c. VIII, 115.

süreci etkileyebilecek bir faktör olarak sivrilse de, Nâsır Muhammed'in yeniden davet edilmesindeki maksadın ne olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Söz konusu davet, yeni bir ara döneme duyulan ihtiyacı karşılamaya yönelik olabileceği gibi Kalavun devrinin şaşaalı günlerine ancak onun oğlu sayesinde dönülebileceği düşüncesinin bir ürünü de olabilir.

Genel kanaatin bilinemezliğine karşın, Çaşnigâr ve Salar için birinci seçeneğin geçerli olduğu kesin gibidir. Nâsır Muhammed'in henüz yetişkinlik çağlarına erişmiş olmaması sebebiyle devlet meseleriyle ilgili kararlar almak bunların tasarrufundaydı. Kaldı ki, kendi aralarında kusursuz bir uyumun bulunduğu da kuşkuluydu. Lakin vekâlet ettikleri sultanı her bakımdan kısıtlamak konusunda tam bir uzlaşım sağlamışa benzemektedirler. Yetkilerini aşarak bunaltmaya başladıkları Nâsır Muhammed, yönetsel alanda zaten görüş belirtebilecek bir durumda bile değildi. Bununla birlikte, onun kişisel alanına ve gündelik yaşamına da bazı sınırlamalar getirilmişti. İki emir, artık onun yeme-içme noktasındaki masraflarını kısmaya ve geçimliği için ayrılan ödeneğe karışmaya dahi cüret edebiliyordu.³⁵⁹ Tüm bu baskılardan usanan Nâsır Muhammed, Çaşnigâr ve Salar'ın tahakkümünden kurtulmak uğruna saltanat haklarından vazgeçerek Kerak'a yerleşmişti.

On yıl süren ikinci hükümlük döneminde, gene seçkin Memlûkların belirleyici tutumları bitirmişti. İlave olarak, Kahire'yi terk etmesi üzerine yerine geçen Çaşnigâr, selefini kendi hâline bırakacak ölçüde rahat yaradılışlı biri değildi. Tam tersine Kerak'a, Nâsır Muhammed'in tarafına gönderdiği elçileri vasıtasıyla ilettiği talimatlar, sultanlık mevkisine ulaşmasına karşın hâlen ne denli kaygılı bir ruhsal vaziyette olduğunu açığa çıkarıyordu. Çaşnigâr, muhatabına, Mısır'dan ayrılırken beraberinde götürdüğü memlûkleri ve atları iade etmesini buyurmuştu. Aksi takdirde, Kerak üzerine yürüyüşe geçeceğine dair bir tehdit de savurmuştu.³⁶⁰ Nâsır Muhammed Halep, Hama, Safed ve Trablus gibi Suriye eyaletlerinin naipleri ile iletişime geçip, bu son gelişmeleri onlara aktardı. Onlara, babasının memlûkleri olduklarını hatırlarak Çaşnigâr ile olan mücadelesinde kendi yanında yer almalarını

³⁵⁹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 315; İbn Tağribirdi, c. VIII, 175.

³⁶⁰ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 429.

istedi. Müspet yanıt vermelerini sağlamak için, ayrıca, destekçi olmaktan kaçınmaları durumunda Moğollara (İlhanlılara) sığınacağını da ekledi.³⁶¹

Öteden beri Çaşnigîr'in hâkimiyetine iltifat etmeyen söz konusu naiplerin müttefiklikleri ile Nâsır Muhammed, önce Suriye'ye sonrasında da Mısır'a hiçbir ciddi mukavemetle karşılaşmaksızın sahip olmuştu.³⁶² Üçüncü defa Memlûklerin biatini aldığında hiç olmadığı kadar tecrübeli ve kudretliydi. Daha evvelinde seçkinler tarafından gördüğü küçümseyici hatta aşağılayıcı davranışlar, bu safhada onlara karşı geliştireceği acımasız politikaları biçimlendirecekti. Radikal bir tasfiye işlemiyle, üzerinde baskı oluşturacak seçkinler grubunun etkisini önemli derecede azaltmıştı. İlk iki saltanatı dışında, otuz küsur sene daha tahtta kalabilmek gibi Memlûk politik ortamının pek müsaade etmeyeceği bir başarıyı gerçekleştirmesi, söz konusu otoriter yapıyla ilintiliydi. Tartışma götürmez, aynı başarıda, devrin üst düzey siyasilerinin bulunduğu bir çevrede doğmak ve yetişmek gibi bir avantajın da katkıları vardı. Devâdârî'nin ilgi uyandıran tespitiyle, Nâsır Muhammed, sultan bir babanın –Kalavun'un- oğlu, iki sultanın –Eşref Halil ve veliaht sultan Melik Salih'in- kardeşi ve üç sultanın –Ketboğa, Laçın ve Çaşnigîr'in- efendisiydi.³⁶³ Hanedan mensubu olma özelliğini inişli çıkışlı geçmişinden edindiği deneyimle anlamlandıran Nâsır Muhammed'in üçüncü iktidarı, sultanlık için, iç dengenin yakalandığı bir dönem olacaktı. Belki ölümünden bir süre önce oğlu Ebubekir'i veliahdı olarak³⁶⁴ tayin etmeyip tahtın Kalavun neslinde kalmasına zemin hazırlamasaydı, yorucu bir mücadele sonunda sağladığı politik denge uzunca bir müddet daha sürdürülebilirdi. Ne var ki kendi soyundan gelen bütün ardılları, şahsında tecessüm eden siyasi ve askeri gücün fazlasıyla uzağında kalacaklardı.

Veraset maddesiyle ilgili veri ve saptamalardan hareketle özetleyici bir değerlendirme yapmak gerekirse, yerleşik kuralları bulunmayan Memlûk veraset yapısının, üst sınıf üyeleri arasındaki çatışma eğilimli münasebetleri daha da gerginleştiren bir nitelik taşıdığı belirtilebilir. Kuruluş aşamasının kargaşa ortamı

³⁶¹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 432; İbn Tağribirdi, c. VIII, 245.

³⁶² Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 440-2.

³⁶³ Devâdârî, c. VIII, 352-3.

³⁶⁴ Salahaddin Halil bin Aybek Safedî, *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, c. I, Ali Ebû Zeyd - Nebil Ebû Amse – Muhammed Mev'ud – Mahmûd Salim Muhammed (thk.), Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1998, 721; Ebü'l-Fidâ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIV, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1988, 190.

geride kaldıkça, sultanların aile egemenliği kurmaya dönük hevesleri belirginleşmeye başlamıştır. Ancak saltanat haklarını kendi oğluna aktarma denemeleri, ekseriyetle siyasi istikrarsızlıklarla sonuçlanıyordu. Bu sonucu, iki asal olgu kaçınılmaz hale getiriyor gibi görünmektedir. İlki, sultan çocuklarının memlûk geleneği içinden çıkmamaları dolayısıyla Memlûk yönetiminin temel dinamiklerinin bilincinde olmamalarıdır. Çoğu çocuk yahut genç iken tahta çıkan bu sultanlar, kıdemliler oligarşisi ile nasıl bir ilişki kurabileceklerini nihayetinde onları nasıl pasifize edebileceklerini bilmiyorlardı. İlkiyle girift olan ikinci olgu ise, acemiliklerini ispatlayacak surette, aceleci ve ihtiyatsız bir şekilde yeni memlûkler devşirmeye ve buna muvazî olarak eski kuşak memlûkleri sindirmeye çalışmalarıdır. Konumunu yeterince sağlamlaştırmadan böyle riskli bir uygulamaya yeltenen sultan, en iyi ihtimalle, azlediliyor ve akabinde sürgün hayatına mahkûm ediliyordu. Neticede - Nâsır Muhammed'in sıradışı başarısı bir kenarda tutulursa- taht makamı, eninde sonunda kıdemli ve nüfuzlu bir emir tarafından devralınıyordu. Dolayısıyla görünürde kan bağı ilkesine dayanan veraset sistemi, gerçekte ancak en müktedir olanın Memlûklerin en büyüğü olabileceği anlayışı üzerine kuruluydu.

2.3. Moğol Etkisinin Sınırlılıkları

Hikâye, Halep'i ele geçiren Hülâgû'nün, Mısır seferinin tasarlandığı sıralarda, himayesi altındaki meşhur bilgin Nasirüddin Tûsî'ye gelecekte hangi komutanının veya akrabasının Mısır'a hükmedeceğini sormasıyla başlar. Tûsî, soruyu Ketboğa ismini telaffuz ederek yanıtlar. Bu cevabın, Hülâgû'nün hem kumandanı hem de akrabası olan Ketboğa Noyan'a işaret ettiği zannedilir. Ancak adı geçen Noyan'ın öncülüğündeki Moğol birliği Ayn-ı Câlut'ta darmadağın edilecek ve kendisi de savaş esnasında öldürülecektir. Anlatı, Memlûklerin Moğol asıllı sultanı Zeyneddin Ketboğa'nın saltanatına atıfta bulunularak, Tûsî'nin tahmininde takribi otuz beş senelik bir hesap hatasının yapıldığının kinayeli olarak vurgulanmasıyla tamamlanır.³⁶⁵ Gerçekliğinin ne derecede olduğunu bilemediğimiz bu hikâye, kendi içerisinde ironi ve ima barındırmanın haricinde, Moğolların hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olan Mısır'a egemen olma hayalini dışa vurur.

³⁶⁵ Devâdârî, c. VIII, 368. Bu hikâye için ayrıca bkz. Nüveyrî, c. XXXI, 180; İbn Tağribirdi, c. VIII, 55-6.

Moğolların İlhanlı kolu, Hülâgû'nün bizzat katılamayıp yeterince konsantre olamadığı Ayn-ı Câlût'tan sonra dahi, Memlûkler tarafından defalarca dövüldü. Bu kritik harpten sonra başlayacak yoğun mücadeleler evvelinde de Suriye'nin Eyyûbî bakiyesi emirlerinden müteşekkil ittifak ordusuna, Ayn-ı Câlût'tan birkaç ay sonra (Aralık 1260), Hims dolaylarında yenilmişlerdi.³⁶⁶ On yedi yıl sonra Baybars, bu kez Elbistan yakınlarındaki muharebede, Moğollara tam bir hezimet yaşattı.³⁶⁷ (1277) Kalavun'un Memlûkleri ise, komutasını Abaka'nın kardeşi Mengütemür'ün üstlendiği İlhanlı ordusuna, yine Hims çayırında ağır bir bozgun tattırmıştı.³⁶⁸ (1281) Memlûk kuvvetleri, Suriye'yi birçok kere sıkıştıran Gazan Han devrinde cereyan eden Vadiü'l-Haznedâr savaşından yenik çıksalar da³⁶⁹ (1299), aynı İlhanlı hükümrânının yolladığı birlikler ile karşılaştıkları Mercü's-Suffer mevkiinden muzaffer olarak ayrıldılar.³⁷⁰ (1303) Bu sonuncusu, Nâsır Muhammed ile Ebu Said Bahadır Han'ın imzalayacağı ve daimî bir barışa vesile olacak muahede (1320)³⁷¹ öncesindeki, taraflar arasında geçen nihai büyük savaş olarak addedilebilir.

Kuşkusuz buradaki liste, iki askeri güç arasındaki mücadelelerin tamamını değil sadece neticeleri bakımından yankı uyandıranları kapsamaktadır ve savaş meydanlarındaki buluşmalarda, Memlûkler karşısındaki Moğolların somut bir başarı elde edemediğini anımsatmaktadır. Askeri sahada vaziyet böyle iken, Memlûklerin, farklı etkileşim vasıtalarıyla, duruma göre dolaylı yahut dolaysız şekilde, Moğollarca tesirlendiklerine dair argümanlar geliştirilmiştir. Bu çerçevedeki tezlerden birini, Memlûklerin dinin, dindaşların ve halifenin muhafazası görevini üstlenmek suretiyle kendilerine yasallık kazandırma çabalarını Moğol varlığıyla bağdaştıran, Anne F. Broadbridge ortaya atar. Onun nazariyesi, Moğolların sahip olduğu yüksek prestij, aslen köle olan Memlûklerin meşrulaştırıcı bir ideal ile özdeşleşmeye gayret etmelerindeki etkisinin³⁷² görmezden gelinemeyeceği doğrultusunda bir yönlendirme

³⁶⁶ Ebu'l-Fidâ, c. II, 319-20; İbnü'l-Verdî, c. II, 302; Yûnînî, c. II, 89-90. Savaş hakkında detaylı malumat için ayrıca bkz. Reuven Amitai-Preiss, **Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281**, Cambridge University Press, 1995, 50-2.

³⁶⁷ İbn Şeddâd, **Tarih-i el-Melik**, 169-73; [İbn Şeddâd], **Baybars Tarihi**, 84-6.

³⁶⁸ Ebu'l-Fidâ, c. II, 347-8; Nüveyrî, c. XXXI, 20-4; Devâdârî, c. VIII, 241-4; İbn Tağribirdi, c. VII, 302-4.

³⁶⁹ Ebu'l-Fidâ, c. II, 381; Devâdârî, c. IX, 16-7.

³⁷⁰ Baybars el-Mansuri, 374-8; Ebu'l-Fidâ, c. II, 388; Nüveyrî, c. XXXII, 18-20.

³⁷¹ Aktan, Kalavun ve Hanedanı, 614.

³⁷² Anne F. Broadbridge, Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalawun, **Mamluk Studies Review**, Vol. 5, 2001, 94-5, 117-8.

yapar. İleride ayrıca temas edileceği için burada üzerinde fazlaca durmayacağımız ilgili nazariye, bize göre, tümüyle gerçek dışı olmakla eleştirilemez. Hakikaten de Memlûklerin yasallaşma arayışı içerisine girmesinde, böylesi dolaylı bir etkenin de rolü olabilir. Fakat Moğol etkisinin mübalağa edilmesi, tezin sağlamlığını zayıflatabilir. Zira tarihsel akış İslamların karşısına küresel ölçekli tehdit arzeden herhangi başka bir düşman çıkarsaydı, kuvvetle muhtemeldir ki, Memlûkler gene aynı meşrulaştırıcı araçlara başvururlardı.

Diğer taraftan çalışmanın bu safhasında daha ziyade irdelenecek olan teorik yaklaşımlar, Cengiz *yasası*'nın ve Moğol teamüllerinin, Memlûk Mısır'ında ne genişlikte sirayet alanı bulduğuna ilişkin olanlarıdır. Bu eksenindeki tartışma, birincil kaynaklarda hiç geçmeyen bilgiler üzerine temellendirilmiş, yalınkat bir nitelikte değildir. İbn Tağribirdi ve Süyûtî, Baybars'ın, Cengiz *yasası*'nın takipçisi olduğuna ve Moğol teşkilatlanma modelini uygulamaya çalıştığına³⁷³ dair malumat naklederler. *Yasa*'nın ve birtakım belli başlı Moğol kurum ve geleneklerinin, mezkûr sultan marifetiyle Mısır'a ithal edildiği, kimi modern araştırmacılar tarafından da hatırlatılmıştır.³⁷⁴ Poliak ise, radikal bir hipotezle, Memlûk devlet organizasyonunun *yasa*'ya istinat ettiğini savlamaktadır.³⁷⁵ Az ileride, onun iddialarına ve Ayalon'un kritiğine yer verilecektir. Fakat daha öncesinde, *yasa* ve meydana getiriliş gayesi hakkında yapılan tarif ve izahatlara göz gezdirilmesi gerekmektedir.

Cengiz *yasası*, bir saptamaya göre, kadim Moğol örf, teamül ve düşüncesi ile Cengiz Han tarafından belirlenen ilave kaidelerin, kanunlaştırılmak üzere derlenmesinden türemiştir. Dolayısıyla bu kompilasyonun, mevzubahis iki unsurun bileşimi olduğu serdedilir.³⁷⁶ Tafsilatlı bir başka açıklamada da, *yasa*, eski Moğol yaşantısının, örf ve adetlerinin esas alındığı, Cengiz'in gözden geçirip düzenlediği bir kanunlar manzumesi olarak tanımlanır.³⁷⁷ Ratchnevsky, *yasa*'nın, sözleşme, aile, miras ve özel

³⁷³ İbn Tağribirdi, c. VII, 182-3; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, c. II, 133.

³⁷⁴ Rabie, 30-1; Uzunçarşılı, 298; Şeşen, *Sultan Baybars*, 340.

³⁷⁵ A. N. Poliak, The Influence of Chingiz-Khan's *Yasa* upon the General Organization of the Mamluk State, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 10, No. 4, 1942, 862.

³⁷⁶ D. O. Morgan, The 'Great "yasa" of Chingiz Khan' and Mongol Law in the Ilkhanate, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 49, No. 1, 1986, 163, 170.

³⁷⁷ Habibe Temizsu, *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim*, İstanbul: Ötügen, 2018, 51.

hukuku kapsadığına değinmekten başka, Cengiz'in sistemleştirdiği kanunun Moğollar için tasarlandığına ve göçebe halkların yasal ilişkilerini tanzim etmeye yönelik olduğuna işaret eder. O, *yasa*'daki bazı maddelerin Cengiz ve ilk ardıllarının devletlerini dünya imparatorluğuna dönüştürme eğilimlerini yüzeye çıkardığını söyleyen Vernadsky'nin yorumunu çağrıştırarak,³⁷⁸ belirlenen yeni kurallarla konargöçer yaşantıyı dünya imparatorluğunun koşullarına alıştırmanın hedeflendiğini öne sürer. Nihayet, önemli bir vurgulama olarak, tâbi yerleşik toplulukların yasal meselelerini kendi geleneksel hukuk sistemlerine göre düzenlemelerine izin verildiğine dikkat çeker.³⁷⁹ Tariflerin bütünleştirilmesiyle, müşterek hükmün, Cengiz'in *yasa* delaletiyle, kabileleri değişim halindeki siyasal yapılanmaya adapte etme ama daha mühimi Moğolların cihan egemenliği idealini kanuni bir zemine oturtma uğraşında olduğu çıkarsanabilir.

Değişik coğrafya topluluklarına hükmetmiş Cengiz ahfadının, kendilerini yeryüzünün efendileri olarak gösterecek telkinlerle yüklü bu kanunlar dizisini, geniş bir satha taşımış olmaları ihtimal dâhilindedir. Memlûklerin, İlhanlıların tam aksine, uzunca bir vakit gayet pozitif ve hatta dostane bir diplomasi yürüttükleri Moğolların Altın Orda şubesi vasıtasıyla, *yasa*'yı tanımış olmaları da aynı oranda mümkündür. Poliak da, Moğol teamül ve normlarının etkisi hakkındaki tezini, Altın Orda ile olan münasebetler ekseninde ispatlamaya çalışır. Ne var ki, tarihsel gerçeklikle çelişmek pahasına, Memlûklerin, anılan Moğol hanlığının vasalı olduğu yönündeki söylemini, neredeyse grotesk derecesindeki mesnetlerle doğrulamaya yönelir. Altın Orda'da bir hükümdarlık payesi olarak geçen *han* unvanının, Baybars tarafından oğluna isim olarak verilmesini (Berke Han), aynı ismi taşıyan Altın Orda hükümdarını memnun etme gayesinin bir belirtisi olarak sunar. İsim tercihiyle, oğluna ve haleflerine hükümdarlık rütbesi kazandırdığını ve bu sayede, Altın Orda hanlarının, cuma hutbelerinde artık metbuları olarak zikredilmeye dönük bir talepte bulunmadıklarından bahseder. Yine bu aktarımda, dikkat çeken bir başka detay, Altın

³⁷⁸ George Vernadsky, The Scope and Contents of Chingis Khan's Yasa, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 3, No. 3/4, 1938, 360.

³⁷⁹ Paul Ratchnevsky'nin yasa hakkındaki tespit ve değerlendirmeleri için bkz. *Genghis Khan: His Life and Legacy*, Thomas Nivison Haining (tr.), Blackwell, Oxford&Cambridge, 1992, 187-9, 196.

Orda hanı Berke'nin, Baybars'ın oğlunun anne tarafından büyükbabası olarak tanıtılmasıdır.³⁸⁰

Tersi kanrı destekleyici bilgiler ve Ayalon'un müstehzi bir üslupla tezi çürütmeye yönelik olarak sunduğu tespitleri, Poliak'ın, bir Moğol hanlığı karşısındaki Memlûklerin konumunu belirlemeye dönük iddialarının inandırıcılıktan uzak kaldığına kanıt oluşturur. Oğul Berke'nin tevellüdü, babası Baybars tarafından kendisine verilen adm, bu tarihlerin Altın Orda hanı ile bir ilgisinin bulunmadığına delalet eder. Berke Ocak/Şubat 1260'ta doğduğunda,³⁸¹ Baybars'ın tahtı ele geçirmesi için on yahut dokuz ay ve Memlûkler ile Altın Orda arasında münasebetlerin kurulması için iki yıl beklenmesi gerekecekti.³⁸² Eğer Baybars gelecekte haber almak gibi tabiatüstü bir güce sahip değildi ise, oğlu için Berke ismini seçmesinin bu sırada henüz hiç tanımadığı bir hükümdar ile bağdaştırılması pek de mantıklı gözükmemeyecektir. Oğul Berke ile han Berke arasında herhangi bir akrabalık-bağının bulunmadığının bilinmesi, Poliak hipotezindeki iki yanılıyı daha ortaya çıkaracaktır. İddianın aksine, oğul Berke'nin annesinin, Altın Orda hanının değil Harezmlî bir emir olan Hüsameddin Berke Han'ın kızı olduğunu biliyoruz.³⁸³ Dolayısıyla, Ayalon'un da ifadelendirdiği üzere, şayet mevzubahis isim birisine isnat edilecekse, bu kişi mezkûr Harezmlî büyükbaba olmalıdır.³⁸⁴ Bu noktadan hareketle bulunulabilecek öteki çıkarım ve belki böylelikle açığa çıkacak ikinci yanılı, *han* unvanının bir Moğol sanı olduğu için değil, benzer şekilde, büyükbabaya izafetle ismin sonuna eklenmiş olabileceğidir.

Ele alınan argüman hakkında, son olarak, Memlûk camilerinde okunan cuma hutbelerinde Altın Orda hükümdarlarının isimlerinin anılması şeklindeki eksik ve/veya yanlış bilgilendirmeye bakılabilir. Öyle anlaşılıyor ki, böyle bir kanaate, Baybars'a gönderilen Altın Orda elçilerinin hazır bulunduğu bir esnada, Kahire Abbâsî halifesi Hâkim'in cuma hutbesinde, sultan Baybars'ın ve han Berke'nin

³⁸⁰ Poliak, *The Influence of Chingiz-Khan's Yasa*, 868.

³⁸¹ *Devâdârî*, c. VIII, 219; İbn Tağribirdî, c. VII, 261.

³⁸² Ayalon, *The Great Yasa (Part C1)*, 144.

³⁸³ *Devâdârî*, c. VIII, 219.

³⁸⁴ Ayalon, *The Great Yasa (Part C1)*, 144.

adlarını peş peşe zikretmesine³⁸⁵ (Temmuz 1263) dayanılarak varılmıştır. Hâlbuki olayın çok boyutlu tahlili, bunun bir vasallık emaresinden ziyade diplomatik bir jest olduğunu akla getirecektir. İlhanlılar ile aralarındaki düşmanlık ve köle olarak devşirilen çocukların yaşadığı coğrafyanın egemeni olmaları gibi saikler, Altın Orda'yı, Memlûklerin doğal müttefiki yapıyordu. Nitekim Baybars, her fırsatta, han Berke'yi ve halefi Mengütemür'ü, İlhanlılar aleyhine hareketlendirmeyi deniyordu.³⁸⁶ Altın Orta idareci zümresinin İslamiyete yönelimi, bu Moğol hanlığı ile Mısır arasındaki görüşmelerin yoğunlaşmasına ve dostluğun pekişmesine zemin hazırladı. Han Berke'nin hutbede isminin geçmesi hadisesi, belirtilen kesif diplomasinin bir parçası olarak yorumlanabilir. Ayrıca, halifenin önce Baybars'ın sonra Berke'nin adını zikretmesi gibi kıymetli bir ayrıntı, bunun bir vasalın uygulaması olamayacağı izlenimini verir. Ayalon'un hatırlattığı gibi, bir vasallık münasebeti vaki olsaydı, hutbede metbu hükümdarın adı tabi olanın ardından anılmazdı.³⁸⁷ Kaldı ki, yine aynı araştırmacının gözlemlerinden, Berke'nin isminin söylenmesi uygulamasının, elçilerin Memlûk başkentinden ayrıldıkları süreyle sınırlı kaldığı da öğrenilmektedir.³⁸⁸

Üzerinde durduğumuz iddialar, *yasa* ekseninde Moğol geleneklerinin Mısır'da tatbik alanı bulduğuna inandırmak şöyle dursun *yasa*'nın bizzat Cengiz ahfadının hâkimiyet bölgelerinde geçerliliğini kaybedip kaybetmediğine dair kuşku uyandırmaktadır. Gerçekten de Memlûklerin etkileşim içinde oldukları Altın Orda ve İlhanlı devletlerinin bilahare İslamlaşma sürecine girmesi, Cengiz kanunlarına mevzubahis hanlıklar tarafından ne ölçüde riayet edildiği noktasında düşündürmektedir. Yukarıda, Altın Orda Hanlığının, İslam dininin kabul edilmesine yönelik eğilimlerine dolaylı olarak değinilmişti. Aynı eğilimler, saltanata -Abaka'nın ardılı olarak- geçen Teküdâr Ahmed zamanında, İlhanlı yönetiminde de görülmeye başlandı. İslamiyeti benimseyen Teküdâr, Müslüman olduğunu, görevlendirdiği bir elçilik heyetiyle, çağdaşı olan Memlûk sultanı Kalavun'a bildirmişti. Bu minval üzere, artık iki dindaş taht sahibinin, Memlûk-Moğol savaşlarını durduracak bir barış anlaşması

³⁸⁵ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 558.

³⁸⁶ İbn 'Abdüzzahir, 88-9, 288; Baybars el-Mansuri, 108-9; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 47.

³⁸⁷ Ayalon, *The Great Yasa (Part C1)*, 138. Söz konusu hutbede zikredilen isimlerin sıralaması hususunda ayrıca bkz. P. M. Holt, Some Observations on the 'Abbâsîd Caliphate of Cairo, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 47, No. 3, 1984, 503.

³⁸⁸ Ayalon, *The Great Yasa (Part C1)*, 139.

yapabileceği şeklindeki önerisini de iletmişti.³⁸⁹ (1282) İlhanlı topraklarında İslam'a çok sayıda katılımın gerçekleşmesine ise, Gazan'ın ihtidası (1295) vesile oldu. Onun Müslümanlığı seçmesi, yeni dinin Moğollar arasında yayılmasının yolunu açtı.³⁹⁰ İnanç tercihindeki köklü değişimin *yasa* üzerinde hatırı sayılır bir aşımaya sebebiyet vermesi, beklenmedik bir gelişme olarak görülmeyecektir. Yeni din ile gelen yeni hukuk sisteminin (şer'i hukuk), eski Moğol teamüllerini belirli düzeyde unutturması kaçınılmazdı. Dahası, özellikle Sünniliğe olan mensubiyetleri ile bilinen hanlar (Gazan ve Ebu Said)³⁹¹ döneminde, *yasa*'nın İlhanlı memleketinde maruz kaldığı yok edici erozyon,³⁹² durumun kısmi bir değer yitirmenin çok ötesinde olduğunu ihsas eder. Yanı sıra, İslamlaşmanın hızlanmasıyla *yasa*, İlhanlılar da uğradığı akıbetin benzerine Altın Orda ülkesinde de yakalanmıştı.³⁹³ Neticede, etraflı incelemelerden süzülen müşahede ve tespitler, Cengiz'in bıraktığı mirasın, değil Memlûk devlet yapılanmasına ilham verdiği Moğol hanlıklarında bile ne kadar yer edebildiği hususunu tartışmalı hale getirmektedir.

Baybars ile Abaka arasındaki bir mektuplaşmanın ihtivası ile ilgili aktarımlar da, *yasa*'nın Memlûklerin gözündeki önemiyetini belirlemede kıstas alınabilecek bir niteliktedir. Çoğunlukla Moğol tarafının başlattığı, yazılı bazen de şifahen bildirilecek mesajların, elçiler aracılığıyla iletilmesi üzerine biçimlenen diplomatik görüşmelerde, sürekli mücadele halinde olmakla bağıntılı olarak, fazlasıyla sert ve aşağılayıcı bir dil kullanılıyordu. Genellikle biraz sonra gerçekleşecek savaşların hemen öncesinde cereyan eden görüşmeler, İlhanlılar tarafından, görkemli zaferlerle dolu mazilerini ve düşmanlarının düştükleri acıklı durumu anımsatmak yoluyla, Memlûkleri psikolojik açıdan yıpratma isteğine dönük bir vasıtaya dönüştürülüyordu. Yine aynı vasıta, rakiplerinin bilinmeyen şecerelerine, köle olmalarına atıfta bulunularak, onları kötüleme maksadına yönelik olarak da değerlendiriliyordu. Memlûkleri pek de heyecanlandırmadığı anlaşılan bu doğrultudaki bir taktiğe, gittikçe Mısır önlerine yaklaştığı bir esnada, Hülâgû başvurmuştu. Elçilerinin sultan

³⁸⁹ Nüveyrî, c. XXXI, 60; Ömerî, c. XXVII, 290; İbn Kesir, c. XIII, 299. Holt, Teküdar'ın dostane ilişkilerin tesis edilmesine dair tekliflerinin geri çevrildiğini iddia eder bkz. **Early Mamluk Diplomacy**, 19; aynı yazarın, Mamluk-Frankish Diplomatic Relations, 280.

³⁹⁰ Safedî, *A'yânü'l-Asr*, c. IV, 8; İbnü'l-Verdi, c. II, 343; Ömerî, c. XXVII, 316.

³⁹¹ Temizsu, 198.

³⁹² Temizsu, 210.

³⁹³ Morgan, 171.

Kutuz'a götürdüğü name, geçmişte hasımlarının başına gelenleri telmihen savurduğu tehditleri ve muhatabını memlûk olduğu için küçümseyen cümleleri havi idi. Kutuz, düşmanın gözdağı verme denemesinden hiç etkilenmediğini sezdirircesine, ilgili mektuba, elçileri katletmek suretiyle karşılıklı bulunmuştu.³⁹⁴ Memlûklerce şer'i hukukun *yasa*'dan daha üstün tutulduğu, anlatılan türden bir diplomasi savaşında belli olmaktadır. Hülâgû'nün oğlu ve ardılı Abaka, babasının mektubunun içerik bakımından hemen hemen bir kopyasını, Kutuz'un ardılı Baybars'ı boyun eğmeye ikna etme amaçlı hazırlanan bir yazıda çıkartmıştı. Memlûk sultanına iletilen metinde, Abaka'nın Şark'tan çıkıp gelerek tüm cihana diz çöktürmesinden, karşı çıkanların helak olduğundan dem vuruluyor ve "semaya da çıksa arzın içine de düşse -kendilerinden- kaçıp kurtulamayacağı" için, çıkar yolun sulh olduğu salık veriliyordu. Burada, Moğollardan gelen sulh tekliflerinin, *koşulsuz itaate davet* bağlamında³⁹⁵ sunulduğu özellikle belirtilmelidir. Muhteviyatı bu yönde olan mesajların aktarılmasının peşi sıra, İlhanlı sefiri de, efendisinin yazılı ifadelerinden daha az aşağılayıcı olmayan sözleri şifahi olarak sarfetti. Sultana karşı, "sen Sivas'ta satın alınan bir kölesin. Yeryüzünün hükümranına nasıl karşı çıkarsın?" şeklindeki onur kırıcı ifadeleri kullanmaktan sakınmadı.³⁹⁶ (1268/9) Baybars'ın, yüksek bir kibirle, cihan hükümranı oluşundan, açıkça tehditte bulunan ve nihayet Moğol *yasası*'nın üstünlüğünden söz eden düşmanına verdiği yanıtta, *yasa*'nın kendi nazarındaki değeri aydınlığa çıkar. Cevabi yazısında, kendi kanunlarının -ki bununla demek istediği şer'i hukuktur-³⁹⁷ Cengiz *yasasından* daha üstün olduğunu

³⁹⁴ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 514-5. Hülâgû'nun Kutuz'a yolladığı mektup için şu çalışmalara da bkz. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, 36; Charles J. Halperin, *The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 63, No. 2, 2000, 231.

³⁹⁵ Reuven Amitai-Preiss, *An Exchange of Letters in Arabic between Abaya Ilkhan and Sultan Baybars (A. H. 667/A. D. 1268-69)*, *Central Asiatic Journal* 38/1, 1994, 23-4.

³⁹⁶ Devâdârî, c. VIII, 139-40; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 55-6; İbn Tağribirdi, c. VII, 144-5. İlhanlı hükümdarlarının ve -sözü edilen sefir örneğindeki gibi- üst düzey bürokratların, Memlûk sultanlarının kölelikten gelmelerini bir zafiyet olarak gördükleri, memlûk vasıflarını, çoğu diplomatik yazışmalarda yahut -bahsedilmesini sağlayacak- çeşitli konuşmalarda gündeme getirmelerinden belli olmaktadır. Gazan'a izafe edilen bir anlatıda da bu müşterek tavır, bir kere daha su yüzüne çıkar. Anlatılana göre, ordusu Dımaşk bölgesinin Mercü'r-Rahit taraflarında konaklarken, Gazan ile civarın muteberânı arasında geçen karşılıklı konuşmada, hanın ve devrin Memlûk sultanı Nâsır Muhammed'in soy ağacı konusu açılır. Gazan'ın kim olduğu sorulduğunda, beraberindekiler, Cengiz Han'a kadar olan dedelerini sıralamak suretiyle şeceresini çıkarırlar. Buna mukabil han, Nâsır Muhammed'in babasının kim olduğunu sorunca, el-Elfi (Kalavun) yanıtını alır. Sultanın bir kölenin oğlu olduğunu hatırlatmak niyetiyle, Elfi'nin babasının kim olduğunu sual etmesi ise, sorunun muhataplarını sükûta mecbur bırakır bkz. Sağlam, 227.

³⁹⁷ Halperin, 243; Şeşen, *Sultan Baybars*, 177.

savunmaktadır.³⁹⁸ Belki sultanın müdafaası, Moğol tarzı kanun yapmanın, kurumsallaşma ve teşkilatlanmanın topyekün reddi biçiminde yorumlanamayacak denli keskin değilse de inanç sistemlerinin belirlediği hukuki normların dışarıdan alınma kanunlara yeğlendiğini kavratacak kadar açıktır.

Birincil literatürdeki ziyadesiyle sınırlı nakillerin, modern tarihçilerce ileri sürülen tezler ve antitezlerin karışımından ortaya çıkan netice, Memlûklerin, Moğol uluslarına müesseseler, hukuki uygulamalar ve gelenekler noktasında, en azından yönetsel anlayışlarını esaslı bir değişime uğratacak ölçekte öykünmedikleri kanaatini kuvvetlendirir. Bunun yanında, gerek Altın Orda gerekse de İlhanlı ülkesinden Mısır'a yapılan göçlerin, mübalağa edilmeyecek düzeyde de olsa, bir etkileşim doğurması beklenebilir. Kaynaklarda *Vafidiye* olarak adlandırılan Berke Han'a bağlı bir muharip kıtasının Mısır'a ilticası, o sıralarda mücadele halinde olunan İlhanlıların kılıcından kaçınılması direktifi üzerine gerçekleşir. Başlangıçta *Vafidiye* birlikleri, Hülâgû'ye askeri takviye yapılması amacıyla onun mıntikasına gitmekle vazifelendirilmişti. Ancak Cengiz'in bu iki torununun –Berke ve Hülâgû'nün- anlaşmazlığa düşmesi ve peşi sıra savaşa girişmesiyle, İlhanlı hudutları, takviye birlikler açısından tekin bir yer olmaktan çıktı. İki hanlık arasındaki münasebetlerin nefret ve husumete evrilmesiyle, Altın Orda Han'ı savaşılarına Hülâgû'nün topraklarını terk etmelerini emreden bir mektup yolladı. Ne var ki bunların kendi ülkelerine dönmelerini engelleyici faktörler, Memlûk Devleti'ne sığınmayı, en iyi yol olarak ön plana çıkardı. İleride yeni göçlerin takip edeceği bu ilk dalganın sayısı, yaklaşık olarak iki yüz Moğol atlısı şeklinde nakledilir. Baybars, Mısır'a yönelen *Vafidiye* kuvvetlerinin iyi karşılanması adına hazırlıklar yaptırdı. Talimatıyla onlara hil'at, binek hayvanı ve eşya kabilinden cömert ikramlarda ve taltiflerde bulunulmasını sağladı. Bir müddet sonra, ihtimamla ağırladığı konukları ihtida ettiler.³⁹⁹ (1262) Memlûk sultanının, *Vafidiye*'nin kabul olunması, onlara lütufkâr davranılması ve ordu birimlerine dâhil edilmesi için birtakım gerekçeleri

³⁹⁸ David Ayalon, The Great Yasa of Chingiz Khan: A Reexamination (Part C2). Al-Maqrizi's Passage on the Yasa under the Mamluks, *Studia Islamica*, No. 38, 1973, 129-30.

³⁹⁹ İbn 'Abdüzzahir, 136-8; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 544-5.

vardı. Altın Orda diyarının, Kıpçak ve kimi zaman Moğol menşeli çocukların bile,⁴⁰⁰ memlûk vasfıyla Mısır'a taşınmasını sağlayan ticaretin önde gelen bölgelerinden biri olması, önemce birincil amil gibi görünmektedir. Şüphesiz, yüksek bürokrasi kademeleri için gerekli insan ihtiyacını memlûk toplama ve yetiştirme usulüyle karşılayan bir imparatorluk açısından, deyim yerindeyse, zengin bir memlûk rezervine sahip bir devlet ile iyi ilişkiler kurmak gayet elzemli olsa gerektir. Daha az geçerli olmayan bir diğer neden, yakın çevrelerindeki İlhanlı ve Frank varlığından dolayı, asker miktarının daima artırılmasının bir gereklilik halini alması⁴⁰¹ biçiminde temayüz eder. Sayı ve nitelik bakımından güçlendirilmiş bir ordunun, imparatorluğun süreğen düşmanlarıyla yapılan savaşlarda avantajlı olacağını tahmin etmek zor değildir. Nihayet temelde Altın Orda hanının savaşçıları memnuniyetle karşılamının, hem oldukça değerli bir müttefik ile dostluğun sağlanması hem de ordunun kalitesinin yükseltilmesi isteğiyle gerekçelenmesi mümkündür.

Berke Han'ın savaşçıları vasıtasıyla böylesi katkılar alınabileceği ihtimalinden hareketle duyulan alakaya rağmen, Baybars'ın onların toplu halde yaşamamalarına ayrı bir özen gösterdiği de gözden kaçmamaktadır. Bu çerçevede, sultanın *Vafidiye*'yi kısımlara ayırarak *el-memâlikü's-sultaniyye* birlikleri arasına katmasını,⁴⁰² vazıh bir temkinlilik işareti olarak görmek yanlış olmayacaktır. Böyle bir kararlar, *Vafidiye*'nin memlûk kıtaları içinde eritilmesinin hedeflenmesi akla aykırı gelmemektedir. Baybars'ın tutumu, dikkatli olunmasını gayet doğal gösterebilecek değişik olasılıklara bağlanabilir. Kendilerinden nasıl bir fayda sağlanırsa sağlansın, son kertede, bu sığınmacı kuvvetler, müttefik de olsa, başka bir devletin askeri birliği idi ve bir arada tutulmaları, Memlûk yönetimi aleyhine muhtemel bir hareketlenme türünden oldukça tehlikeli sonuçlar doğurabilecek olaylarla karşılaşılmasına yol açabilirdi –ki aşağıda Uyratların böyle bir teşebbüste bulunduğu görülecektir-. Fakat, anlaşılan o ki, alınan tedbirlerle esasen Memlûklerin Moğol kimliğinden etkilenmesi olasılığının önüne geçilmesi istenilmekteydi. *Vafidiye*'nin küçük birimlere ayrılarak görece daha fazla sayıdaki Memlûkler arasına dâhil edilmesi, söz konusu

⁴⁰⁰ Moğol çocuklarının memlûk ticaretine karışması hakkında bkz. Reuven Amitai, Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life, *Mamluk Studies Review*, Vol. 12, No. 1, 2008, 120-2.

⁴⁰¹ R. Stephen Humphreys, The Emergence of the Mamluk Army, *Studia Islamica*, No. 46, 1977, 159.

⁴⁰² İbn 'Abdüzzahir, 138.

tesirlenmeye engel olmak için en iyi yöntemdi. Üstelik bu yöntemle ve daha öncesindeki olumlu karşılımlar ve yaklaşımlarla, tersine bir etki yapılması bile hesaplanmış olabilir. Nitekim *Vafidiye*'nin belirli bir sürenin ardından İslamlaşması, bu faraziye için sağlam bir dayanak hükmündedir. Düşüncemize göre, Baybars sıkı bir Cengiz sempatzanı ve Moğol geleneklerinin uygulayıcısı olsaydı, ülkesine gelen Moğollar hususunda bu denli manasız bir ihtiyatkârlığa kapılmazdı.

Uyratların Mısır ve Suriye'ye yönelik göçleri üzerinden, Memlûk-Moğol etkileşimine dair bir derece belirlemek zor olsa da, iki topluluğun kültürlenmelerden ziyade çekişmelerle geçen ortak yaşamlarını betimlemek mümkündür. Bu Moğol kabilesini Fırat nehrini aşarak Memlûklere ilticaya zorlayan hadisenin çıkış noktası, Abaka'nın oğlu Geyhatu ile hanedan üyesi Baydu'nun giriştiği iktidar kavgasıdır. İleride Uyratların lideri olarak sivrilecek olan Turgay'ın işbirliğiyle, Geyhatu'yu katleden Baydu İlhanlı tahtına yükseldiyse de, biraz sonra -öldürdüğü düşmanın yeğeni olan- Gazan ile karşılaştığı savaşta yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Bir anlamda amcasının intikamcısı sıfatıyla ortaya çıkan Gazan'ın saltanatı, Turgay ve kabilesi Uyratlar adına tam bir felaket sayılırdı. Hakikaten de mezkûr han tarafından öldürülme endişesi taşımayıp Memlûk hudutlarına doğru kaçmasalardı, bu endişenin yersiz olmadığını doğrulayacak bir neticeyle karşılaşacaklardı. Bu esnada (1295/6), sığındıkları imparatorluğun tahtında bir soydaşlarının, Zeyneddin Ketboğa'nın bulunuyor olması, onlar açısından olumlu bir rastlantıydı. Nitekim Ketboğa, büyük bir içtenlikle karşıladığı Uyratlara, henüz ilk anlardan itibaren iktâ' hisseleri, emirlik payeleri, hil'at ve çeşitli armağanlar bahşetti.⁴⁰³ Diğer taraftan, rütbe ve iktâ' arazisi dağıtımlarının Memlûk ümerasının kıskançlık duygularını ve içinde bulunan iktisadî buhrana ve ölümcül kıtlığa rağmen yapılan cömert yardımların toplumun kızgınlığını kamçılaması, gayet doğaldı. Münhasıran İlhanlılarla olan mücadelelerin henüz tavsamadığı bir aşamada olunması ışığında, düşman ülkeden firar eden Uyratların taht sahibinin katında derin alaka görmesinin umumi bir öfkeyle karşılanması,⁴⁰⁴ pek de şaşırtıcı bir tepki olarak kıymetlendirilemez. Ketboğa'nın

⁴⁰³ Uyratların, İlhanlı saltanatı için yapılan mücadelelere karışmalarından Mısır'a firar etmelerine ve Ketboğa tarafından karşılanmalarına kadar uzanan serüvenleri için bkz. Baybars el-Mansuri, 306-10; Devâdârî, c. VIII, 360-1.

⁴⁰⁴ Cüneyt Kanat, Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 15, 2000, 115-6.

ümerânın ve reayanın hiddetini uyandıran eğilimlerine ilaveten, Uyratların aslında, savunma gücünün zayıf olduğunu zannettikleri Mısır'a egemen olmak maksadıyla geldikleri içeriğindeki bir şayanın yayılması, ekâbiri son derece rahatsız etti. Öteki etkenlere nispeten, Hüsameddin Laçın'ın çevresinde toplanan bir Memlûk grubunun, sultanı hal' etmek üzere ittifak etmesinin ardındaki temel sebebin etrafta dolaşan bu haber olduğu nakledilir.⁴⁰⁵

Laçın'ın iktidarında, önceki dönemde elde ettikleri imtiyazlarla nüfuzları artan Uyratların edilgen bir konuma düşürülmelerine dönük bazı hükümler verildi. İleri gelen savaşçıların bir kısmının tutuklanması, kalanlarının Mısır ve Suriye'nin farklı köşelerine dağıtılmaları, bu kapsamda alınan kararların öne çıkanlarıydı. İçlerinde Turgay ve Göktay gibi seçkinlerinin yer aldığı bir topluluk, İskenderiye taraflarına yollandı. Kimileri de, tıpkı Suriye eyaletlerine gidenler gibi, Memlûk emirlerinin hizmetinde kendilerine yer buldular.⁴⁰⁶ Burada değinilmeye değer bir konu da, emirler arasında, Uyratlı gençleri hizmetlerinde istihdam etmeye ve kızlarıyla evlenmeye yönelik bir temayülün var olduğudur. Muhtemelen mevzubahis istihdamlar ve evlilikler aracılığıyla ki, bu Moğol kabilesi, Memlûklerin ve toplumun arasına karışmış ve süreç içerisinde ihtida etmeye başlamıştır.⁴⁰⁷ Bu zaman zarfında, kültürel öğelerinin ve yaşam biçimlerinin giderek çözülmeye yüz tuttuğunu varsaydığımız Uyratlar, Çaşnigîr ve Salar ikilisinin dizginleri henüz kaptırmadığı bir sırada, soydaşları Ketboğa'yı yeniden saltanata taşıma girişiminde bulundular. Böylesi bir hedefe adı geçen iki emirin ortadan kaldırılmasıyla ulaşılabileceğini düşündüklerinden, Nâsır Muhammed'in ordusuyla Tell el-Acul mevkiine vardığı esnada (1299), onlara suikast tertiplerini. Ancak suikastçiler saldırı sırasında yakalandı ve maksatlarının itiraf ettirilmesini takiben idamla cezalandırıldılar.⁴⁰⁸

Memlûk idari-askeri sınıfı ile Moğol göçmenleri arasında hiçbir karşılıklı tesirlemenin olmadığı söyleminin, toplumsal gerçeklik bağlamında, inandırıcılıktan uzak kalacağı muhakkaktır. Bunun yanında, gerek *Vafidiye*'ye gerekse de Uyratlara, hayatlarını ayrı ayrı gruplar halinde sürdürmeleri zorunluluğunun getirildiği

⁴⁰⁵ Aynî, c. III, 355-6.

⁴⁰⁶ Aynî, c. III, 356.

⁴⁰⁷ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 265-6.

⁴⁰⁸ Devâdârî, c. IX, 15; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 317-8.

bilgisiyle, etkileşim alanının olabildiğince sınırlandırılmaya çalışıldığı gerçeği de karanlıkta kalmamaktadır. Dolayısıyla buradan, kolaylıkla, geniş kapsamlı bir kültürel benzeşmeye müsaade edilmediği çıkarılabilmektedir. *Yasa*'nın ise, gün geçtikçe geçerliliğini kaybetmesi ve bizzat İlhanlı ve Altın Orda hanlarının belleğinden silinmeye başlaması bile, Memlûklerce kılavuz olarak kullanıldığına kuşkuyla bakılması gerektiğinin anlaşılması için yeterlidir. Cengiz kanunlarının söz konusu Moğol uluslarının öncelemeye başladığı şer'i hukuk karşısında değer kaybettiği akılda tutulduğunda, *yasa*'nın, dönem İslam dünyasının hamisi olarak tanınan Memlûkler tarafından benimsendiği savının ancak çok ciddi kanıtlarla kabul görebileceği daha iyi kavranılacaktır. Nihai olarak, yönetsel organizasyon bağlamında, Memlûk ve Moğol imparatorlukları arasında özellikle ve detaylıca belirtilmeyi gerektirmeyecek kadar bariz bir farklılık bulunduğu söylenebilir. Moğollar, ucu bucağı olmayan hâkimiyet sahasından ötürü, imparatorluk başkentiyle sıkı olmayan bağlar kurabilen, hanedan mensuplarının idaresindeki hanlıklara bölündüler. Buna mukabil Memlûkler, geç Ortaçağ dönemi için pek de azımsanmayacak bir coğrafi genişliğe ulaşırlarsa da, çevre eyaletleri Kahire'ye bağlı tutacak üniter sistemi mümkün olduğunca muhafaza ettiler.

2.4. Memlûk Diplomasisi

Köle ticaretiyle bağıntılı olarak daha çok Altın Orda'nın belirleyiciliğinin yer yer temas edildiği önceki başlığı, ilgili ticaretin güzergâhı üzerinde bulunan devletlerle yürütülen hassas diplomasiyi, özetleyerek anlatmak suretiyle tamamlayabiliriz. Böylelikle Memlûklerin, Mısır ve Suriye'ye kesintisiz bir memlûk akışının sağlanması namına, dış ilişkilerini nasıl bir ustalıkla yönetmek mecburiyetinde kaldıkları seyredilebilir.

Çokça geçtiği üzere, Memlûk militarizmi ve yüksek bürokrasisi, memlûk devşirme usulüyle ayakta durmaktaydı. Devletin siyasi ve askeri gücünü açıklayabilecek asal olgulardan biri olan bu keyfiyet, aslında Memlûkler adına ciddi bir zafiyet anlamına da gelmektedir. Zira memlûklerin uzak memleketlerden toplanması ve farklı ticaret yollarının birçok devletin topraklarından geçmesi, Memlûklere dışa bağımlı bir

sultanlık görüntüsü vermektedir.⁴⁰⁹ XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren fazla sayıda memlûk büyüten Kıpçak stepleri ve köle ticaretinin yoğunluklu olduğu Karadeniz'in kuzey kıyı limanları Altın Orda'nın kontrolündeydi. Tek başına bu nitelik, -incelenen periyottaki- Memlûklerin zikredilen hanlıkla daima dostane ilişkiler kurma gayretini izah etmektedir. Öte taraftan, en az Altın Orda kadar, konumu itibariyle memlûk taşıyan ticaret kervanlarını engelleyebilecek erke sahip devletlerle de anlaşılması lüzumu vardı. Mısır ve Suriye'ye gitmek üzere Karadeniz'in kuzey taraflarından harekete geçen bir tüccar kafilesi, ya boğazlara (İstanbul ve Çanakkale) yönelerek deniz, ya orta Anadolu yahut da İlhanlı egemenliğindeki İran yolunu kullanabilirdi.⁴¹⁰ Kölelerin deniz yoluyla getirilmesi istendiği takdirde, boğazlara hâkim olan Bizans ile iyi geçinilmesi gerekecekti. Bu yüzdendir ki, Baybars ve Kalavun, çağdaşları VIII. Mihael (Paleologos) ile uzlaşma halinde olunmasını önceleyen bir tavır benimsediler. 1281'de Kalavun, Karadeniz limanlarından Mısır'a giden köle tacirlerine, gümrük vergilerini ödemeleri karşılığında geçiş serbestisi tanınmasını havi muahedeyi, Mihael'e imzalatmayı başarmıştı.⁴¹¹ Aşağı yukarı yirmi sene öncesinde (1261/2) Memlûk sultanı ile aynı Bizans imparatoru arasında başlayan müspet görüşmelerle, bahsi geçen antlaşma için uygun bir ortam hazırlanmıştı denilebilir. Her ikisinin de saltanattaki ilk yıllarına rastlayan bu tarihlerde, Baybars, ülkesindeki Melkâi patriğinin tarafına gönderilmesi şeklindeki Mihael'in ricasını geri çevirmezken, imparator da Mısır'a geri dönecek olan, patriğin de aralarında bulunduğu elçilik heyetine, sultana sunmak üzere kıymetli kumaş ve mücevherat türünden çeşitli hediyeler teslim etmişti.⁴¹²

Memlûk-Bizans diplomasisinin olumlu seyri sonucu deniz yolunun aktifleşmesiyle hemen hemen senkronik olarak, denizci İtalyan devletleriyle de yeni ticaret kanalları açılmış gibi gözükmektedir. Birbirleriyle rekabet halindeki iki deniz kuvveti olan Venedik ve Cenova ile –ama bilhassa erken Memlûk döneminde Mısır-Karadeniz

⁴⁰⁹ Ayalon, Mamluk, 315.

⁴¹⁰ Clot, 32-3.

⁴¹¹ Yehoshua Frenkel, Some Notes Concerning the Trade and Education of Slave-Soldiers during the Mamluk Era, in *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 CE)*, Reuven Amitai and Christoph Cluse (ed.), Turnhout:Brepols, 2017, 195-6.

⁴¹² İbn Vasil, c. VI, 334; İbn 'Abdüzzahir, 129; Baybars el-Mansuri, 76. Konu hakkında ayrıca bkz. Holt, *Haçlılar Çağı*, 160-1.

ticaret yolu üzerinde tekel oluşturan bu ikincisiyle,⁴¹³ iktisadi münasebetlerin geliştirilmesi mühim bir gereklilik gibiydi. Esasen, konu hakkındaki ciddi bir araştırmadan, münhasıran Memlûklerin ilk senelerinde, mezkûr İtalyan devletlerle köle ticareti ekseninde iktisadi ilişkilerin olup olmadığı meselesinin henüz sağlam mesnetlere ihtiyacının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında, 1260'lara kadar doğu Akdeniz ve Karadeniz'deki nüfuzu tavsamayan Venediklilerin, o sıralarda kuruluş evrelerindeki Memlûklerle ticaret yaptıkları anımsatılarak, memlûk alışverişinin bir parçası olabildikleri ihtimaline işaret edilmektedir. Temel olarak üzerinde durulan mevzuda ise, mutlak verilerin olmadığı belirtilmekle birlikte, aynı periyottaki Cenova'nın belki doğrudan köle ticareti yaparak veyahut Mısır'a memlûk naklederek, yani taşımacılıkla mevzubahis alışverişe dâhil olabildiklerine yer verilir.⁴¹⁴ Aralarındaki ticaretin alanı ve derinliği noktasındaki bazı belirsizliklere rağmen, gerek başka çalışmalarda Cenova'nın iki denizdeki etkinlik gücünün hatta Mısır'a yönelik köle sevkiyatındaki önemli rolünün vurgulanmasına⁴¹⁵ gerekse de ticari ilişkilerinin korunması adına Kahire'ye elçi yollamasına⁴¹⁶ bakıldığında, taraflar arasında gevşek olmayan bir ekonomik bağlantının bulunduğu sonucuna ulaşılabilir. Tersine bir muhakemede, memlûk akışının boğazlar istikametinden ziyade diğer iki güzergâh üzerinden gerçekleştiğinin kabul olunması gerekecek ki, sultanlığın düşmanlarının konumlandığı bu geçiş noktaları, belirli bir süreye kadar, emniyet vaat etmenin uzağında kalmaktaydı.

İlgili başlıkta değinildiği gibi, Baybars ve yüksek olasılıkla onun gibi pek çok memlûk, bir uğrak yeri olarak Sivas'a getirilmiş, buradan Suriye'ye ve peşi sıra Mısır'a götürülmüştü. Onu taşıyan tacirin rotası, Eyyûbîler çağında Anadolu yolunun memlûk aktarımı açısından tercih edilebilir vaziyette olduğunu göstermektedir. İlerleyen tarihlerde, İlhanlıların ve onlarla ittifak halindeki Sis Ermeni Krallığı'nın varlığından dolayı, Anadolu ve İran yolları cazipliğini kaybetmiş olmalıdır. Nitekim sultanların, boğazları siyasi ve iktisadi anlamda kontrol eden devletlerle uzlaşma

⁴¹³ Thorau, 121.

⁴¹⁴ Reuven Amitai, Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the Late Thirteenth Century in Light of the Existing Early Correspondence, *Oriente Moderno*, LXXXVIII, 2008, 357, 367-8.

⁴¹⁵ Holt, *Early Mamluk Diplomacy*, 28; Levanoni, *The Mamlûks in Egypt and Syria*, 247; Frenkel, *Some Notes Concerning the Trade*, 196.

⁴¹⁶ Thorau, 163.

çabaları, biraz da bu durumla açıklanabilir. Öbür yandan, söz konusu diğer iki yolu güvenli hale getirmeye dönük diplomatik girişimler yok değildir. Nâsir Muhammed ile Ebu Said Bahadır Han tarafından imzalanan, yukarıda değindiğimiz antlaşma, sadece taraflar arasında barışı tesis etmesi yönüyle değil yolların gezginci tüccarları kayba uğratmayacak bir emniyete kavuşturulmasına ilişkin karşılıklı teminat verilmesi bakımından da değerlidir. Antlaşmanın, Memlûk ile İlhanlı devletleri arasındaki yollarda güvenliğin ve tüccarların rahatlıkla geçebilmelerinin temin edilmesi maddesi,⁴¹⁷ İran yolunun Mısır'a köle getirenlerce kullanılabileceğini garanti etmektedir. Benzeri bir madde, Kalavun'un, Moğol yanlısı olan Ermeni Krallığıyla akdettiği ateşkes metnine de konulmuştu. Aralarındaki antlaşmada (1285), kral III. Leon'a, Anadolu, İran, Irak yahut diğer bölgelerden Memlûk diyarına gidenlerin serbestçe geçiş yapabilmeleri hükmü şart koşulmuştu.⁴¹⁸ Böylelikle, memlûkleştirilmek üzere satın alınan kölelerin ülkeye getirilmesi için, imparatorluğun sürekliliği açısından arzettiği yaşamsal öneme uygun olarak, alternatif yollar da güvenli kılınmış oldu.

Elbette diplomasi faaliyetleri, yalnızca isimleri zikredilen devletlerle ve yalnızca köle aktarımını yahut başkaca ticari emtia akışını sağlama alma güdüsüyle yürütülüyordu. Bazen elçiler, iyi ilişkileri sembolleştiren hediyeleri takdim etmek üzere yollanıyordu. Marsilya prensi Şarl'ın, beraberinde mektubu ve armağanlarıyla Baybars'a gönderdiği elçi,⁴¹⁹ bu türden bir diplomatik görüşmeyi gerçekleştirmek için görevlendirilmişti. Yine Baybars, sultanlığının ilk devirlerinde, Sicilya-Almanya kralı Manfred ile hediye teatisinde bulunmuştu.⁴²⁰ Yemen'in egemenleri de, Memlûklerin değişik iktidar dönemlerinde, Mısır'a gönderdikleri sefaret heyetinin sunduğu görkemli hediyelerle,⁴²¹ aralarındaki olumlu münasebetleri korumaya çalıştıklarını belli ediyorlardı.

Diğer taraftan, Mısır'daki gayrimüslimler zararına gelişen hadiseler, dindaşlarının durumlarının iyileştirilmesini isteyen Avrupalı krallar ile Memlûk sultanları arasında

⁴¹⁷ Sağlam, 264.

⁴¹⁸ Holt, Mamluk-Frankish Diplomatic Relations, 284-5.

⁴¹⁹ İbn 'Abdüzzahir, 201; Baybars el-Mansuri, 89.

⁴²⁰ Şeşen, **Sultan Baybars**, 157.

⁴²¹ Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. II, 94; İbn İyas, 133.

müzakere başlatan bir başka etken olarak belirlemektedir. Sonraki bölümde detaylandırılacağı üzere, zimmilerin, Müslüman toplumla aralarındaki gerilimi tırmandıracak olaylara karışması, sultanları, onlar hakkında birtakım kanunlar çıkarmaya sürüklüyordu. Bilhassa Hristiyan tapınaklarının kapatılması gibi bir karar uygulandığında, Batı'daki, bu din üzere olan ve kendini dindaşlarının haklarını müdafaa etmekle sorumlu tutan yöneticilerden biri, Kahire'ye konu hakkında bir mektup göndermeyi geciktirmiyordu. Mesela Aragon kralı II. Jaime, 1304'te, üç yıl evvel kapatılan iki kilisenin tekrardan açılması uğrunda mesai harcamıştı.⁴²² Yakın tarihlerde, bu defa Bizans imparatoru, gene aynı gündem maddesiyle temsilcilerini Memlûk kapısına yollamıştı. Hristiyan tebaanın haklarının ıslah edilmesi ve mabetlerinin yeniden kullanıma açılması yönündeki taleplerine mukabil Memlûk idaresi, Melkâi ve Kıptilere ait birkaç kiliseye ilaveten bir Yahudi havrasının açtırılmasına muvafakat etmişti.⁴²³

Buradaki devletlerarası isteklerin kolay kolay reddedilmemesinin ardında karşılıklı bağımlılık ilişkisinin bulunduğu farkedilmesi için, keskin bir müşahedeye gerek yoktur. Ticari güzergâhların açık tutulması zarureti, sultanları, başta Bizans olmak üzere bölgedeki bazı siyasi-askeri yapıların, iç meselelerine müdâhil olma mahiyetindeki taleplerini yerine getirmeye zorlamaktaydı. Dolayısıyla işaret edilen zaruret, söz konusu muhatap devletlerin isteklerine rıza göstermek zorunda kalan Memlûklere, kısmi bir zayıflık yükliyordu. Buna karşın onlarda, muhataplarına, dostluklarını kazanmayı özendirecek, son derece kıymetli meziyetler vardı. Misalen, bir yandan Altın Orda diğer yandan İlhanlılar tarafından sıkıştırılmaya elverişli bir lokasyonda yer alan Mihael'in Bizans'ı için, her iki Moğol ulusu üzerinde de belirli bir etki gücüne sahip Memlûklerin desteğini elde etmek,⁴²⁴ harici politikada, öncelenmesi lazım gelen bir amaç olmalıdır. Gerçekten de Memlûk imparatorluğu, Altın Orda'nın Konstantiniyye'yi ele geçirme denemelerine engel olabilecek diplomasi becerisine yahut İlhanlıların olası bölgesel yayılma teşebbüslerine karşı durabilecek askeri üstünlüğe sahip, neredeyse tek imparatorluktu. Hiç şüphesiz

⁴²² Donald P. Little, Coptic Conversion to Islam under the Bahri Mamluks, 692-755/1293-1354, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. 39, No. 3, 1976, 558-9.

⁴²³ Little, 559.

⁴²⁴ Amitai, Diplomacy and the Slave Trade, 363.

bunlar, sözü edilen zayıflığın üzerini kapatan ayırt edici vasıflardı. Bu bağlamda, Altın Orda ordusunun Bizans başkentinin önlerine geldiği bir sırada yaşanan enteresan bir vaka, Memlûk diplomasisinin haiz olduğu etki kuvvetini aydınlatması bakımından anlatılmaya değerdir.

Değişen rivayetlere göre, ya Berke ya da onun yeğeni Mengütemür zamanında hazırlanan bir ordu, kuşatılması emriyle Konstantiniyye'ye sevk edilmişti. Muhasaranın ve yağmaların ağırlaşmasıyla, saldırı altındaki imparator (VIII. Mihael), ateşkes yapılması için girişimlerde bulundu ve sonunda, kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan'a karşı verdiği mücadeleyi kaybedip topraklarına sığınan ama bilahare kendisi tarafından hapsedilen Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus ve maiyetinin kuşatma ordusuna teslimini şart koşan antlaşmaya boyun eğdi. (1261/2) Bir müddet geçince, Altın Orda hanı (Berke) tarafından iyi karşılanan Selçuklu sultanının kumandasına verilen askeri kuvvetle, Bizans Devleti'ne müteveccihen yeni bir çıkarma yapıldı. Lakin sefer, tam bu esnada imparatorluk merkezinde bulunan, Baybars'ın sefiri Fariseddin Akkuş Mesudî'nin devreye girmesiyle akim kaldı. Keykavus ile görüşen Mesudî'nin, efendisi ile Bizans imparatoru arasında dostluğun bulunduğu, savaşmanın doğru olmayacağı anlamındaki ifadeleri, ötekinin ordusuyla birlikte geri çekilmesine kâfi geldi.⁴²⁵ İmparator, takdim ettiği armağanlarla, kendisi adına büyük bir felakete dönüşebilecek bu tehlikeyi atlatmasına aracı olan Memlûk temsilcisine duyduğu minneti dışa vurdu. Ne var ki, Mesudî, birazdan gideceği Altın Orda ülkesinde, tam tersi bir muameleye uğradı. Orduyu Konstantiniyye önlerinden ayrılmaya ikna etmesi nedeniyle hırpalandı, belki af dilemeseydi öldürülmekten de kurtulamayacaktı. Mısır'a geldiğinde ise, bu kez efendisinin hışmından kaçamadı. Elçisinin sebep olduğu gelişmeleri öğrenen Baybars, onu hapsedirmişti.⁴²⁶ Mesudî'nin cezalandırılmasından anlaşılmaktadır ki, Bizans imparatoru lehine arabuluculuk edilmesi, sultanın ne bilgisi ne de izni

⁴²⁵ İbn Şeddad'ın anlatımında olay, genel itibarıyla, bu şekilde gelişir ve neticelenir bkz. **Tarih-i el-Melik**, 77-8; [İbn Şeddad], **Baybars Tarihi**, 32-3. Buna mukabil, Baybars el-Mansuri'nin eserinde, olayla ilgili nakledilen bilgilerde bazı farklılıklar görülür. Müellife göre, elçi Mesudî'nin arabuluculuğuyla akamete uğrayan Konstantiniyye'yi teslim alma denemesi, Berke'nin saltanat dönemine değil Mengütemür devrine ait bir vakadır. Keykavus'un ve beraberindekilerin kurtarılması hadisesi de, söz konusu başarısız teşebbüsün ardından vuku bulmuştur. Doğal olarak, Selçuklu sultanını iyi karşılayarak, ona ikramlarda bulunan Altın Orda hanı, Berke değil kardeşinin oğlu Mengütemür'dür. Ayrıca mevzu bahis Bizans seferinin tarihi olarak 1269/70 tarihine işaret edilir bkz. Baybars el-Mansuri, 126.

⁴²⁶ Baybars el-Mansuri, 126. Ele alınan vaka hakkındaki aktarımları krş. Holt, **Haçlılar Çağı**, 162.

dâhilindeydi. Olasıdır ki, Mesudî, imparatorun ısrarıyla veyahut baskısıyla böylesi bir aracılığa cüret edebilmişti. Fakat, bu başlıkta çözümlenen diplomatik etkinlik çerçevesinde, anlatılan tarihsel hikâyenin dikkat çekilecek esas noktası, Memlûk elçisinin, tesadüfi olarak orada bulunduğu Bizans başkentine yönelik saldırıyı önlemek için, imparatorla sultanın iyi münasebetlerini belirtmesinin yeterli olmasıdır.

Genel hatlarıyla değerlendirmeye aldığımız diplomasi konusu, birbiriyle hemhudut veyahut yakın bazen de uzak komşu olan siyasi-askeri yapılar arasındaki temasların, avantajlara ve dezavantajlara göre biçimlendiğinin vurgulanmasıyla toparlanabilir. Memlûkler özelinde, en belirgin dezavantaj, sürekli memlûk ithal etme ihtiyacı dolayısıyla geçiş yollarının açık ve emniyetli olması gerekliliğiydi. Ancak onlar, sahip oldukları üstünlüklerle, temel zorunluluklarını zafiyet olmaktan çıkaracak çözümler üretebiliyorlardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MERKEZİYETÇİLİK KAPSAMINDA DİNİ-HUKUKİ KURUMLAR, İKTİSADİ VE TOPLUMSAL YAPI

3.1. Memlûklerin Bağdat Abbasî Halifeliğine Yaklaşımı

XIII. yüzyılın ikinci çeyreği biterken Bağdat halifeliği, müstakil bir hilafet olarak, Ortadoğu tarihindeki miadını doldurmak üzereydi. Son devrin Abbasîlerinde, VIII. ve IX. asırların askerî donanım ve dinamizminden izler yoktu. Ömürlerinin 1250'lerin sonlarına kadar uzamasını, kendilerini dinsel -daha özelde mezhepsel-açıdan Abbasîlere bağlanmakla yükümlü hisseden çağdaş egemenlerin özellikle de Selçuklu hükümdarlarının himayelerine borçluydular. Aleyhlerine temayüz eden karşıt bir halifelik yahut siyasî ve askerî bir kuvvet, mevzubahis mezhepdaş egemenler sayesinde dağıtılıyordu. Savunulmaya muhtaç görüntüsüne karşın Abbasî halifesi, dinî-hukukî ağırlığını ciddi derecede kaybetmemişti. Genellikle onunla yüz yüze bile gelemeyen dönemin Sünnî yöneticileri için halife, hâlen bir onay alma merci, bir meşrûiyet dağıtıcısıydı. Bu keyfiyet, Memlûkler ve elbette coğrafyanın daha eski sakinleri olan Eyyûbîler için de geçerliydi. Sonrakiler, Abbasîler tarafından tasdiklenmenin siyasal meşrûluk bakımından bir zorunluluk olduğunu, muhtemelen gene efendileri Salih Eyyûb özelinde Eyyûbîler'den öğrenmişlerdi.

Mısır'da Şîî üstünlüğüne son vererek hutbeyi halife Müstezî adına okutan⁴²⁷ Selâhaddîn, şüphesiz hem Bağdat'ın takdirini kazanmış hem de konumunu yasallaştırmıştı. Nûreddîn Zengî'nin ölümüyle başlayan Suriye ve Cezire bölgesine

⁴²⁷ İbnü'l-Verdî, c. II, 122; İbnü'l-Furât, c. IV/I, 162-3.

hâkim olma yarışından galip çıktığında da bu toprakların mutlak sahibi olduğu, benzer şekilde, Bağdat'tan aldığı taklîd ile tescilleniyordu.⁴²⁸ (1175) Efdal, Dımaşk'ı elinden alan kardeşi Aziz ve amcası Âdil'e yönelik şikâyetini halife Nâsır'a ulaştıracaktı.⁴²⁹ Sülâlenin ikinci büyük hükümrânı Âdil'in iktidarı da, aynı Abbasî halifesinin katında kabul görecekti. 1207 senesinde, onun Eyyûbî hanedanının en yetkeli meliki olduğu yine Nâsır tarafından onaylanmıştı.⁴³⁰ Sünnî Müslümanların manevi liderinin Mısır diyarı ile olan alakası, yalnızca yönetim değişiklikleriyle ilgili kanaatini belirtmekle sınırlı kalmıyordu. Ne ölçüde kalıcı çözümler getirdiği tartışılır ama Eyyûbî ülkesini bir iç çatışmaya sürükleyecek sorunların halledilmesinde de, halife, elçileri kanalıyla devreye girebiliyordu. Salih Eyyûb'un Mısır'ı almak gayesiyle kardeşi Âdil ile savaşmaya hazırlandığı bir esnada, düşman kardeşler arasında barışı tesis etmek vazifesi, dönemin halifesi Mustansır'ın elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî'ye düşmüştü.⁴³¹ Sonunda Salih Eyyûb'un kardeşini yok ederek merkezi ele geçirmesine bakılırsa, ancak geçici bir konsensüs sağlamaya yeten elçinin gayreti, akim kalmasına rağmen, hilafet müessesesinin müdahillik yönünün bir diğer ifadesiydi. Nitekim ilerleyen tarihlerde, Memlûklerin kuruluş safhasında da benzer ara buluculuk girişimlerini müşahede edeceğiz.

Âdil'e karşı verdiği mücadeleyi kesin surette bitirme hususunda İbnü'l-Cevzî'nin ikna kabiliyeti yetersiz kalsa da, Salih Eyyûb de, tıpkı ataları gibi, Abbasîler nezdinde tanınma gerekliliğine hassasiyet gösterecekti. Mısır'da başa geçmesinin ardından halifeden taklîd almak için sefâret heyetini onun huzuruna yollama işini fazlaca ötelememesi, bu konudaki duyarlılığını aksettiriyordu. Adı geçen Eyyûbî sultanının, saltanatının onandığını içeren belgeyi, taklîdi tarafına göndermesi yönündeki talebine halife Musta'sım müspet bir karşılık vermişti.⁴³² Söz konusu belge, toplumun önemli bir kesimini oluşturan Müslüman-Arap kamuoyu tarafından benimsenmeyi hızlandırma açısından da kıymete haizdi. Öbür yandan Salih Eyyûb'un nazarındaki Abbasî halifeliğinin ehemmiyeti, en vazih biçimde, bıraktığı vasiyetten anlaşılmalıdır. İlgili başlıkta da bahsi geçtiği üzere, Salih Eyyûb'un,

⁴²⁸ Basuğuy, 28.

⁴²⁹ Ebu'l-Fidâ, c. II, 181; İbnü'l-Verdî, c. II, 167.

⁴³⁰ Basuğuy, 33.

⁴³¹ Ebu'l-Fidâ, c. II, 266-7; Basuğuy, 59.

⁴³² İbn Tağribirdî, c. VI, 325; Basuğuy, 122-3.

ölümünden sonra idareyi, hayatta kalan tek oğlu olmasına karşın Turanşah'a ve sülalenin öteki üyelerine devretmemelerini, kimin başa geçeceği mevzusunu halifenin takdirine bırakmalarını istemesi hanedanına olan itimatsızlığı kadar halifeye duyduğu güveni de ortaya çıkarıyordu. Bütün bu referanslar, Selâhaddîn'den Salih Eyyûb'a değin, Abbasîlerin Eyyûbî siyaseti üzerindeki dolaylı etkilerinin süreğenliğine işaret etmektedir.

Aynı dinî-spiritüel güç, Mısır'daki üstünlük Memlûkler lehine el değiştirdiğinde de tavsamayacaktı. Birtakım teşkilatların yanında bazı yerleşik pratikler de, Eyyûbîler'den Memlûklere tevarüs etmişti. Sonrakiler de, yeni doğmuş bir sultanlık vasfıyla, hilafet makamınca kabul edilmeye gerek duyacaklardı. Üstelik köle menşeli oldukları unutulmazsa, böyle bir meşrûlaşmaya öncekilerden daha ziyade ihtiyaçları vardı. Esasında Memlûkler, müstakil bir siyasi yapı olarak, henüz yeni boy göstermeye başladıkları esnada, İlhanlıların Bağdat kıyımına on seneden az bir vakit kalmıştı. Dolayısıyla onların Bağdat halifeliği ile temasları yalnızca birkaç seneyi kapsayacaktı.. Ancak bu kısa süre bile, Memlûkler ile halife arasında yoğun görüşmeleri gerektirecek, karşılıklı etkilemelere yol açacak bir dizi vakalar barındıracaktı. Tabiatıyla, bu ilk etkileşimlerin edilgen tarafı, şimdilik İslam dünyası içinde belirleyici bir yerde durmayan Memlûkler olacaktı.

Onlar, daha başlangıçta eski bir cariye olan Şecere'd-Dür'e bağlılık yemini ederek, son Bağdat Abbasî halifesi Musta'sım'ın dikkatini üzerlerine çekmişlerdi. Bir kadın hükümranın benimsenmesi, Ortadoğu'nun Ortaçağ'daki devlet gelenekleri açısından yabancılanacak bir eğilimdi. Musta'sım, iğneleyici ve hakaret içeren bir üslupla bu duruma olan tepkisini göstermeyi ertelemedi. İlettiği yazısında Memlûk ümerâsına hitaben, "şayet sizde (memleketi yönetecek) adam yoksa bildirin biz size bir adam gönderelim" diyerek⁴³³ Şecere'd-Dür'ün saltanatını tasvip etmediğini imâli bir şekilde belirtti. Başkaca amillerle beraber halifenin ikâzı, emirleri, kadın sultanlarının yerine Aybek'in otoritesi altında toplanma seçeneğine sürükledi. Bu yönüyle düşünüldüğünde, Aybek'e biat etmek sadece yaklaşan dışsal tehlikeler karşısında idareyi orta sınıf bir memlûke bırakma değil aynı zamanda Musta'sım'ın isteğini yanıtlama anlamı taşıyordu. Dâhili işlerinin tümüyle halifenin

⁴³³ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 463-4.

müdahalelerine açık olduğu sonucu çıkarılamasa da, sözü edilen olay, kimi kritik meselelerde onun rızasını gözettiklerini anlatmaktadır.

İdarî işleri üzerinde yaptırım uygulanabilmesine mukabil, Memlûkler de, kendilerini halifelikle özdeşleştirmek suretiyle karşılaştıkları güçlükleri aşma noktasında, bu müesseseden yararlanmayı gayet iyi biliyorlardı. Halep ve Dimaşk meliki Nâsır Yusuf'un ürkütücü saldırılarının ve bazı emirlerin itaatsizliklerinin Mısır'ı telaşlandırdığı bir sırada, genel panik duygusundan kurtulmak için Abbasîlere olan aidiyetlerini vurgulayan Aybek, söz konusu faydacı Memlûklerin ilklerindendi. O, Gazze istikametinde yürüyüşe geçen Nâsır Yusuf'un ordusunu karşılamaları amacıyla emir Rükneddin öncülüğündeki birliği bölgeye yollamıştı. Lakin Rükneddin ve yanındakiler, Suriye melikinın kuvvetleri ile çarpışmaktan geri durdukları gibi Eyyûbi soyundan bir başka düşmana, Kerak ve Şevbek hâkimi Muğis Ömer'e katıldılar. Nâsır Yusuf'un ilerleyişinin oluşturduğu tazyiki, böylesi bir iç çözüme daha da yoğunlaştıracaktı. Aybek, ordu içinde olası bir kırılmayı da beraberinde getirebilecek bu vaziyetin ağırlaşmasını önlemek için "ülkenin Musta'sım'a ait ve kendisinin de onun naibi olduğunun" duyurulmasını sağladı.⁴³⁴ (1250) Gerçekten de Nâsır Yusuf ile savaşmanın eşiğindeyken başvurduğu bu akılcı taktikle ve askerlerin sadakat yeminlerini yenilemek suretiyle, şartları güçleştirecek bir dağılmaya mâni olma işini kotarabilmişti. Geliştirdiği söylem, Bağdat'ın Memlûk ordusunun temayülleri üzerindeki tesirini yansıtmaktan başka yakın ve uzak gelecekte sultanların hilafet kurumunu politik bir aygıtı dönüştüreceklerini de haber veriyordu. Özellikle kurumun Kahire'ye taşınmasının -ya da sultanlığın güdümüne girmesinin- ardından hilafeti araçsallaştırma niyetleri, çok daha belirginleşecekti.

Öte taraftan Nâsır Yusuf ile aralarındaki husumeti bitirmek arzusu, Memlûkleri, tekrardan Musta'sım'ın gündemine getirdi. Görünen o ki, halife, uzlaştırıcı rolüne bürünerek iki taraf arasındaki çekişmeyi sonlandırmayı ve belki de böylelikle gün geçtikçe hudutlarına yaklaşan İlhanlılara karşı onları birleştirmeyi tasarlıyordu. Bu diplomatik misyonu elçisi Necmeddin Abdullah Badrai'ye yükledi. Elçinin, yanına sığınan Bahrîlerin kışkırtmalarıyla Mısır'ı teslim alma maksadındaki Nâsır Yusuf ile ülkeyi savunmaya kararlı Aybek'i anlaşma zemininde buluşturması kolay olmadı.

⁴³⁴ Yûnînî, c. I, 56; Thorau, 46.

Ancak nihayetinde taraflara, ateşkes yapma fikrini benimsetebilmişti.⁴³⁵ Badrai'nin diplomasi kabiliyeti sayesinde Musta'sım, bir kere daha, Memlûklerin politik davranışlarına yön vermişti. Bir müddet geçince, Aybek, onun nezdinde tanındığını belgeleyecek ve hükümetini yasallaştıracak hâkimiyet sembollerini tarafına göndermesi için emir Şemseddin Sunkur'u, halifenin huzuruna çıkmakla görevlendirdi. Musta'sım, Memlûk sultanının isteğini geri çevirmeyerek hil'at ve taklîd gibi sembolleri yollamış olsa da, elçinin Kahire'ye vardığı sıralarda Aybek maktul düşmüştü.⁴³⁶

Kronik yazarlarının erken dönemin Memlûkleri ile hilafet arasındaki etkileşimlere ilişkin bu aktarımları, Abbasî başkentinin Mısır'daki yeni hadiselerle kayıtsız kalmadığını hatta gelişmeleri yakından izlediğini ve gerek duyulduğunda buradaki yönetsel kararlara ve dış münasebetlerle ilgili meselelere karışıklarını bildirmektedir. Halife, başlangıçtan itibaren, ruhani otoritesini Memlûklere hissettirmektedir ve yalnızca hükümet umuru ile ilgili konularda değil bazı karakteristik olaylarda da onun aracılığı ön plana çıkmaktadır. Söz gelimi, Bahrîler eliyle öldürülen Turanşah'ın, Bahrî zulmünden çekinilmesinden dolayı hiç kimsenin defnetmeye cesaret edemediği naaşı, halife elçisinin tavassutuyla gömülecektir.⁴³⁷ Halifenin bazen aracı olma ama genellikle yaptırımcı karakteriyle bağımlı olarak Memlûkler de, onun kanaatleriyle uyumlu hareket eden bir konumda kalıyordu. Bu tutum, onların Sünnî doktrini özümsemeleri ve içinde buldukları coğrafyanın tarihsel eğilimleri kadar pragmatist yaklaşımlarıyla da ilintili olmalıdır. Kriz anlarında halifenin adını öne çıkarmaları yahut onun katında meşrûluk kazanmaya dönük uğraşları, faydacı tutumlarına bağlanabilir.

Bununla birlikte, Memlûklerin, hilafet müessesine salt politik hesaplarla baktığı argümanını çürütecek bazı emareler de yok değildir. Onların Tunus'ta türeyen yeni bir halifelik iddiasına aldırış etmemeleri, bu çerçevede, dikkate alınması gereken bir tavidir. 1254 senesinde, kendisi için Mustansır lakabını uygun gören Hafsî yönetici Ebû Abdullah Muhammed'in halifeliğini ilan ettiği bilgisi yayılmaya

⁴³⁵ İbn 'Abdüzzahir, 55-6; Baybars el-Mansuri, 6; Şafi' bin Ali, **Hüsni'l-Menakıb**, 60; Devâdârî, c. VIII, 22-3; Thorau, 52.

⁴³⁶ Baybars el-Mansuri, 20.

⁴³⁷ İbn Tağribirdi, c. VI, 371.

başladı.⁴³⁸ Onun duyurusu, Müslüman toplumların Abbasîlerden yüz çevirip, ilgilerini Mağrip havalisine kaydırmalarını sağlayacak çapta yankı uyandırmamıştı.⁴³⁹ Ama muvakkaten de olsa bazı saygın taraftarlar edinebilecekti. Fiziksel bir kudreti temsil edemese de İslam dünyasında hatırı sayılır bir itibara sahip Mekke şerifi Ebû Nümeý, bir yoruma göre ekonomik gerekçelerle,⁴⁴⁰ dinî bakımdan Ebû Abdullah'a tabiiyet sunacaktı.⁴⁴¹ Böyle bir referansa mukabil, Ayalon'un da dikkat çektiği üzere,⁴⁴² Memlûklerin Tunuslu halifeye bağılılık bildirdikleri hakkında fazlasıyla yüzeysel bir malumata dahi rastlayamıyoruz. Eğer Memlûkler dinî bir otoriteye sadece hukukî geçerlilik kazanma düşüncesiyle yaklaşıyor olsalardı, Abbasîler, İlhanlılar tarafından lağvedildiklerinde -alternatif bir halife olarak- Ebû Abdullah'a duyarsız kalmazlardı.

Kanaatimize göre, bu vakiya rağmen, Memlûklerin Bağdat halifeliğine özel bir ihtiram duygusuyla mı yoksa kölelik asıllarından ve konjonktürel şartlardan dolayı zorunlu bir aidiyet hissiyle mi yaklaştıkları mevzusu oldukça muğlaktır. İyimser bir bakış açısıyla, Memlûklerin Abbasîlere ihtiram duygusuyla yaklaştıkları varsayılsa bile, bu tutumun hilafetin Kahire'ye aktarıldığı 1261 tarihine değin süreceğini vurgulayarak belirtmek gerekmektedir. İlâveten daha ziyade çevresinde dolaşacağımız eksen konu, Kahire Abbasî halifeliğinin ihdasıyla beraber Memlûklerin söz konusu kuruma bakış tarzının dönüşüme uğraması ve bu dönüşümün üniterleşme olgusu ile bağıntısıdır. Burada ayrıca değerlendirilen erken dönemdeki etkileşimler ise, 1261 yılı sonrası münasebetlerin ne denli esaslı bir değişim gösterdiğini vuzuha kavuşturacaktır.

Hilafetin Kahire'ye transferi bahsine geçmeden evvel, zorunlu aidiyet ifadesine ve bazı nazariyelere değinme gereği görüyoruz. Memlûkler, Mansura savaşında Frankları püskürtmeye muvaffak olmanın yanında Ayn-ı Câlut başarısıyla hak edilmiş bir şöhret kazanmışlardı. Büyük zaferden sonra, Mısır'ın doğal uzantı

⁴³⁸ Baybars el-Mansuri, 12; İbn Tağribirdi, c. VII, 32.

⁴³⁹ Thorau, 111.

⁴⁴⁰ David Ayalon, Ebû Nümeý'in bu tercihini, Moğol istilalarından ötürü doğu İslam ülkelerinden Mekke'ye yönelik gerçekleştirilecek hac ziyaretlerinin durma noktasına gelmesi karşısında Kuzey Afrikalı ziyaretçilerin öneminin artmasıyla açıklamaktadır bkz. *Studies on the Transfer of The 'Abbasid Caliphate from Bagdad to Cairo*, *Arabica* 7, 1960, 57.

⁴⁴¹ Mekke şerifi, 1259 tarihinde, hutbeyi Hafsî halife için okutacaktı bkz. Şeşen, *Sultan Baybars*, 83.

⁴⁴² Ayalon, *Transfer of The 'Abbasid Caliphate*, 46-7.

sahasına doğru genişlemişler ve dârü'l-harp toprakları süratle İslamların denetimine geçmeye başlamıştı. Senkronik olarak, içeride, Şiîliğin hortlamasına ket vuracak tedbirler noktasında da gevşek davranmayacaklardı. Lapidus'un söylediği gibi, Franklara, Moğollara ve Şiîliğe karşı sürdürdükleri mücadele Memlûkleri, halifenin ve mukaddes yerlerin koruyucusu statüsüne taşımıştı.⁴⁴³ Mensubu oldukları inancın karşıtlarıyla savaşım halinde olarak, hükmettikleri coğrafyanın tarihselleşmiş ödevini yerine getiriyorlardı. Bahsedilen ödevin, yani İslam inancının savunuculuğunu üstlenmenin, ister istemez, Memlûkler ile halife arasında bir bağ oluşturduğu muhakkaktı. Tabiatıyla aynı yükümlülük, kaçınılmaz bir aidiyet duygusunun gelişmesine yol açıyordu. Yanı sıra, inancın, Müslüman toplumunun ve dolayısıyla halifenin hamisi olma vasfının, Memlûkler tarafından bilinçli bir şekilde ve yasallaşma amacıyla kullanılmadığı düşünülemez. Onlar namına hamilik vurgusunun elzemliğine dair fikir sunan iki görüşe, bu bağlamda kısaca değinilebilir.

Broadbridge, dinin muhafızı ve halifenin arkadaşları olmanın Memlûkler tarafından ideolojik bir aygıt haline getirilmesini, köle kökenleriyle dolayısıyla şecere yönünden cılız kalmalarıyla ilişkilendirir. Çözümlemelerine göre, onlar, kendilerini *İlahi İrade* ile özdeşleştiren Cengiz hanedanının üyeleri olmak gibi bir motivasyona sahip Moğollar karşısında, hem meşrulaştırıcı bir ideale yaslanmak hem de köle menşelerini perdelemek maksadıyla inancı ve İslam toplumunu koruma misyonuna odaklandılar.⁴⁴⁴ Aynı misyona yönelmek, kutsal savaşçılar olarak takdim edilmek, Reuven Amitai'in değerlendirmesinde ise, halkın nazarında yasallaşmaya dönük bir girişimdi.⁴⁴⁵ İki yaklaşım birleştirildiğinde, inanç savunuculuğunun ve esas itibariyle çözümlediğimiz madde olarak hilafeti himaye etmenin, 1- kölelik kimliğini unutturacak bir ideal ile bütünleşme 2- tebaa nezdinde beğeni toplama ya da en azından muhtemel muhalefetlerini kırma istekleriyle ilgili olduğu sonucu çıkmaktadır. Biz, Broadbridge'in, Memlûklerin meşrûlaşma güdülerine Moğol eksenli bir açıklama getirmesini, Moğol tesirini abartılı bir şekilde tonlamasını

⁴⁴³ Ira M. Lapidus, Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks, **Muqarnas**, Vol. 2, (The Art of the Mamluks), 1984, 174.

⁴⁴⁴ Broadbridge, 92-5.

⁴⁴⁵ Reuven Amitai-Preiss, Dealing with Reality: Early Mamluk Military Policy and the Allocation of Resources, **In Crossroads between Latin Europe and the Near East: Frankish Presence in the Eastern Mediterranean (12th to 14th Centuries)**, Stefan Leder (ed.), Würzburg: Erlon Verlag, 2001, 127.

yadsımla birlikte kölelik geçmişlerini gizleme çabalarına temas etmesini, kendi görüşümüze bir dayanak oluşturması gerekçesiyle önemsiyoruz. Bir dizi imtiyaz bahşetmesine karşın, memlûk olmanın, ne yönetilen tabaka ne muasır hükümler ne de bizzat Memlûkler için herhangi bir saygınlığı simgelemediğini bilakis onlar açısından üzerinin örtülmesi lazım gelen bir gerçeklik olduğunu sanıyoruz. Aşağıda açıklanacak olan Abbasî halifeliğini Kahire’de yeniden canlandırmanın, zikredilen gayeye yönelik ve hilafetin, Memlûkler tarafından, yetkileri ziyadesiyle daraltılmış bir memuriyete tahvil edilmesinin de bu yönelimle ve dolayısıyla merkezileşme temayülleriyle girift olduğuna inanıyoruz. Reuven Amitai’in tespitine gelince, görece daha kolay saptanabilir ama daha az kıymetsiz olmamasına ilaveten doğruluğu dışlanamaz. Etnik yapı ve kültürel sembol farklılıklarının Memlûkler ile toplum arasında açtığı mesafeyi, kölelikten gelme, Eyyübî varlığına kanlı bir şekilde son vererek kötü bir ün yapma ve bilhassa Bahrîlerin ilk senelerde halka karşı zorbaca davranmaları gibi faktörler daha da genişletecekti. Baybars’tan itibaren sultanlar, toplumun zihninde oluşturdukları olumsuz izlenimleri silmek için ciddi uğraşlar vereceklerdi. Bu bağlamda, -vergi yükünü hafifletmek türünden birtakım mali planlamalarla beraber- halife katında tasdiklenmek, çoğunluğu Müslüman Araplardan oluşan tebaalarının sempatilerini ve itaatlerini kazanma aşamasını hızlandırabilirdi. Elbette mevzubahis aşamanın başlaması için, her şeyden evvel, Irak’taki tarihsel seyrin Abbasîleri Mısır’a firar etmeye zorlayacak biçimde ilerlemesi gerekiyordu.

Hülâgû’nün Moğolları, Ocak 1258’te, hilafet merkezinde dehşet verici bir kitlesel kıyım ve yağma gerçekleştirirken Musta’sım’ı da öldürdüler.⁴⁴⁶ Şüphesiz istilacıların Bağdat şehrini zaptı, dönem Müslüman kamuoyunu üzüntüye gark etmenin yanında belirsizlik içinde de bırakacaktı. Zira şimdi İslam toplumları, bir Abbasî’nin şahsında ete kemiğe bürünen dinî bir otoriteden yoksun kalmışlardı. Katliam, Abbasî neslinden olanların kanlarını dökmüştü ama bu hanedanın üyeleri arasında kurtulmayı başaranlar da vardı ve bunların himaye görebilecekleri en emniyetli yerler Memlûklerin hudutları içerisinde kalmaktaydı.

⁴⁴⁶ Baybars el-Mansuri, 36-7; İbnü’l-Verdî, c. II, 282; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 499; İbn Tağribirdi, c. VII, 47.

3.2. Kahire Abbasî Halifeliği

Bağdat'ın düşüşü sırasında, bir Abbasî asilzadesi, halife Zahir'in oğlu Ebu'l-Kasım Ahmed, soydaşlarından bir toplulukla beraber tutuklu bulunuyordu. Kendilerini hapseden Musta'sım katledilince ve şehir İlhanlıların mülkü olunca, mahkûmlar salıverilmişti.⁴⁴⁷ Ahmed, tahliyenin akabinde, katliam alanından uzaklaştı ve evvelemerde bedevi Irak Araplarına katıldı. Vaziyeti hakkında aldığı duyum üzerine Kahire'ye getirilmesini sağlayacak olan Baybars'ın saltanatına kadar, takriben üç yıl bekledi. Nihayetinde, sultanın yakın alakası ve girişimleri doğrultusunda, Arap maiyeti eşliğinde Memlûk başkentine geldi.⁴⁴⁸ (Haziran 1261) Baybars, devlet erkânı ve eşrafın da katılacağı ve tazimlerini belli edeceği bir merasimle Ahmed'i karşıladı. Onun yanında, müelliflerin kaydetme gereği duyacağı ölçüde, edepli ve hürmetkâr tavırlar sergileyecekti. Çok geçmeden, nesebinin teyidi için Kalatü'l-Cebel'de bir meclis oluşturuldu. Baş kadı, ulemâ ve ümerâ huzurundaki maiyetinin, Ahmed'in Abbasî neslinden olduğuna dair tanıklığı, hifaleti sultanlık bünyesinde diriltmeye teşne olan Baybars'ın beklentileriyle örtüşüyordu. Şeceresinin tasdiklenmesiyle sultan, ekâbir ve kısımlar halinde halk tabakası, Ahmed'e ya da halife olarak kabul görmesinin ardından kullanacağı takma adıyla Mustansır'a bağlılıklarını bildirdiler.⁴⁴⁹ İlk Kahire Abbasî halifesi, yarım asırdır atalarının inhisarındaki müesseseyi kendisinin şahsında yeniden canlandıran Baybars'a, iktidarını onayladığını içeren taklîdî yazarak karşılık verdi. İsmi hutbede anılmaya ve para üzerine işlenmeye başlayan Mustansır'ın halifeliğinin, Mısır genelinde ve bağlı eyaletlerde duyurulmasına özen gösterildi. Bu duyurularla, en az Mustansır kadar, yeni ve yasal bir sultan olarak Baybars da tanıtılmış oluyordu.

Abbasîler, üç senelik kesintinin ardından, özellikle Moğolları durdurmasıyla temayüz eden bir İslam gücünün nezaretinde tekrardan hilafet mevkisine getirildiler. Fakat onlara, siyasi ve militaristik bir yapının gözetiminde iken, eski statülerine kavuşma imkânı verilmeyecekti. Yönetmel meseleleri zaten hiçbir şekilde kapsamayacak olan

⁴⁴⁷ İbn Tağribirdi, c. VII, 109; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 477. Kimi müellifler, tutukluluk vaziyetine ve salıverilmesine değinmeksizin, Ahmed'in bölgeden ayrıldığını naklederler bkz. İbn Vasıl, c. VI, 312; İbnü'l-Verdî, c. II, 305; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 529.

⁴⁴⁸ İbn Vasıl, c. VI, 312; İbn 'Abdüzzahir, 99; Baybars el-Mansuri, 61; Şafi' bin Ali, *Hüsnu'l-Menakub*, 79; İbnü'l-Verdî, c. II, 305; İbn Dokmak, c. I, 224; İbn Tağribirdi, c. VII, 109.

⁴⁴⁹ İbn 'Abdüzzahir, 99-100; Şafi' bin Ali, *Hüsnu'l-Menakub*, 79-80; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 477-8.

salahiyetleri, kendi alanlarında, dinî-hukukî konularda bile belirgin biçimde kısılacaktı. Henüz Mustansır'dan itibaren, tarihsel yetkilerinin daraltılmasına ve resmî buyruklara koşulsuz riayet eden bir memur derecesine düşürülmelerine muvazi olarak kaderlerini, önemli mikyasta, Memlûklerin ortak eğilimleri bazen de sultanların bireysel tutum, menfaat yahut kaygıları şekillendirecekti. Az ileride, karşılanması ve doğrudan doğruya müessesenin ihyası için biraz evvel yapılan debdebeli hazırlıklarla ve ardı sıra gerçekleştirilen biat seremonisiyle uyuşmayacak biçimde Irak seferine çıkarılacak olan Mustansır'ın akıbeti, ardıllarını nasıl bir geleceğin beklediği noktasında ipucu veren bir temsil niteliğindeydi.

Birkaç ay sonra Baybars sözü edilen halifeyi, Bağdat'ın geri alınması gibi, İlhanlı varlığından ötürü oldukça riskli ve anlamlandırılması zor görünen bir askeri kampanya için teçhizatlandıracaktı. Sefer masrafları için bir milyon dinarlık bir meblağı gözden çıkarmasına⁴⁵⁰ karşın, söylenilene göre, sonraları kendisi zararına sorun çıkarabileceği yönündeki uyarılara itibar ederek Mustansır'ın emrine üç yüz kişiden oluşan küçük bir ordu ayırmıştı.⁴⁵¹ Sultanın refakatinde Dımaşk'a gelen ve onun tarafından burada uğurlanan ordunun, Irak'a müteveccih yolculuğu, savaşçılık meziyetlerinin hangi seviyede olduğu bilinmeyen bir halifenin kumandası altında devam etti. Fırat'a kadar sekteye uğratılmadan ilerlediği anlaşılan yürüyüşlerini, gelişlerinden habersiz olmayan Hülâgû'nün Bağdat komutanı Karaboğa'nın kuvvetleri kesecekti. Nehrin yakınlarında baskınlarına uğradıkları İlhanlılar karşısında çaresiz kalan Mustansır'ın birliği dağıtıldı, ciddi bir harcamaya konu olan harp levazımatı da yağmalandı. Kaynakların akıbetiyle ilgili olarak iki söylenti naklettikleri Mustansır ise, ya saldırı esnasında öldürülmüştü ya da yaralanmış bir durumda kaçıp kurtulmuştu.⁴⁵²

Baybars'ın bahsedilen süreç boyunca aldığı, yüzeysel bir bakışla bile farkedilebilecek çapraşık ve çelişkili kararları, sürecin analizini, mantıklı bir izahını yapmayı güçleştirmektedir. Genel görünümüne bakıldığında, uğrunda azımsanmayacak bir yatırım yapılan Ahmed, sonunda, âdeta intihara zorlanmak üzere halife seçilmişti.

⁴⁵⁰ İbn 'Abdüzzahir, 112; Baybars el-Mansuri, 67; Süyûfî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 478.

⁴⁵¹ Ali Aktan, Mısır'da Abbasi Halifeleri, *Belleten*, c. LV/214, 1991, 618; Thorau, 115.

⁴⁵² İbn Dokmak, c. I, 227-8; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 541; İbn İyas, 83-4.

Ortaya çıkan bu paradoksal örüntü, sultanın mevzubahis kısa süreçte halife hakkındaki değişen kanaatini ve daha geniş kapsamda kuruma dair tasavvurunu –en azından gerçeğe en yakın biçimde- tahmin edebilmekle billurlaşabilir. Halifeyi, kadim hilafet merkezini Moğolların elinden kurtarmak kabilinden oldukça tehlikeli ve bir o kadar da makul görünmeyen bir amaç doğrultusunda harekete geçirmesinin ardındaki dürtüyü doğru saptayabildiğimiz oranda tahminimiz de sağlamlaşacaktır.

Sınırlı ama akıl yürütmeye yardımcı olabilecek bazı karine ve tespitler, değerlendirmeye zayıf da olsa bir dayanak oluşturabilir. Bu çerçevede, Irwin'in, "Mustansır'ın sultanın umduğundan daha az uysal bir yapıda olduğunu ispatladığı" şeklindeki fazlaca detaylandırmadığı ifadesi ⁴⁵³ üzerinde durulabilir. Memlûk tarihçisi, nesebiyle ilgili duyulan kuşkuya ek olarak, halifenin sefere gönderilmesini dikkat çektiği etkenle gerekçelendirir. Siyasetçi hüviyetiyle Baybars'ın, kendisi marifetiyle meydana getirilen bir halifeliği, bütün ruhani vasıflarına ve ağırlığına rağmen, yönlendirilebilir ve denetim altında tutulabilir bir statüye düşürmek istemesi kuvvetle muhtemeldir. Eğer Mustansır, denildiği gibi, sultanı tedirgin edici bir aykırı karakter yansıttıysa, sefer bahanesiyle Memlûk topraklarından çıkarılması hatta yetersiz kalabilecek bir kuvvetle Moğollar üzerine salınarak ölüme terkedilmesi amaçlanmış olabilir. Gerçekten de Baybars'ın, kendisine salık verilmesi üzerine, Mustansır'ın komutasına tahsis ettiği birliği kasten üç yüz süvariyle sınırlamasını başka türden bir maksatla açıklayamıyoruz. Thorau'nun da işaret ettiği üzere, ⁴⁵⁴ Baybars gibi mahir bir komutanın bu sayıdaki bir ordunun belirlediği hedefine ulaşamayacağını farkında olmamasına pek ihtimal verilemez. Yine yakın bir yorumlamayla Clot, sultanın, Bağdat'ın tekrardan Abbasîlerce sahiplenilmesini değil esas itibariyle halifeyi uzaklaştırmayı planlamış olabileceğini vurgular. ⁴⁵⁵ Aksini savunabilmemizi sağlayacak karşıt bir bulgu yahut yoruma tesadüf edemediğimiz bu savlar ve belirtiler, Baybars'ın bütün enerjisini, aslında Mustansır'ı kendi etkinlik alanından çıkarmaya harcadığını ihsas eder.

⁴⁵³ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 43.

⁴⁵⁴ Thorau, 115.

⁴⁵⁵ Clot, 40.

Merkezileşme ideali, hâlihazırda tartışılan kurumu bir aygıt haline getirme gayesindeki sultanın, tasavvurunun tersine zayıf tabiatlı olmayan bir halife karşısında duyduğu endişeyle açığa çıkmaktadır. Öyle sanıyoruz ki, sultan, kutsallık atfedilen bir nesepten gelmenin verdiği karizmatik otoriteyle Mustansır'ın, yetke paylaşımına yeltenebileceği dolayısıyla iki başlılığa yol açabileceği korkusuna kapılmıştı. Üstelik böyle bir korkuyu yersiz göstermeyecek bazı faktörler de bahis konusuydu. Müessesenin yeniden vücuda getirilmesi, Baybars'ın tahttaki ilk senesine rastlamıştı. Rakip Memlûk kliklerinin oluşturduğu muhalefet dışında, karşısında, değil kendisinin yönetimine genel itibariyle Memlûk rejimine ne ölçüde ısındığı kestirilemeyecek bir toplumsal kitle vardı. Yasallığı ve tanınırlığı henüz tartışılır bir düzeyde olan sultanın aleyhine, halifenin dini liderlik sıfatı yanında aynı etnik kökenden olduğu Arap toplumuyla bağ kurabilir olması, mutlak hâkimiyeti aşınabilecek olan Baybars'ı tedirgin edecek bir ihtimaldi.⁴⁵⁶ Nitekim ileride halifelerin dış çevreyle iletişim kuramayacakları bir hayata mecbur bırakılmaları, bu ihtimali hatıra getirebilecek bir olgu olarak karşımıza çıkacaktır. Dolayısıyla halifenin gerek kuklalığa elverişli olmayan mizacı gerekse de kitlesel destek görmesine yarayacak nitelikleri, özelde Baybars'ın kendi geleceği genelde ise merkezîyetçi politikalar açısından risk içeriyor gibi gözükmektedir. Netice olarak denilebilir ki, Mustansır'ın, sultanın huzurunu kaçırarak bir potansiyele sahip olduğu yönünde bir izlenim bırakması, intihar mahiyetindeki bir sefere yollanması kararını kıskırtmış olmalıdır.

Kahire halifeliği, hem sultanın yönelimlerini hem de halifenin vaziyetini etkileyebilecek özgün bir formdaydı. Bağdat'taki durumunun aksine İslamların manevi hükümranı, siyasi bir figürün güdümündeydi. Buna mukabil halifenin varlığı da, Memlûk sultanı adına bahsettiğimiz türden kaygılara sebebiyet veriyordu. Yine de, taşıdığı risklere rağmen, kurumun imparatorluk bünyesinde kalmasının bir dizi kazanımı beraberinde getirdiği de şüphe götürmezdi. Öncelikle, kurumu himaye altına almak, devletin prestijini belirgin biçimde yükseltecekti. Mesela yukarıda adı geçen şerif Ebû Nüme, Kahire halifeliğinin ihdası üzerine, daha öncesinde Ebû Abdullah'a arzettiği tabiiyetini unutarak Memlûkleri Hicaz'ın muhafızları olarak

⁴⁵⁶ Kortantamer, **Bahri Memlûklar**, 71-2.

tanımıştı.⁴⁵⁷ Saygınlık kazanımından başka, sultanlar yönetimlerini resmîleştirecek belgeyi almak için binlerce kilometre öteye elçi göndermek zorunda kalmayacaklardı. Geriye kalan birkaç kayda değer yükümlülüğünden birisi göstermelik bir onama yazısını kaleme almak olan halife, artık yanı başlarında duruyordu. Ayrıca sonraları, diplomatik münasebetleri kendi lehlerine geliştirme hususunda da onun varlığından yararlanacaklardı. Bütün bu getirileri hesap edildiğinde, sonu meçhul olan Mustansır'a bir halef bulunarak müessesenin devamlılığının sağlanmasına ilgisiz kalınamazdı. Fakat aynı zamanda, özellikle tecrübe edindiren bu denemenin ardından, hilafetin işleyiş biçimini izledikleri siyasete uyarlamaları gerekecekti. Sorumlulukları sadece kendisine verilen talimatları yerine getirmekten ibaret kalacak halifeyi dokunulmaz olmaktan çıkarmak hatta hareket serbestisini büyük ölçüde sınırlamak, bu gerekliliğin başlıca olanıydı. Memlûkler, ikinci halifeleri Hâkim'in tayininden itibaren söz konusu uyarlamanın tatbikine yönelik adımlar atacaklardı.

İleride Hâkim lakabıyla bilinecek olan Ebu'l-Abbas Ahmed'in Bağdat'tan Kahire'ye uzanan macerası, bazı yönleriyle selefini anımsatmaktaydı. İlhanlı kılıcından kurtulmasının ardı sıra Benû Hafâce kabilesine sığınmış ve bilahare Dımaşk'a gelerek Âl-i Fadl Araplarının meşhur şefi İsa bin Mühennâ'nın korumasında bir yer bulmuştu. Ayn-ı Câlut sonrası bölgeye uğrayan Kutuz ile yolları burada kesişti. Memlûk sultanı biat yemini etmenin haricinde, birazdan onlarla beraber Moğollar karşısında ufak çaplı askeri başarılar göstereceği, bir kısım Arap emirlerini kendisinin hizmetine sundu. Ne var ki, sultanın merkeze dönüş yolunda katledilmesi hilafetinin bir müddet gecikmesine neden olacaktı. Mustansır'ın Kahire'deki yeni Memlûk idaresi tarafından kabul görmesi üzerine tevkif edilmekten çekinen Ebu'l-Abbas, müteakiben vilayet sahibi Şemseddin Akkuş (Borlu) nezdinde halife olarak tanınacağı Halep'e döndü. Irak seferi, iki Abbasi'nin, Mustansır ile Ebu'l-Abbas'ın Âne civarında karşılaşmalarına vesile olduğunda, ikincisi ötekine boyun eğdi ve onun kuvvetlerine iltihak etti. Ebu'l-Abbas, daha önce ismi zikredilen Karaboğa'nın saldırısından canlı çıkabilmişti. Bozgunun ardından tekrardan Mühennâ'nın katına geldi ve bir süre sonra Baybars'tan davet aldı. Mustansır'ın ölümü yahut firarı, ona,

⁴⁵⁷ Levanoni, The Mamlûks in Egypt and Syria, 240.

Mısır'ın ve artık işlevselliğini önemli derecede yitirmiş olan müessesenin yolunu açmıştı.⁴⁵⁸

Yakın geçmişte selefinin soyağacının onaylanması amacıyla tertiplenen toplantının bir benzeri, şimdi Mısır'a ulaşan Ebu'l-Abbas için düzenlenmişti. Abbasî neslinden olduğunun ikrarıyla, aynı minval üzere, sultan, bürokratlar ve Memlûk reayası Hâkim lakabını alan yeni halifeye sadakatlerini arzetteler.⁴⁵⁹ (Kasım 1262) Kronikçilerin, Hâkim'in kırk senelik kariyerini başlatan bu seremoniyle ilgili nakilleri aynı zamanda onun hakkında aktardıkları en tafsilatlı malumatlar olacaktı. Çünkü Baybars, çokça vakit geçmeden, halifeye, ortalıkta görünmesine fırsat vermeyecek birtakım yasaklar getirecekti. Bu yasaklar, hükümet umuru ile alakadâr olmasını ve dış çevreyle sosyal ilişkiler kurmasını engellemeye ilişkindi.⁴⁶⁰ Kalatü'l-Cebel'de yaşamaya zorlanan Hâkim,⁴⁶¹ sultanın buyruğu gereğince, Mısır halkı ile görüşmekten sakınmaya başladı.⁴⁶² Sultanın aşırı ihtiyatlılığı karşısında halife, neredeyse bütün serbestisi elinden alınmış bir tutsaktan farksızdı. Bundan sonra bazı nadir özel vazifelendirmeler sebebiyle ismini işiteceğimiz Hâkim'in vaziyetinde ancak Eşref Halil ve Hüsameddin Laçin zamanlarında nispi bir iyileşme olmuş, ilki özgür bırakılmasının temini dışında kendisine bir ev tahsis ederken ikincisi dilediği yere gitmesine olur vermişti.⁴⁶³

Aldığı sert önlemlerle Baybars, hilafetin, saltanatı zararına siyasallaşmasının ve rejime meydan okuyabilecek bir nüfuza erişmesinin yolunu kapatıyordu. Belki belirtilen engelleme çabası kadar, Hâkim'in pek temiz sayılamayacak sicili, tavizsiz yaklaşımını daha da katılaştırıyordu. Muhatabı, kendisinden evvel ve kendisiyle husumetli iki Memlûk tarafından halife olarak benimsenmişti: Bunlardan biri Kutuz, diğeri ise Şemseddin Akkuş Borlı idi.⁴⁶⁴ Her ikisi de, kötü hatıralarıyla Baybars'ın zihninde yer etmiş kimselerdi. Olasıdır ki, sultanın Hâkim'e olan itimatsızlığında ve

⁴⁵⁸Hâkim'in Bağdat'tan kaçışından Mısır'a varışına kadar ki serüveni için bkz. Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, 478-9; Holt, *Some Observations*, 501.

⁴⁵⁹İbn 'Abdüzzeher, 141-2; Baybars el-Mansuri, 78; Şafi' bin Ali, **Hüsni'l-Menakıb**, 107-8; İbn Dokmak, c. I, 229-30; Makrîzî, **Kitâb es-Süluk**, c. I, 547; İbn Tağribirdi, c. VII, 118-9.

⁴⁶⁰Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, 480.

⁴⁶¹Şeşen, **Sultan Baybars**, 87.

⁴⁶²Kortantamer, **Bahri Memlûklar**, 72.

⁴⁶³Uzunçarşılı, 320-1.

⁴⁶⁴Holt, *Abbâsid Caliphate of Cairo*, 502.

onu sıkı bir denetime tabi tutmasında, vaktiyle hasımlarıyla temas kurmasının da payı vardı. Hangisinin daha fazla etki yaptığıyla ilgilenmeksizin, birbirlerini tamamladığını varsaydığımız bu güdüler, halifeyi, kısıtlamalar içeren bir yaşantıya mahkûm etmişti. Aynı kertede, onun cisimleştirdiği kurumu da, tümüyle Memlûkler namına işleyen bir yapıya çevirmişti. Mezkûr halifenin oğlu ve varisi Müstekfî'nin de buna yakın hatta belki biraz daha ağır muamelelerle karşılaşması, mevzubahis davranış tarzının öznel bir tavır olmayıp Memlûklerin müşterek yönelimi olduğu düşününü doğrulayacaktır.

Hilafetiyle Müstekfî takma adını kullanan Ebu'r-Rebi Süleyman, Ocak 1302'de vefat eden ve kendisini veliahdı seçen babasının yerini almıştı.⁴⁶⁵ 20 yaşında iken dinsel alanın ve şer'i hukukun zirve makamına uygun görüldüğü esnada, imparatorluk, resmî olarak, hemen hemen akrabaları sayılabilecek Nâsır Muhammed'in buyruğu altındaydı -ki bu, XIV. yüzyılın başlarındaki Memlûklere dinsel ve yönetsel bakımdan iki gencin hükmettiği anlamına geliyordu-. Sultan ile halife arasında, bu ilk aşamalarda sıkı bir ahablık doğmuştu. Nitekim birlikte avlanmaya çıkan, çevgan oynayan ikili arasındaki güçlü dostluk bağına değinen kimi müellifler, onların kardeş gibi olduklarını vurgulamadan geçmezler.⁴⁶⁶ Söz konusu ortak uğraşların dışında Müstekfî'yi, İlhanlılar ile geçen oldukça kritik bir savaşta olduğu gibi, bazen harp meydanlarında da gene sultan ile yan yana buluruz. O, 1303 yılında Mercü's-Suffer'de Gazan'ın askerlerinin karşısına çıkan Memlûk ordusunun, Nâsır Muhammed'in de içlerinde bulunduğu merkez kısmında duruyordu.⁴⁶⁷ Memlûklerin kesin üstünlüğüyle biten savaşta başkente gelirken de sultana refakat etmişti.

Bu arkadaşlık bağı, devletin iç siyasetindeki gelişmelerle bağıntılı olarak kopmaya başlayacak hatta yerini kin ve kızgınlığa bırakacaktı. Nâsır Muhammed'in taht üzerindeki haklarından vazgeçerek Kerak'a çekilmesi, bu bağlamda, kırılma noktası olarak addedilebilir. Onun gidişiyle, bir meşrûlaştırma makamı olarak hilafet de dâhil, merkezdeki yönetim aygıtları Çaşnigir'in kontrolüne geçmişti. Müstekfî yetkilerini, ister istemez, arkadaşının bir süredir şahsî bir çekişme içerisinde olduğu

⁴⁶⁵ Baybars el-Mansuri, 362-3; Nüveyrî, c. XXXII, 7; Safedî, *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, 183; Devâdârî, c. IX, 79; İbn Haldun, c. V, 476; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 345.

⁴⁶⁶ Baybars el-Mansuri, 363; İbn Dokmak, c. I, 231; Aynî, c. IV, 190; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 487.

⁴⁶⁷ Nüveyrî, c. XXXII, 18; İbn Dokmak, c. I, 231; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 484.

yeni sultanın durumunu sağlamlaştırmak için kullanmaya başladı. Çaşnigîr'e, Mısır ve Suriye saltanatını tasdikleyen belgeyi takdim etmişti.⁴⁶⁸ Benzeri bir prosedürü, Nâsır Muhammed ile mevcut sultan arasındaki iktidar savaşı şiddetlendiğinde yinelemek zorunda kalacaktı. Çaşnigîr'in tehditkâr istekleri, Kerak'taki eski arkadaşını imparatorluğa yeniden hâkim olma hususunda tetiklemişti. Nâsır Muhammed'in Suriye'de ciddi bir destek bulmasına ilaveten Mısır'daki Memlûk emirlerinin bile rakibine katılmak üzere kendisini terketmeleri karşısında tedirginliği katlanan Çaşnigîr, tamamıyla aleyhine ilerleyen gidişatı tersine çevirmek amacıyla halifeye tabiiyetini tekrarlamasını buyurdu. Müstekfî efendisinin isteğini yerine getirdiyse de, yinelediği biati,⁴⁶⁹ kaçınılmaz olanı ne önlemeye ne de geciktirmeye yetecekti.

Halife için, münhasıran mücadelenin son aşamalarında tekrarlanan biatin ardından Nâsır Muhammed'in Kahire'ye muzaffer olarak dönmesi, en kötü olasılığın gerçekleşmesi demektir. Üçüncü kez saltanata erişen sultan, otokrasiye meyleden idare tarzının bir tezahürü olarak, başta Çaşnigîr ve Salar olmak kaydıyla düşmanlarını ve onların taraftarlarını ortadan kaldırmaya kararlıydı. Bu açıdan, Müstekfî'nin sabık sultana bağlılık bildirmesi, bağışlanması zor ve hayatının geri kalan kısmında da yansımalarını göreceği bir hata yahut bir şanssızlıktı. Nâsır Muhammed, ilk fırsatta, kendisine karşı düşmanın yanında yer almasını unutmadığını belli etti. Tahta geçiş merasimi sırasında itaatini arzedecek olan halifeye kinayeli ifadelerle tekrarladığı biati hatırlatarak, sadakatsizliğini yüzüne vurdu.⁴⁷⁰ Öfkesini açık şekilde aksettirmesiyle, bir anlamda, izleyen dönemlerde murakabe altında tutacağı, kararlarını hiçe sayacağı ve hatta sürgüne yollayacağı Müstekfî'ye karşı nasıl baskıcı bir tavır takınacağını da sezdirmişti.

Aradan geçen çeyrek asır boyunca taraflar arasındaki soğukluğa dair doğrudan bilgilere sahip olunamasa da, 1336 tarihindeki hapsedilme hadisesi, bu zaman zarfında gerginliğin azalmadan sürdüğünü anlatır. Halife, ailesiyle birlikte ve dış çevreyle haberleşmesi kesilecek şekilde bir burca kapatıldı. Ona karşı hiddetini

⁴⁶⁸ Nüveyrî, c. XXXII, 104; İbn Tağribirdi, c. VIII, 233; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 485.

⁴⁶⁹ Kanat, Baybars el-Çaşnigîr, 115; Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Dönemi*, 32.

⁴⁷⁰ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 444; İbn Tağribirdi, c. IX, 8.

açıkça dışa vuran Nâsır Muhammed, insanlarla irtibat kurmasını engelleme noktasında tedbir alma lüzumu bile gördü ve bu doğrultuda nöbetçi muhafızlar görevlendirdi.⁴⁷¹ Müstekfî'nin sefahate düşmesi,⁴⁷² böyle bir cezalandırmayı hazırlamış olabilirdi ama daha kötüsü belki de bir bahane arayışındaki sultanın gazabını hortlatmıştı. Zira her ne kadar halifenin yaklaşık beş ay süren hapislik durumu bazı emirlerin aracılığıyla son bulsa da,⁴⁷³ ileride çok daha ağır cezalandırmalarla karşı karşıya kalacaktı.

Sultanın öfke patlamasına ve akabinde son derece radikal bir hüküm olarak Müstekfî'yi sürgüne yollamayı kararlaştırmasına neden olan asıl büyük kriz, ertesi yıl (1337) patlak verdi. Taraflardan birisinin Nâsır Muhammed olduğu hukukî bir mesele hakkında halife, sultanı kastederek, mahkemeye ya bizzat kendisinin gelmesi yahut bir vekil göndermesi yönünde görüş belirtmişti.⁴⁷⁴ Onun böyle bir yargıda bulunmasına sultanın verdiği tepki, evlatları ve maiyetiyle birlikte, Saîd bölgesinin tepelerindeki Kus⁴⁷⁵ vilayetine sürmek oldu.⁴⁷⁶ Vefatına kadar (Şubat 1340) burada kalan⁴⁷⁷ halifeyi iktisadî anlamda da bunaltmak maksadıyla basit yöntemlere başvuruldu. Geçimliği için ayrılan meblağın kademeli olarak azaltılmasıyla vuku bulan darlık sonunda sefaletle evrildi.⁴⁷⁸ Diğer taraftan, sultanın nazarında, çeşitli cezalandırmalarla tüm saygınlığını zedelediği ve zor bir yaşama maruz bıraktığı halifenin varisi olarak belirlediği adayın bir geçerliliğinin olması beklenilemezdi. Nasıl ki babası Hâkim hilafet haklarını kendisine miras bıraktıysa, Müstekfî de aynı hakları oğluna aktarmak için teşebbüste bulunmuştu. Kus'ta, kırk tanığın huzurunda kendisinden sonra oğlu Ahmed'e tabi olunmasını kapsayan vasiyetini açıkladı.⁴⁷⁹ Lakin Nâsır Muhammed'in umursamadığı bu vasiyetin uygulanması için onun ölümüne kadar beklenilmesi gerekecekti. Müstekfî'nin tercihini hiçe indirgeyen Memlûk sultanı, anlaşılabilir herhangi başka birine danışma ihtiyacı hissetmeksizin,

⁴⁷¹ İbn Tağribirdi, c. IX, 115. Müstekfî ve ailesinin, sultan Nâsır Muhammed tarafından hapsedilmesi mevzuuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Abdullah Mesut Ağır, Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 10 (2), 2011, 644.

⁴⁷² Aktan, Mısır'da Abbasi Halifeleri, 624.

⁴⁷³ İbn İyas, 144.

⁴⁷⁴ Aktan, Mısır'da Abbasi Halifeleri, 625.

⁴⁷⁵ Ömerî, c. III, 335.

⁴⁷⁶ Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, 486.

⁴⁷⁷ Kalkaşendî, c. III, 279; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, 486.

⁴⁷⁸ Aktan, Mısır'da Abbasi Halifeleri, 625.

⁴⁷⁹ Kalkaşendî, c. III, 279; Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, 490; aynı yazarın, **Hüsnü'l-Muhâdara**, c. II, 69.

aynı sülaleden, Hâkim'in torunu⁴⁸⁰ İbrahim'i Kahire halifeliğine atadı. Vasık lakabını alan İbrahim'in oyun ve eğlenceye olan iptilası ve bayağı kimselerle arkadaşlık etmesi gibi yadırganacak alışkanlıklarına bakılırsa,⁴⁸¹ Nâsır Muhammed'in onu yeğlemesindeki tek kıstas Müstekfî'nin namzedi olmayışydı. Vefatına yakın sıralarda Vasık'ı seçmiş olmaktan ötürü pişmanlık duyması, usulsüz ve isabetsiz olması pahasına gerçekleştirilen bu tayinin, Müstekfî'nin kararını hükümsüz kılmaya dönük olduğunun bariz bir göstergesiydi.

Sultanın ölümüyle saltanatını devralan oğlu Ebubekir, Mayıs 1341'te bir kurul oluşturarak, babasının yaptığı yanlışlığı onarmaya çalıştı. O, veliaht Ahmed ile halife Vasık'ın çağrıldığı ve kadıların katıldığı toplantıda, heyetin ortak düşüncesi ve Kus naibinin de Müstekfî'nin vasiyetini doğrulayan ifadeleri üzerine halifeyi azlederek yerine veliahdı getirdi.⁴⁸² Böylelikle, Nâsır Muhammed'in müdahaleleriyle iptal edilen hilafet temsilcisinin kararı, bir yıl geçikmeyle de olsa yürürlüğe konulabilmişti. Elbette müessesenin bu aşamadaki işlerliği, genel durumuna teşmil edilemeyecek, fazlasıyla seyrekleşmiş bir sözü geçerlik mahiyetindeydi.

Kahire halifeliğinin manzarası, çalışmanın periyot sınırlamasının dışında kalan müteakip dönemlerde istisnai ve anlık sivrilmeleri gözlemlenecekse de, esas itibariyle, buraya kadar betimlenen bir yaptırım yoksunluğu, işlevsizlik ve acizyet içeriyordu. Memlûk patronajı, Moğollardan kaçan Abbasî nesli için emniyetli bir alandı ama hamileri eski saygınlık ve nüfuzlarını kırmış, salahiyetlerinin kapsamını tahdit etmişlerdi. Eğer ortada bir yetki kaldıysa, bu çoğunlukla, sultanların izin verdiği oranda ve onların yarar ve beklentileriyle uyuyacak şekilde kullanılabilirdi. Kanaatimizce, hilafetin vaziyetindeki özellikle Bağdat'taki

⁴⁸⁰ İbrahim'in şeceresi gayet ihtilafli bir konu gibi gözükmektedir. Süyûtî onun Hâkim'in torunu olduğunu söyler bkz. **Târîhu'l-Hulefâ**, 488. Buna mukabil Kalkaşendî'nin eserinde Hâkim'in torunu değil oğlu olarak geçer bkz. Kalkaşendî, c. III, 279. Bambaşka bir kimlik aktaran İbn Dokmak ise, İbrahim'in Müstekfî'nin amcasının oğlu olduğunu belirtir ki buna göre İbrahim, Hâkim'in ne oğlu ne de torunu olmaktadır bkz. İbn Dokmak, c. I, 232. Biz, halifeler tarihi üzerine müstakil bir çalışma yapmış olması ve etraflı malumatlar nakletmesi hasebiyle Süyûtî'nin iddiasını ön plana çıkardık.

⁴⁸¹ Süyûtî'nin anlatımına göre, halife Hâkim, İbrahim'in de babası olan oğlu Mütemsik'i veliahdı olarak tayin etmişti ve fakat mezkûr oğlunun henüz kendisi hayatta iken gelen ölümü üzerine torunu İbrahim'i varisi yapmıştı. Ne var ki, torununun kötü alışkanlıklarını farkedince bu karardan vazgeçmiş ve diğer oğlu Ebu'r-Rebi Süleyman'ı (Müstekfî) veliahdı olarak seçmişti bkz. **Târîhu'l-Hulefâ**, 488.

⁴⁸² Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, 490; aynı yazarın, **Hüsnü'l-Muhâdara**, c. II, 69.

durumuyla kıyaslandığında daha da belirginleşecek olan dramatik dönüşümü, Memlûklerin merkezîyetçi rejimleriyle ayrıştırarak değerlendiremeyiz. Görünürde halifeleri baskılayan davranış kalıplarını, sultanların münferit tutum ve yönelimleri biçimlendiriyordu. Ancak birbirleriyle benzerlik taşıyan ve halifeleri de benzer bir pasifliğe iten bu davranışlar, Memlûklerde ortak bir bakış tarzının geliştiğini düşündürmektedir. Anlaşılan o ki, bu yaklaşım, hilafet kurumunun rejimin gözetiminden çıkmasına, otonomlaşmasına ve en mühimi politize olmasına imkân tanımamayı amaçlamaktaydı. Münhasıran Baybars ve Nâsır Muhammed gibi otoriter idareciler devrinde, bu bağlamda, oldukça katı yaptırımların mevzubahis olduğu göze çarpmaktadır. Üstelik ikincisi, muhtelif cezai uygulamalarla halifeyi yıpratmak şöyle dursun kurumun uhdesindeki meselelere dahi karışır olmuştu. Öyle ki, Nâsır Muhammed, halifenin kendi ardılına belirleyebilmesi teamülünü yok sayarak bizzat kendisinin tespit ettiği bir başka hanedan üyesini ilgili mevkiye nasbetmişti. Bu müdahaleyle, hilafetin kime tevdi edileceğinin saptanılmasını da bir saltanat hakkı olarak gören anlayış belirliyordu. Her ne kadar mezkûr iki sultanın iktidarları arasındaki devrede halifenin içinde bulunduğu şartlar görece iyileştirilse de, bunu bütünüyle bir iade-i itibar olarak kıymetlendirmek yanıltıcı olabilir. Bu, daha ziyade, sıkı kontrolün gevşetilmesi yahut başka bir veçheden zaten olması gereken serbestinin bahşedilmesi şeklinde okunabilir.

Toparlama niteliğinde olarak, yasallaşma ihtiyacının, Memlûkleri önce Bağdat ile etkileşim içinde olmaya ve sonra da, bölgesel hadiseler sonucunda, Kahire hilafetini yeniden oluşturmaya sevkettiği söylenebilir. Dikkat çekilen ihtiyacın karşılanması, bilhassa kölelik kimliklerinin arka plana atılması ve kamuoyu tarafından kabullenilme yönünden oldukça değerliydi. Ancak hilafeti, devletin merkezi yapısını kemirmesine yol açabilecek yetke ve ayrıcalıklardan mahrum bırakmaya ihtimam göstermek de aynı derecede lüzumluydu. Memlûklerin nezaretinde iken, müessesenin körelmesi ve halifelerin hırpalanması, büyük ölçüde bu hassasiyetten ileri geliyordu.

3.3. Dörtlü Baş Kadılık Düzeninin Tesisi

Reformist olmanın ötesinde öncü olarak vasıflandırabileceğimiz bir yönetici (Baybars) ile Memlûkler, neredeyse yeniden düzenlemeye uğramayan hiçbir alan

birakmamışlardı. Revizyonları, bazen, farklı bir idare telakkisine sahip olmalarından dolayı köklü bir değişikliği ifadelendiriyor olabileceği gibi kimi zaman basit bir güncelleme olarak da yansıyabiliyordu. Bu iki keyfiyetin birbirinden ayırt edilmesini, düzenlemenin *esbab-ı mucibesini* belirleyebilmek mümkün kılabilir. Ne var ki, üzerinde ciddi bir tartışmanın yapıldığı Baybars'ın dört Sünnî mezhep (Şafîî, Hanefî, Malikî ve Hanbelî) için kadılık oluşturulmasını kapsayan kodifikasyonu, bu bakımdan, açmaza düşürmeyecek bir nitelikte değildir. Onun dörtlü baş kadılık şeklinde tanımlayabileceğimiz bu hukuki nizamı sistemleştirmesi veyahut güncellemesi, araştırmacılar arasında yorum uymazlıklarına neden olmuş bir reform hükmündedir. Aşağıda bahsedeceğimiz görüş ayrılıkları, özü itibariyle, ilgili reformun hukuki çerçevede mi yoksa politik kapsamda mı değerlendirileceği sorunsalından kaynaklanmaktadır. Daha dolaysız ve açık bir soruyla, Baybars bu düzenlemeyi, salt hukuki gereklilikler ve toplumsal menfaat doğrultusunda mı yoksa siyaseten bir zaruret olarak gördüğü için mi gerçekleştirmişti? Aslında bu mevzu hakkında görüş belirten araştırmacıların yaptıkları, kısmen tahmini ve farazi değerlendirmelerdir. Çünkü her ne kadar, düzenlemenin gerektirici sebeplerine ve neticelerine odaklanılarak çıkarımlarda bulunulabilinse de, sultanın niyetini vazih biçimde ortaya çıkarmak pek mümkün olmayacağı için yorumlar bir parça da olsa zihin okuma mahiyetini almaktadır. Bununla birlikte, dikkatimizi, Baybars'ın mevzubahis icraatına ve bu icraata dair tartışmalara yoğunlaştırmayı gerekli görüyoruz. Zira sultanın politik hesaplarla hareket ettiği iddiasının ağırlık kazanması halinde, merkezîyetçilik kuramını sınavabileceğimiz bir başka zemin daha bulmuş olacağımızı umuyoruz. Ek olarak, uygulamanın *esbab-ı mucibesini* saptayabilme ve böylelikle, daha evvelinde benzer tanzimlerin söz konusu olmasından ötürü güncelleme olarak akseden reformun, ne ölçüde mukaddem uygulamaların bir devamı olarak değerlendirilebileceği noktasına da değineceğiz.

Eyyûbîlerden bu yana Mısır'daki hukuki işlemlerin çözümlenmesinde ilkeleri temel alınan mezhep Şafîîlik idi. Mezhebin üstünlüğü, Baybars'ın reformuna değin Memlûkler çağında da süregeldi. Öyle ki, bu zaman zarfında bir tek hukukçu tarafından temsil edilen kâdıkkudâtlık (baş kadılık) mertebesine Şafîî öğretilerini

benimseyenlerin atanması,⁴⁸³ yalnızca bu mezhebe ait olan bir imtiyazdı. Adı zikredilen Memlûk sultanının devrinde, baş kadılık, meşhur hukuk bilgini Taceddin Bintü'l-A'azz'a emanet edilmişti. Muteber bir ulemâ ailesinin ferdi olan Bintü'l-A'azz, çocukluk dönemini fıkıh çalışmalarına hasretmiş ayrıca çeşitli alanlarda da kendini yetiştirmiş birisiydi. Salih Eyyûb'un iktidarında ve Memlûklerin erken senelerinde de bazı idarî vazifeler onun uhdesine bırakılmıştı. Parlak özgeçmişinin yanında Şafîî öğretisinin bağnaz bir mensubu olması,⁴⁸⁴ kişisel hasımlıkları üzerine çekmesine yol açabilecek bir özelliği vardı. İki adımda tamamlanacak olan düzenlemenin uygulanmaya başlanması esnasında, en üst düzey yargıçlık makamı böylesi başat bir şahsiyetin sorumluluğu altındaydı.

Kâdilkudât Bintü'l-A'azz, 1262/3 tarihinde,⁴⁸⁵ Baybars'tan öteki üç mezhep için mümessillik (naiplik) oluşturulmasına ilişkin bir talimat almıştı. Talimat üzerine Hanefî, Hanbelî ve Malikîliği temsil etmeleri gayesiyle üç naip tayin edildi.⁴⁸⁶ Bu atamalar, yargısal alanda, üç yıl kadar sonra hayata geçirilecek olan reformu, dörtlü baş kadılığın ihdasını hazırlayan bir nevi başlangıç çalışmasıydı. 1265 yılına gelindiğinde ise, Bintü'l-A'azz'ın baş kadılığını Şafîîlikle kısıtlamak üzere, hâlihazırda mezheplerinin temsilcisi olan Sadreddin Süleyman Hanefîlerin, Şemseddin Muhammed Hanbelîlerin ve Şerafeddin Ömer Sübkî Malikîlerin baş

⁴⁸³ Joseph H. Escovitz, The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamluk Empire, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 102, No. 3, 1982, 529.

⁴⁸⁴ Yaacov Lev, Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans, *Mamluk Studies Review*, Vol. 13, No. 1, 2009, 15.

⁴⁸⁵ Kronikçiler arasında bu talimatın tarihlendirilmesi hususunda bir ihtilaf bulunmaktadır. İçlerinde bu devrin olaylarını yakından gözlemleyen İbn 'Abdüzzahir'in de yer aldığı bir kısım müellifler, mevzubahis buyruğu ve akabinde gerçekleşen tayini, herhangi bir ay ismi belirtmeksizin, miladî 1262/3 tarih(ler)ine denk gelen hicrî 661 yılının havadisî arasında anlatırlar bkz. İbn 'Abdüzzahir, 182; Şafî' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıb*, 142; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 562. Buna karşın Yûnî'nî, zilkade 660 (1262) tarihine işaret eder bkz. Yûnî'nî, c. II, 155. Onun gibi ay ismi vermese de, İbn Dokmak da hicrî 660 yılını gösterir bkz. İbn Dokmak, c. II, 71.

⁴⁸⁶ İbn 'Abdüzzahir, Hanefî ve Malikîlik için tayinlerin gerçekleştiğini fakat sayısal azlıklarından dolayı Hanbelî mezhebine, tam temsiliyet hakkına sahip olmadığını anladığımız, bir 'âkid atandığını söylemektedir bkz. İbn 'Abdüzzahir, 182. Şafî' bin Ali ile Makrîzî'nin eserlerinde de, mezkûr müellifin kayıtlarına yakın notlar düşülmüştür bkz. Şafî' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıb*, 142; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. I, 562. Bu husus ve âkid hakkında ayrıca bkz. Sherman A. Jackson, The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlûk Egypt, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 115, No. 1, 1995, 53 (7 numaralı dipnot). Oysaki Yûnî'nî'nin nakilleri, Hanbelî mezhebi için de bir mümessilin tayin edildiği yönündedir hatta bu mümessilin adını da zikretmektedir. Onun aktarımına göre, -Hanefî ve Malikî naipliğine sırasıyla Sadreddin Süleyman ve Şerafeddin Ömer Sübkî getirilirken- Hanbelî mezhebinin temsilciliğine Şemseddin Muhammed atanmıştı bkz. Yûnî'nî, c. II, 155. Naip tayinleri için ayrıca bkz. Jorgen S. Nielsen, Sultan al-Zahir Baybars and the Appointment of Four Chief Qadis, 663/1265, *Studia Islamica*, No. 60, 1984, 169.

kadılığına terfî ettirildi⁴⁸⁷ ve bu suretle dörtlü hukuk sistemi uygulamaya alınmış oldu. Başkentteki ilk kâdılkudât tayinlerini, aynı görevlendirmelerin Suriye vilayetlerindeki tatbikleri izledi.⁴⁸⁸ Yeni baş kadılar, mezheplerinin hukuksal meselelerine nezaret etmenin haricinde vekil kadı nasbetmekle yetkili kılındılar.⁴⁸⁹ Yetimlere ait mülkiyetin, beytü'l-mâl'in⁴⁹⁰ ve vakıfların kontrolü⁴⁹¹ gibi bazı özel yükümlülükleri hâlen Bintü'l-A'azz'ın şahsında Şafîiler deruhte ediyorduydu da, revizyonla birlikte, bu mezhep ile diğerlerinin hukuki bürokrasideki statüleri hemen hemen denkleşmişti.

Düzenlemenin pratiğe aktarılışını özetledikten sonra, Baybars'ı böyle bir karar almaya teşvik eden gerekçeleri ve bunların yorumlanmış biçimlerini irdeleyebiliriz. Bu bağlamda, öncelikle, kimi müelliflerin sürece ve süreci hazırlayan nedenlere ilişkin serhlerine bakabiliriz. İbn Tağribirdi, dörtlü baş kadılık düşüncesinin şekillenmesi bahsinde, Bintü'l-A'azz'ın, hukukî konulardaki ahkâmın icrası noktasında tereddütte kalmasını ön plana çıkarmaktadır. Müellifimiz, baş kadının ikircikli yapısının çokça şikâyetlere sebebiyet verdiğini açıkladıktan sonra emir Cemaleddin Aydoğdu tarafından bu hususun, sultanın da bulunduğu bir mecliste gündeme taşındığını nakleder. Aydoğdu'nun baş kadıya nefret duyduğu gibi önemsiz olmayan bir detayı da atlamadan, adı geçen emirin her mezhep için bir kadılığın oluşturulması fikrini ileri sürdüğünü ve Baybars'ın da onun tavsiyesine meylederek sözü edilen tayinlere giriştiğini söyler.⁴⁹² Buradaki iktibas, düzenlemeyi kaçınılmaz hale getiren etkenin, Bintü'l-A'azz'ın müteredit tabiatının dolaysız bir sonucu olarak, yargısal hükümlerin yürütülememesi olduğu şeklinde bir yönlendirme yapar. Bir başka Memlûk kronikçisi, Süyûtî de benzer ifadelerle kabahati tüm hukuksal işleyişin sorumlusu olan baş yargıca yükler. O da, ahkâmın uygulanmasının kesintiye uğratıldığına ve bu keyfiyetin hukuki işlemlerde tıkanıklığa neden olduğuna vurgu yapar.⁴⁹³

⁴⁸⁷ Nüveyrî, c. XXX, 76; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 28; İbn Tağribirdi, c. VII, 122.

⁴⁸⁸ Nüveyrî, c. XXX, 79; İbn Tağribirdi, c. VII, 122; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 480.

⁴⁸⁹ Nüveyrî, c. XXX, 76. Yeni kadılara tanınan bu salahiyet için ayrıca bkz. Jackson, 53; Nielsen, 171.

⁴⁹⁰ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 28; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 480.

⁴⁹¹ Nüveyrî, c. XXX, 76-7.

⁴⁹² İbn Tağribirdi, c. VII, 121-2.

⁴⁹³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 480.

Her iki müellifin düzenlemeye dair izahları, Nüveyrî ve Makrîzî'nin etraflı ve birbirini bütünleyen anlatılarına nispeten güdük ve yüzeysel kalmaktadır. Gerçekten de bu sonuncuların aktarımlarından, sürecin içyüzünü aydınlatabilecek bilgiler elde edilebilmektedir. Onların anlatımlarında da, Bintü'l-A'azz ve Cemaleddin Aydoğdu mevzunun ekseninde yer alır. Lakin burada baş kadının ikircikli ve prosedürleri aksatan tutumundan ziyade Şafîî fanatizmi ile ilintili olarak öteki mezhepsel doktrinlere kayıtsız kalan ve yargılama hususunda yetersiz olduğunu gösteren yönleri yüzeye çıkmaktadır. Hem Nüveyrî hem de Makrîzî, emir Aydoğdu'nun Bintü'l-A'azz'dan nefret ettiğini ve onun Baybars'ın gözündeki itibarını sarsmaya çabaladığını doğrularlar. Yanı sıra, özellikle Makrîzî, bu nefretin, Bintü'l-A'azz'ın kendi mezhebinin kapsamı dışında kalan davalardaki tereddütlü tavırlarından başka hükümlerinde katı ve müsamahasız olmasından kaynaklandığını belirterek,⁴⁹⁴ baş kadının taassubunu ifşa eder. Bu ön bilgilendirmenin ardınca, iki Memlûk tarihçisi de, sultana, esaslı bir kodifikasyonun lüzumunu gösteren bir dârü'l-'adl oturumundan bahsederler. Eylül 1265 tarihli oturumda, bir-hukukçu olarak Bintü'l-A'azz'ın kifayetsizliğini açığa çıkaracak bir dava ele alınır. Genel hatlarıyla bu dava, Nâsır isimli bir şahsın kızlarının, sabık baş kadı Bedreddin Sincarî'den⁴⁹⁵ satın aldıkları taşınmaz mülkün, baş kadının ölümünden sonra varislerinin söz konusu taşınmaz mülkün esasen vakfedildiğini, bağışlandığını iddia etmelerini kapsamaktadır. Baybars'ın bu davaya ilişkin olarak nasıl bir yargıda bulunulacağı şeklindeki sorularına, Bintü'l-A'azz'ın muğlak ve çözümsüz cevaplar vermesi sultanı hiddetlendirir. Emir Aydoğdu'nun fakihleri suçlayan çıkışları, gerginliği daha da artırır. Aynı oturumda, kimi emirler de Bintü'l-A'azz'a yönelik şikâyetlerini dile getirdiler. İçlerinden birisi, tanıklık edebileceği bir davada baş kadı tarafından kabul olunmadığını, tanıklığının dinlenilmediğini ileri sürdü. Buna karşın baş kadı, tanıklığı reddetmesinin gerekçesine ilişkin bir açıklama yapma lüzumu bile görmedi. Aydoğdu, sultanın dikkate aldığı ve nihayetinde tatbik ettiği, öteki mezhepler için ayrı bir baş kadılığın teşkiline dair fikrini, bu yakınmalar üzerine ortaya attı.⁴⁹⁶ İki tarihçinin bu istikametteki tavizleri, baş kadının ortak bir hoşnutsuzluk vesilesi olan

⁴⁹⁴ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 27.

⁴⁹⁵ Süyûtî, *Hüsnu'l-Muhâdara*, c. II, 164-5.

⁴⁹⁶ Nüveyrî, c. XXX, 75-6; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 27-8.

muhakemeleri, bağınazlığı ve keyfiliği gibi düzenlemeyi bir zorunluluk haline getiren amilleri görünür kılmaktadır.

Baybars'ın hukuki reformu hakkında, son olarak, İbn 'Abdüzzahir'in söylediklerine kısaca değinebiliriz. Aslında onun nakilleri naiplik tayinlerine dönüktür ve sunduğu malumatlar, diğerleriyle kıyaslandığında, sathi ve detaysızdır. Yine de, müellifin, dörtlü baş kadılık sisteminin yolunu açan naipliklerin teşekkülüyle halkın rahatladığını belirtmesi,⁴⁹⁷ mevcut hukuki yapıya yönelik toplumsal memnuniyetsizliği belirginleştirmesi bakımından kıymetlidir. Doğal olarak, İbn 'Abdüzzahir'in temas ettiği bu durumdan, Baybars tarafından alınan kararın toplumsal bir beklentiyi yanıtlama niteliği taşıdığı da anlaşılmaktadır.

Müessir sebebe dair yönlendirmelerdeki nüanslara rağmen, kaynak eserlerden derlenen verilerde açık bir çelişkililik görülmez. Memlûk devrinin muhtelif yazarları, reformla tamamlanan süreç hakkındaki görece ayrıntılı ve/veya ayrıntısız anlatımlarında, müsebbibin Bintü'l-A'azz olduğu hususunda ağız birliği yaparlar. Öbür yandan, onların aktarımlarındaki ittifaka karşın, yalnızca sürecin dâhilindeki unsurlara temerküz etmek, modern araştırmacılar arasında da yankı uyandıran mevzubahis yargısal organizasyonu çok yönlü olarak çözümlenmekten alıkoyacaktır. Sürecin dışındaki ama yeni düzenlemenin bir etkeni olabilecek motivasyonların da hesaba katılması gerekmektedir. Fakat birden fazla etkenin serdedilebilir olması, asıl belirleyici olanın yakalanmasını zorlaştırmakta daha da ötesinde ve tabiatıyla bu konuda ihtilaflara yol açmaktadır.

İkincil literatürde, dörtlü baş kadılık sistemiyle ilgili olarak, değişik ve ötekini yadsıyan veya doğrulayan kritiklerin yapılması, farklı etkenlerin öne çıkarılmasına bağlanabilir. Bu çerçevede, görüşleri karşılaştırılacak araştırmacılar yazılarının kronolojisine göre ele alınmak istenirse, ilk olarak, Joseph H. Escovitz'in değerlendirmelerine yer verilebilir. Araştırmacı, yeni hukuki sistemin ardındaki sürükleyici faktörlerle pek ilgilenmez. Başlıca amacı, bu düzenlemenin, yakın geçmişteki dört mezhebi eşitlemeye dönük girişimlerden tecrit edilemeyeceğini dolayısıyla Baybars'ın reformunun, köklü bir değişimden öte evrimsel bir akışın

⁴⁹⁷ İbn 'Abdüzzahir, 182.

ürünü olduğunu savunmaktadır. Temel referansı ise, Salih Eyyûb zamanında inşa edilen Sâlihiyye medresesinde dört mezhep için de müderrislik kürsüsünün kurulmasıdır.⁴⁹⁸ Esas itibariyle, tartışmayı fitilleyecek savlar, Jorgen S. Nielsen'in çalışmasında peyda olur. İddiasına göre, müstakil baş kadılıkların tayini, sultan Baybars'ın bir projesiydi. Nielsen için böyle bir reorganizasyonla, bir tek kadılıkta toplanan otoritenin zayıflatılması ve bilhassa Şafî kadılığının tahakkümünün kırılması tasarlanmıştı. Yine onun tezine göre, baş kadılık memuriyetini dört mezhep arasında paylaşdırmak üzere Şafî nüfuzunu tavsatan sultan, Memlûk askeri sınıfı ile Hanefiler arasındaki bağlantıyı geliştirmenin zeminini hazırlamıştı.⁴⁹⁹ Sherman A. Jackson'un yorumları ise, Escovitz ve Nielsen'in yaklaşımlarına yönelttiği itirazlarla biçimlenir. İlkinin, dayanak olarak sunduğu alıntılarını tahlil etmekle beraber, evvela naipliklerin ve sonra da baş kadılıkların ihdasını tetikleyen dürtülere açıklık getirmemesine değinir –ki bu hususta pek haksız sayılmaz-. Henüz çalışmasının başlarında, sultanın hukuki yapıyı tanzim etmesinin önceden planlanmış olmadığı şeklindeki çıkarımını açıkça söylemek suretiyle de, ikincisinin tezine karşı çıkar. Ayrıca Baybars'ın Şafîliği benimseyen bir sultan olduğunu hatırlatarak, Hanefiliğin revaç bulduğunu inkâr etmemekle beraber bu mezhebin Şafîlik aleyhine yükselişe geçmediğini vurgular ve Nielsen'i, mezhebin artan etkisini abartmakla eleştirir. Jackson, mevzuyu yargısal bağlamından koparmamanın gayreti içerisinde. Birçok birincil kaynaktan yansıtıldığı üzere, sultanın reformunun, Bintü'l-A'azz'ın esneksiz ve dışlayıcı tutumunu dizginlemeye ve böylelikle baş kadının davranışlarından ileri gelen şikâyetleri yanıtlamaya yönelik olduğunu savunur.⁵⁰⁰ Düzenlemenin hukuki bir reform olarak addedilmesini telkin eden Yossef Rapoport'a gelince, yaklaşım tarzı, Jackson'un görüşleriyle ayrı düşmemektedir. Reformla amaçlananın yargısal işleyişte tek biçimlilik ve esneklik olduğu düşüncesindeki Rapoport, dörtlü baş kadılık oluşturma hükmünün, sultanın hukuki yapıyı manipülasyonu olarak görülemeyeceği kanısındadır.⁵⁰¹ Yaacov Lev'in odaklandırmaya çalıştığı, kısmen buradaki tartışmanın çerçevesi dışında kalıyor gibi gözükken husus ise, baş kadı

⁴⁹⁸ Escovitz, 529, 531.

⁴⁹⁹ Nielsen, 171-2, 176.

⁵⁰⁰ Jackson, 54-7.

⁵⁰¹ Yossef Rapoport, *Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qadis under the Mamluks, Islamic Law and Society*, Vol. 10, No. 2, (The Madhhab), 2003, 226-7.

tayinlerinin hem hukukçuların kendi içlerindeki hem de hukukçular ve ulemâ ile devlet arasındaki ilişkileri şekillendirmiş olduğudur.⁵⁰²

Açıktır ki, işlenen konuya dair yaklaşımlarını sıraladığımız araştırmacılar, sentezlenmesi zor ve yukarıda ifadelendirildiği gibi temelde iki ayrı başlıkta toplanabilecek tezat argümanlar geliştirmişlerdir. Bununla beraber, iki karşıt argümanı, bulgular ve sürecin neticeleri ışığında işleyerek, bütünleştirmeyi deneyebiliriz. Anlık bakışla, davaları sonuçlandırma aşamasını hızlandırmak ve öteki mezhep mensuplarını Bintü'l-A'azz'ın aldırılmazlık ve keyfiliklerinden kurtarmak, en somut gerekçe olarak sivrilmektedir. Her şeyden önce, farklı müelliflerin raporları belirtilen gerekçeyi öne çıkarmaktadır. Bu noktaya dikkat kesildiğinde ulaşılacak tek sonuç, sultanın kararının, az evvel sözü edilen yakınmalar üzerine ve yalnızca yargılamalarla ilgili aksaklık ve sorunları giderme dolayısıyla amme menfaatini gözetme maksadıyla alındığıdır. Doğal olarak, buradan, başka herhangi bir amaç tespit edilemeyeceği gibi düzenlemenin, baş kadılığın etkinlik gücünü azaltma niyetinde olduğu ileri sürülen Baybars tarafından planlandığı da çıkarılamayacaktır. Öte taraftan, Şafîliği pasifleştirmek hesabıyla diğer mezheplerin veya spesifik olarak birinin kayırıldığı iddiası da, gene anlık bakışla, zayıf görünmektedir. Süyûtî'nin yazdıklarına bakılırsa, erken dönem Memlûk sultanlarından sadece Kutuz Hanefî öğretisini benimsemiş, aralarında Baybars'ın da bulunduğu diğerleri ise Şafîliği tercih etmişlerdi.⁵⁰³ Bu malumatla birlikte, sultanın bağlı olduğu mezhebi bilinçli ve sistematik olarak gözden düşürmeye yeltenmesi, görünürde, mantıklı gelmeyecektir.

Yeni hukuki nizamın ortaya çıkışı Baybars'ın genel siyasetinden soyutlanarak incelendiği takdirde, ne baş kadılıkların sayısını dörde çıkaran buyruğun tümüyle yargısal alana ilişkin olduğu ne de sultanın toplumsal yarar dışında başkaca bir amaç gütmeyeceği sorgulanacaktır. Fakat bize göre, meselenin hukuksal gereklilikleri yerine getirme boyutunu unutmamakla beraber bunu Baybars'ı harekete geçiren yegâne güdü olarak kabul etmek yanıltıcı olacaktır. Sürecin ilerleyişiyle ilgili göze çarpan birtakım aykırılıklar, böyle bir kabulü makul göstermemektedir. İlk olarak, temsiliyet ve haklar yönünden mezhepleri eşitleme fikrinin, birdenbire husule gelen şikâyetler

⁵⁰² Lev, 17.

⁵⁰³ Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, c. II, 166.

üzerine temayüz etmediği akıldan çıkarılmamalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, naipliklerin meydana getirilmesinden önce de mevcut yargısal işleyişten ötürü genel bir rahatsızlık vardı. Diğer mezhepler için naiplerin seçilmesi, bu vaziyete çözüm getirmek içindi. 1265 tarihinde, bu girişim, gittikçe şiddetlenen huzursuzluğu gidermeye yetmeyince daha ciddi bir adım olarak müstakil baş kadılıkların teşkil edilmesine yönelindi. Dolayısıyla naip atamaları, belki reformun önceden planlandığı ve politik çıkarlarla yapıldığı anlamına gelmiyorsa da, dörtlü baş kadılık düşüncesinin apansız biçimde gelişmediğini ve sultanın da, çok geçmeden olumlu karşıladığı bu düşünceye uzak olmadığını kanıtlar niteliktedir.

Dikkat çekilmesi gereken bir başka madde, Baybars'ın, en başından beri, yoğun şikâyetlerin hedefindeki Bintü'l-A'azz'ı azletmeye cüret etmemesi yahut yanaşmamasıdır. Üstelik mezhepler arasındaki salahiyet ve temsiliyet farklarının kapatılmaya çalışıldığı düzenlemeden sonra bile, mezkûr baş kadının, ayrıcalık emaresi olan birtakım mesuliyetleri üstlenmesine izin verildi. Olasıdır ki, sultan, ya özgeçmişinden ve ulemâ arasındaki ağırlığından ya Şafîî nüfusunun tepkisini çekmeme isteğinden ya da her iki nedenden ötürü onu görevden alma seçeneğinden kaçınmıştı. Fakat bu ayrıntıda asıl olarak ilgilendiğimiz kısım, nedenler değil Baybars'ın nihaî tavrıdır. Tahminimizce, Memlûk sultanı yalnızca hukukî alandaki deformasyonu onarma kaygısı taşıyor olsaydı, tereddütsüz bir şekilde, bütün problemin merkezinde yer alan Bintü'l-A'azz'ı tamamıyla saf dışı bırakırdı. Belki burada, sorunun, tüm yargı mekanizmasının bir tek baş yargıç tarafından kontrol edilmesinden kaynaklandığı için Bintü'l-A'azz'ın azline değil dizgesel bir değişikliğe yönelindiği biçiminde karşı bir yaklaşımla, konu tekrardan hukuki çerçeveye yerleştirilebilir. Ne var ki bu yaklaşım reformun asal gerekçesini tebellür ettirir, katılığı ve bağnazlığından yakınılan baş kadının vazifesinde kalmasını açıklayamaz.

Tartışma mevzusunun üzerinde durduğu sacayaklarından bir diğeri olan, süreç ile Baybars'ın Şafîliğe intisabı arasında bir tenakuzun olup olmadığı noktasına da temas edilmesi gerekmektedir. Öncelikle, mezhepsel mensubiyetin, Baybars gibi bir politikacının buyruklarına doğrudan ya da dolaylı olarak tesir edebileceği hususuna şüpheyle baktığımızı söylemeliyiz. Onun aldığı kararlarda bu türden aidiyetlerin pek

belirleyici olmadığı, başta hilafet olmak üzere birçok kurumu pragmatist bir tavırla çalıştırmamasından anlaşılmaktadır. Bu itibarla, bizim açımızdan, sultanın Şafî kimliğine rağmen, mezhepler arasındaki yetki farklarını Şafîlik aleyhine –bütünüyle değilse de önemli derecede- kapatan düzenlemede paradoksal bir durum yoktur. İleride Memlûkler arasında daha da rağbet görecektir olan Hanefîliğin⁵⁰⁴ kademe kademe yükselişe geçmesine de, yine sultanın mezhepsel temayülleri bağlamında yaklaşmayacağız. Hanefîlerin medrese ve camilerde vazifelendirilmesi gibi örneklendirmelerle, bu mezhebin Baybars hükümetince desteklendiği belirtilir.⁵⁰⁵ Nasıl ki, Şafîliğin kısmî salâhiyet ve değer kaybının mezhepsel düzlemde çözümlenemeyeceğini düşünüyorsak Hanefîliğin yüceltilmesinin de aynı düzlemde tahlil edilemeyeceğini varsayıyoruz. Sadece tartışmanın bu kısmını değil bütün süreci, Baybars hakkındaki eseriyle maruf Thorau'nun işaret ettiği üzere, öteki mezheplere tolerans tanıma kadar sultanın iktidarını pekiştirme olarak görme eğilimindeyiz. Thorau, otoritenin sağlamlaşmasını, mezheplerin karşı karşıya bırakılması yöntemiyle sultanın duruma göre birinin ya da diğerinin desteğini almakla ilintilendirir.⁵⁰⁶ Mezhepleri birbirine düşürmek gibi bir maksadın söz konusu olup olmadığı hakkında fikir yürütemiyoruz. Ancak zaten diğer mezhep üyelerinin takdirini toplamak için Baybars'ın kendisini mezhepler üstü bir konuma çekmesi bile yeterli olacaktı. Netice itibarıyla, Memlûk sultanı, hukuki yapının revizyonuyla beraber birbiriyle bağıntılı birkaç yeni keyfiyeti ortaya çıkarmış oluyordu. Bir taraftan mezhepleri büyük ölçüde denk tutmak suretiyle Şafî kadılığının etkinlik gücünü zayıflatırken öte taraftan tarafsız kalmaya ve yargısal alanda çoğulculuğa ihtimam göstererek tüm mezheplerin takdirini kazanacaktı. Elbette tayin ve azillerin merkezi idare eliyle gerçekleştirilmesi bir vakıayı da netleştirmekteydi: Yargıçların göreve getirilmeleri ve görevde kalmaları sultanın iradesine bağlıydı. Nihayetinde, planlanmış olsun ya da olmasın, bu olguların her biri sultanın yönetimini tahkim etmeye yarayacaktı.

⁵⁰⁴ Escovitz, 531; Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 43.

⁵⁰⁵ Nielsen, 174. Başka bir çalışmada da, bazı göstergelere işaret edilerek, Şafî olduğu ileri sürülen sultanların esasen Hanefîliğe meylettikleri, teveccüh ve alaka gösterdikleri savunulmaktadır bkz. Fatih Yahya Ayaz, Memlûk Sultan ve Emîrlerinin Hanefîliğe Tutkunluğu Üzerine, *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, Kastamonu 2017, 441-7.

⁵⁰⁶ Thorau, 165-6.

Memlûk öncesi Mısır ve uydu bölgelerinde gerçekleştirilen benzer muhtevadaki düzenlemeler ile Baybars'ın reformunu kıyaslamak, bu başlığın amaçlarından biri değildir. Bunun yanında, Escovitz'in uyarısına bakılırsa, sultanın dörtlü baş kadılığın oluşturulmasına yönelik talimatı ile yakın tarihli uygulamalar arasındaki süreğenlik göz ardı edilmemelidir. Nitekim değişik çalışmalarda da, bu kanıyı kuvvetlendiren vurgulamalarla karşılaşılır. Buradaki anlatımlardan, Baybars'ın, koşut düzenlemeler yapan Nüreddîn Zengî'nin ve Eyyûbî meliklerinin izinden yürüdüğü⁵⁰⁷ şeklinde açık bir sonuca varılmaktadır. Kuşkusuz, dikkat çekilen çıkarım karşısında, sultanın, daha evvelinde hiç tatbik edilmemiş bir yeniliği hayata geçirdiği iddia edilemez. Fakat ayrıca belirtmelidir ki, aralarında devamlılık bağıntısı olduğu ileri sürülen reformlar hakkında kesin bir muvazilikten bahsedebilmek için, bu çalışmanın kapsamı dışında kalan bir madde olarak, ilgili reformların aynı gerekçe ve maksatlarla uygulandığını kanıtlayan derinlikli incelemelere ihtiyaç bulunmaktadır.

3.4. Merkeziyetçi Politikaların Ekonomik Alana Yansımaları

İktisadi planlamaları ve iktisadi aktivitelere yönelik denetimi politik bir silah olarak kullanma alışkanlığı, Memlûk devlet geleneğine yerleşmiş teamüllerden biridir. Komuta ekonomisini andıran bir sistemle, Memlûk sultanı, sadece her an savaşımaya hazır olacak orduları beslemenin değil aynı zamanda iç siyasetteki yoğun çekişmeler karşısında konumunu güvenceye almanın da hesaplarını yapabilmekteydi. Geçim kaynaklarını daraltmak yahut tamamıyla elinden almak, potansiyel rakip durumundaki emir veya emirler grubunu zayıf düşürmek için başvurulan bir yöntem idi. Finansal bakımdan muhaliflerinin zararına elini güçlendirme isteğindeki sultana, böylesi bir fırsatı, özellikle, kökenleri antik Mısır'a uzanan, kadastro çalışması niteliğindeki *ravk* uygulamaları vermekteydi. *Ravk* sayesinde emirlerin ve diğer askeri birimlerin (*halka* gibi), işleme hakkı kendilerine devredilen iktâ' toprakları üzerindeki hisseleri düşürülebiliyordu. Geriye kalan hisseler ya sultanın payına ekleniyor ya da yine sultana bağlı birliklerin masrafları için ayrılıyordu. İdari-askeri sınıfa gelir getiren varlıklara el konulmasını sağlayacak vasıtalar dışında yönetilen kesimin üretim-tüketim faaliyetlerini kontrol altında tutacak bazı devlet organları da mevcuttu. Merkezi yönetim, muhtesipler kanalıyla, çarşı-pazar ehlini ve bunlar

⁵⁰⁷ Lapidus, *Muslim Cities*, 136; Jonathan P. Berkey, Mamluk Religious Policy, *Mamluk Studies Review*, Vol. 13, No. 2, 2009, 13.

aracılığıyla yapılan alışverişi teftiş edebilmekteydi. Denetleyici ve müdahaleci yönlerine mukabil, Memlûk idaresi, gereklilik halinde, toplumu iktisadi açıdan rahatlatacak kanunlar da çıkarmaktaydı. Bilhassa Nil'in taşma seviyesine ve iklimsel olumsuzluklara bağlı olarak yaşanan buhran zamanlarında, iâşe ve zahire yardımlarıyla reyanın geçimliği tedarik ediliyordu. Bazen ağırlaşan ekonomik koşulları hafifletme gayesi kadar halkı Memlûk rejimine ısındırmak düşüncesiyle de, birtakım mali yükümlülükler kaldırılmaktaydı. Öte yandan, gene merkezi yönetimin kontrolcü tutumuna karşın, köle akışı öncelikli olmak üzere türlü emtianın dolaşımı ticaretin ve tacirin kollanmasını ve teşvikini gerekli kılacağından, devletin devamlılığı bakımından daima canlı tutulması lazım gelen bu ekonomik etkinlik üzerinde katı bir inhisarcılık oluşturulamazdı. Kimi zamanlarda, işaret edilen hususa yönelik hassasiyetin kaybolduğunu yansıtacak surette, tacirleri bunaltacak baskılamalara tanık olunsa da, ekseriyetle, bu zümrenin sultanlar tarafından gözetildiği bilinmektedir. Bu genel özellikler, üst tabaka içerisindeki hizipleşmelere göre geliştirilen güdümlü ve müdahaleci ekonomi politikalarının, kriz anlarında ve bazı kritik sektörler söz konusu olduğunda esnediğini anlatmaktadır.

Hemen hemen bütün Ortaçağ imparatorluklarında olduğu gibi, Memlûk iktisadiyatı da, temel olarak, tarımsal arazilere yaslanmaktaydı. Kısımlara ayrılan ülkenin ekilebilir toprakları, idari-askeri sınıfın üyelerine tevzi edilmekteydi. Memlûk literatüründe *hubz* terimiyle de ifadelendirilen⁵⁰⁸ *ikta*' arazilerinin tahsisi, bu toprak nizamının benimsendiği diğer siyasal organizasyonlarla benzer şekilde, belirli askeri ve fiskal hizmetlerin üstlenilmesi koşuluna bağlanmıştı. Tasarrufundaki *ikta*' alanının işlenmesine, bakımına nezaret etmek ve sorumluluğu altındaki birliklerin giderlerini karşılamak,⁵⁰⁹ bölgedeki vergileri toplamakla yetkili kılınan⁵¹⁰ *mukta*'nın başlıca ödevleriydi. İslam devletleri tarihi içerisinde inkişaf eden bir sistem olarak *ikta*' dağıtımları, Memlûkler açısından da hem tarımsal etkinliğin ve vergi tahsilatının hem de buradan elde edilen gelirle *mukta*'nın geçim kaynağının sağlanması gibi oldukça

⁵⁰⁸ *Hubz* teriminin anlamsal karşılığında dönemden döneme nüanslar görülse de, genel itibariyle, *ikta*'ya karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır bkz. Felicita Tramontana, *Khuzb as Iqta' in Four Authors from the Ayyubid and Early Mamluk Periods*, **Mamluk Studies Review**, Vol. 16, 2012, 103, 107, 118.

⁵⁰⁹ Rabie, 32, 34.

⁵¹⁰ Sato Tsugitaka, *Fiscal Administration in Syria during the Reign of Sultan al-Nasir Muhammed*, **Mamluk Studies Review**, Vol. 11, No. 1, 2007, 26.

ciddi ve külfetli yükümlülüklerin yerine getirilmesi sürecini kolaylaştırmaktaydı. Bununla beraber, Memlûk toprak hukuku, yönetsel anlayışlarıyla doğrudan ilintili gözükten bir kaide olarak, mukta'ya verilen arazinin ırsiyete dönüşmesinin önüne geçmekteydi. Selçuklu ve Eyyûbî versiyonlarının aksine, Memlûk ikta' düzeni, ikta'ya konu olan mıntıkanın veraset yoluyla intikaline karşı çıkan⁵¹¹ bir prensibe haizdi. Temlik olarak verilmeyen ikta' parselleri, bir bakıma, üstlenilen görevlere karşılık olarak tahsis edilen bir maaş hükmündeydi. Arazinin mülkiyete evrilmesini engelleyen bu yönelim, tabiatıyla, kalıtsallaşması ihtimalinin de yolunu kapamaktaydı. Sahibinin ikta' üzerindeki haklarını miras bırakamaması, memlûk olmanın getirdiği imtiyaz ve avantajların devredilemezliğinin doğal bir neticesi gibi görünmektedir. Diğer pek çok yetki ve kazanım gibi, ikta' hissesi de tevarüs edilemezdi.⁵¹²

Toprağın özel mülke tahvili ve verasetle intikali, Memlûkler tarafından, yalnızca memlûk hukukuna aykırı düştüğü için sakıncalı bulunmuyor olsa gerektir. Hiç kuşkusuz, iktisadi yapının feodalleşmesi, sultanın ikta' üzerindeki etkinlik gücünü de azaltacaktı. Ekilebilir arazinin taksimi, pay oranları, mukta'ya verilecek yerlerin belirlenmesi gibi ikta' planlamasına dair hususlar, imparatorluk idaresince kararlaştırılabilir meseleler olmaktan çıkacaktı. Merkezi yönetimin tüm bu işlemlere yönelik kontrolünün gevşemesi, nihayetinde, askeri sorumlulukların yerine getirilmesi noktasında ve malî konularda aksama ve problemlere sebebiyet verebilirdi. Böylesi muhtemel riskler nedeniyle ki, sultanların, esasen vergi miktarını saptama gayesiyle yapılan kadastro ölçümlerine özen göstermeleri, sadece rakip hizipler karşısında finansal açıdan üstünlük yakalama arzusuna değil aynı

⁵¹¹ Keleş, 33-5.

⁵¹² İkta'nın özel mülk değil geçici bir tahsisat olduğuna dikkat çeken Yehoshua Frenkel, Memlûk toplumunda idari ve askeri yetkilerin mirasçılara bırakılamamasından dolayı ikta'nın da transfer edilemeyeceğine işaret eder. Yanı sıra, Frenkel, temlik edilmeyecek şekilde ve sınırlı süreliğine tahsis edilen bir ikta' çeşidi olan ikta-ı istiğlal arazilerinin, bağışlanması ve vakfa dönüştürülmesi yoluyla özel mülk haline getirilmeye çalışılmasından bahseder bkz. *Agriculture, Land Tenure and Peasants in Palestine during the Mamluk Period, Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, Urbein Vermeulen and Jo van Steenberg (eds.), vol. III, Leuven: Peters, 2001, 198-201. Vakıfların, ikta' arazilerini temellük etmenin ve mülkü korumanın bir aracı olup olmadığı tartışması ve Memlûklerde vakıfların işlevselliği için aynı yazarın şu çalışmasına bkz. *The Relationship Between Mamluk Officials and the Urban Civilian Population: A Study of Some Legal Documents from Jerusalem, in Governing the Holy City: The Interaction of Social Groups in Jerusalem between the Fatimid and the Ottoman Period*, Wiesbaden: Reichert, 2004, 100-3.

zamanda -mülk olarak dağıtmamak suretiyle- arazi üzerindeki denetimi sıkı tutma isteğine izafe edilebilir.

Kıptice menşeli bir terim olan *ravk*, arazinin ipe ölçülmesi anlamına gelmektedir.⁵¹³ Vergi miktarının tespitinin yanı sıra ikta' parselasyonunu belirlemek için toprağın incelenmesini ihtiva eden *ravk* uygulamasına, Mısır'ın, Memlûkler öncesindeki egemenleri tarafından da ihtiyaç duyulmaktaydı. Fâtımî ve Eyyûbî devirlerinde, belirtilen amaçlarla arazi çalışmaları yapılmıştı.⁵¹⁴ Hatta Selâhaddîn'in hayata geçirdiği 1176 tarihli *ravk* (*ravkü'l-Salahî*) ile 24 porsiyona bölünen Mısır'ın ekilebilir arazisinin, 4'ü sultanın hazinesine, 10'u emirlere ve kalan 10'u da *halka* birliklerine olmak üzere paylaştırılmasını içeren hisse dağılımı, *ravkü'l-Hüsamî*'ye (1298) kadar geçerliliğini yitirmedi.⁵¹⁵

Memlûkler çağındaki kadastro ölçümlerine gelindiğinde, bunların, toprak yönetimiyle ilgili sorunları çözmekten ziyade sultan ile ümerâ arasındaki gerilimler üzerine ve politik kaygılarla yürütüldüğü farkedilir. Hüsameddin Laçin ve naibi Mengütemür'ün girişimleriyle gerçekleştirilen *ravkü'l-Hüsamî*, emirlerin payını yarı yarıya azaltan ikta' bölüşümüyle, söz konusu kanıyı destekleyecek örneklerden biridir. Bu *ravk*, sultanın 4 birimi kapsayan hissesini korumuştur. Fakat emirlerin ve *halka* birliklerinin, o vakte kadar 20 birim olan toplam paylarını 10'a düşürmüştü. Geriye kalan 10 ünitenin 1 hissesi olası ihtiyaç veya şikâyet durumları için yedeklenirken, 9 hisse yeni oluşturulacak askeri birliklere ayrılmıştı.⁵¹⁶ Gayet açıktır ki Hüsameddin Laçin, tatbik ettiği *ravk* vasıtasıyla, emirler zararına yürüttüğü –ilgili başlıkta bahsedilen- kampanyayı iktisadi zemine de taşımıştı. Sonraları şiddetli itirazların yükseltileceği yeni taksimat, ikta'ları ciddi oranda sınırlanan emirleri ekonomik olarak yıpratma maksadına uygundu. Görünürde, hazinesine ayrılan porsiyonda herhangi bir değişiklik olmayan Hüsameddin Laçin, bu taksimattan pek kazanç sağlamamıştı. Ancak yeni askeri birliklerin sultana bağlı kalacak biçimde meydana getirilmesi düşünüldüğünde, buraya tahsis edilen ikta' payları, aslında,

⁵¹³ Rabie, 50; Keleş, 53.

⁵¹⁴ Rabie, 50-1.

⁵¹⁵ Holt, The Sultanate of al-Mansur Lachin, 527-8.

⁵¹⁶ *Ravkü'l-Hüsamî* ile karşılaştırılan hisse dağılımı için bkz. Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 290; aynı yazarın, *Hıtat*, c. I, 88; İbn Tağribirdi, c. VIII, 92.

kendisinin kullanımına aktarılmış oluyordu. Ne var ki, başkaca amillerle birlikte *ravkü'l-Hüsami*, kızgınlıkları şiddetlenen emirleri, iktidarını sonlandırmaya kıskırtmak gibi tamamıyla aleyhine bir sonuç doğurdu. Tartışma götürmez, birazdan onlar tarafından katledilmesinde, ellerindeki arazi parçalarını dolaylı olarak kendi hesabına aktaran düzenlemenin, küçümsenemeyecek bir etkisi vardı. Bu bağlamda, Makrîzî'nin, ilgili *ravk*'ı, saltanatının çökmesindeki esas nedenlerden biri olarak yorumlaması,⁵¹⁷ Laçın için ne denli büyük bir yıkıma dönüştüğünü göstermesi yönünden kayda değerdir.

Kanlı bir biçimde noktalanan *ravkü'l-Hüsami*'den on beş sene sonra, 1313'te, Nâsır Muhammed, ileride çok daha kapsamlı hale getireceği bir arazi incelemesi başlattı. *Ravkü'n-Nâsirî* olarak bilinen bu incelemelerin ilki, Suriye eyaletlerini kapsamaktaydı.⁵¹⁸ İki yıl sonra Mısır coğrafyası için uygulanan *ravk*'ın daha etraflı olmasına bakılırsa, Suriye'de yapılan ölçümler daha çok deneme çalışması mesabesindeydi. 1315 tarihinde, bu kez Mısır'ın değişik bölgelerine dağıtılan memurlar, bölgenin ileri gelenlerinin kılavuzluğunda yürütülen ve 75 gün boyunca devam eden çalışmalar sonunda, toprağın verimliliğine, yüz ölçümüne ve gelir seviyesine dair raporlar hazırladılar.⁵¹⁹ Çoğu Nâsır Muhammed'e yakın üst düzey memurların nezaretinde sürdürülen⁵²⁰ bu *ravk*'ı, Trablus ve Halep gibi sultanlığın öteki merkezlerindeki tatbikler izledi.⁵²¹ İmparatorluğun geneline yayılacak derecede geniş kapsamlı olan bir *ravk*, tahmin olunacağı üzere, ekilebilir alanların paylaşımına değişiklik hatta çarpıcı bir değişiklik getirmekle tamamlanabilirdi. Laçın'ın aksine Nâsır Muhammed, 4 birim ikta' payını 10 birime çıkarmak suretiyle şahsi kasasına tahsis edilen hisseyi ciddi ölçüde artırdı. Dolayısıyla ümerâyı ve *halka* birliklerini kalan 14 birim ile iktifa etmeye mecbur bıraktı.⁵²²

Her ne kadar Laçın örneğinden ötürü oldukça tehlikeli bir girişim olarak görünen bu paylaşım biçimi, haddizatında, Nâsır Muhammed'in otoriterleşme temayülleriyle

⁵¹⁷ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 291.

⁵¹⁸ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 488; İbn Tağribirdi, c. IX, 36; İbn İyas, 134.

⁵¹⁹ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 504-6; İbn Tağribirdi, c. IX, 42-3.

⁵²⁰ Sato Tsugitaka, The Proposers and Supervisors of *al-Ravk al-Nasiri* in Mamluk Egypt, *Mamluk Studies Review*, Vol. 2, 1998, 90.

⁵²¹ Tsugitaka, The Proposers and Supervisors, 74; Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Dönemi*, 266.

⁵²² Poliak, *Feudalism in Egypt*, 24; Rabie, 54; Levanoni, *The Third Reign of al-Nasir Muhammad*, 142; aynı yazarın, *The Mamlûks in Egypt and Syria*, 252; Keleş, 55.

bağdaşıyordu. Diğerlerinin istihkaklarını eksilterek kendi finansal kaynaklarını zenginleştiren sultan, emirler topluluğuna açıkça meydan okumaktaydı. Lakin diğer taraftan da, tahttaki geleceği, bu türden cüretkâr hamlelere bağlıydı. *Ravk* ile rakip Memlûk kliklerin gelirlerini kısıtlamak kadar kudretli ve azametli bir hükümrânlığın külfetli harcamalarına fon sağlanması da tasarlanmıştı. Temelde, Nâsır Muhammed'in bu projesi, Çaşnigîr ve Salar taraftarlarının ellerindeki ikta'ları almakla gerekçeleniyordu.⁵²³ Yanı sıra, en az bunun kadar belirleyici olan bir başka sebep, sayılarını sürekli artırdığı memlûklerinden oluşacak büyük bir hanehalkı kurmak⁵²⁴ ve saltanatının ihtişamını simgeleyecek mimari yapılar⁵²⁵ için bütçe hazırlamaktı. İktidarını ayakta tutacak bu türden yatırımlara göre de kaynaklarını daima zenginleştirmesi gerekiyordu. Nitekim Nâsır Muhammed devrinin ileriki tarihlerinde, işaret edilen masrafları karşılamak üzere başkaca gelir getirici unsurlar bulmaya da yönelinecektir.

Kuşkusuz, tarımsal faaliyetler, sadece yönetici ve ordu sınıfının değil tüm Mısır toplumunun ekonomisini şekillendirebilecek kadar belirleyiciydi. Halkın yaşam standardını, doğrudan doğruya, bu sektördeki verimliliğin artışı ve düşüşü tayin ediyordu. Ülke topraklarının temel mûmbitlik faktörü ise, tarım alanlarının sulandırılması işlemiinde faydalanılan Nil nehrinin taşkınlarıydı. Bu yüzdendir ki, kadim zamanlardan itibaren, nehir suyunun hareketliliği yakından izlenmiş, taşma seviyesini ölçmek için mikyaslar yapılmıştı.⁵²⁶ Nil'in ideal taşma seviyesine erişmesi,⁵²⁷ ürünün kaliteli bir biçimde yetişmesinin birincil koşuluuydu. Dolayısıyla tersi bir vaziyet, taşkınların aşırı olması yahut kifayetsiz kalması, ekinlerin zarar

⁵²³ Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 504; İbn Tağribirdi, c. IX, 42. *Ravkü'n-Nâsırî* ile birlikte, ümerânın nüfuzunun azalması buna mukabil sultanın konumunun sağlamlaşması hususunda ayrıca bkz. İlyas Gökhan, Rıdvan Yiğit, Muhammed B. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Dönemi'nde (1310-1341/H. 709-741) Memlûk İktisadi Hayatını Etkileyen Unsurlara Genel Bir Bakış, *Turkish Studies*, Vol. 14/2, 2019, 208.

⁵²⁴ Levanoni, *The Mamlûks in Egypt and Syria*, 253.

⁵²⁵ Howayda al-Harîty, *The Patronage of al-Nasîr Muhammad ibn Qalawun, 1310-1341*, *Mamluk Studies Review*, Vol. 4, 2000, 224.

⁵²⁶ Nil nehrinin su seviyesinin ölçülmesi amacıyla ilk kez Yusuf Peygamber tarafından mikyas tesis edildiği nakledilmektedir bkz. Safedî, *Nüzheti'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, 49; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, 57.

⁵²⁷ Bu seviye 16 zira olarak belirlenmiştir bkz. İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar*, Doktora Tezi: Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 1998, 35-6. Bir uzunluk ölçü birimi olan zira'nın, takriben 54,04 santimetreye tekabül ettiği aktarılmaktadır bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Acar Sevim (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990, 67.

görmesine neden oluyordu.⁵²⁸ Böyle ciddi bir aksiliğe, kuraklık ve sel gibi tahripkâr iklim bozuklukları⁵²⁹ eşlik ettiğinde, durum, reaya adına ölümcül bir felakete dönüşmekteydi. İktisadi hayatı şiddetli biçimde baskılayan bu afetlerin ardı sıra mahsul azlığı ve kaçınılmaz olarak fiyat yükselişleri vuku buluyor; karşı konulmaz kıtlık ve pahalılık, sonuçta, açlık ölümlerinin yaygınlaşmasına yol açıyordu. Yiyecek yokluğu karşısındaki insanların, hayatta kalmak için, oldukça ürpertici arayışlar içerisine girmeleri, krizin ağır koşullar doğurduğunu yansıtmaktaydı. Gerçekten de bu buhran zamanlarında, halk arasında kanibalizm olaylarının sıklıkla meydana gelmesi, şartların ne denli zorlaştığının açık bir göstergesidir. Mesela Ketboğa devrinde, Nil'in yetersiz taşmasına bağlı olarak yaşanan kıtlık esnasında, bu olayların sıklıkla meydana gelmesinden bahsedilir. Müellifler, söz konusu süreçte, perişanlık içerisindeki insanların kanibalizme yönelmelerini anlatırlar.⁵³⁰

Kıtlık ve pahalılık dönemlerinde, imparatorluk yönetiminin paternalist bir karaktere büründüğü görülmektedir. Memlûk sultanları, yoksulların başlıca hububat ürünlerini tedarik ederek, kitlesel açlığın üstesinden gelmek için uğraş veriyorlardı. 1264'te, kıtlığın bir habercisi olarak Nil sularının istenilen yüksekliğe ulaşmaması, Baybars'ı böylesi bir mücadeleye sevketmişti. O, stokların ihtiyaç sahiplerinin zahire gereksinimini karşılamak üzere kullanılmasını temin etmek haricinde, emirler ve varsıl kimselerle birlikte, yoksulların geçimliliğini sağlama sorumluluğunu sırtlanmıştı.⁵³¹ Yakın bir çabayı, hükümranlığının erken senelerine tesadüf eden kıtlık karşısındaki Kalavun da sarfetmişti. Reayanın geçim sıkıntısı çekmesi üzerine sultan, halka buğday satılması önerisini dikkate alarak, devlet için depolanan buğdayı ucuz fiyatla satışa çıkardı. Bu yolla, piyasada bollaşan mahsulün düşük ücretle satın alınması mümkün kılındı.⁵³² Sultanların toplumsal sefaletle kayıtsız kalmadıklarının bir diğer emsalini, yukarıda değinilen iktisadi bunalım sırasında, yoksulların geçimliliğini karşılama gayretindeki Ketboğa'nın duyarlılığında buluruz. Anılan

⁵²⁸ William F. Tucker, Natural Disasters and the Peasantry in Mamluk Egypt, *Journal of the Economic and Social History of Orient*, Vol. 24, No. 2, 1981, 217-8.

⁵²⁹ İklim bozukluklarının Mısır'ın sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki olumsuz etkileri için bkz. Yehoshua Frenkel, An Introduction to the Environmental History of the Mamluk Sultanate, *History Compass* 12/11, 2014, 868-9.

⁵³⁰ Baybars el-Mansuri, 306; Safedî, *Nüzheti'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, 172; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 266-7; İbn Tağribirdi, c. VIII, 60.

⁵³¹ Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıb*, 151-2; Yûnîni, c. I, 554-5.

⁵³² Gökhan, *Krizler, Kıtlıklar ve Vebalar*, 156-7.

Memlûk sultanı, Baybars'ın metoduna benzer biçimde, kıtlığın fakirleştirdiği insanları kısımlara ayırarak ümerâ arasında dağıtmış, yiyeceklerinin tedarik edilmesinden ümerâyı mükellef tutmuştu. Fakat Ketboğa, halkın maişet sıkıntısını hafifletme çabalarına karşın, Nil'in yetersizliğinin ve dolayısıyla krizin, kendi uğursuzluğunun bir neticesi olduğu yönündeki damgalamalardan kurtulamamıştı. Amme efkârının bu istikamette olmasına, sultanın Moğol asıllılığı ve saltanatında imparatorluk hudutlarına dâhil olan Moğol kabilelerini (Uyratlar) himaye etmesi, kıtlığa rağmen onlara cömert bağışlarda bulunması gerekçe oluşturmaktaydı.⁵³³ Uğursuzluk isnadına maruz kalan tek sultan Ketboğa değildi. Hemen hemen aynı sorunlar iktidarında nüksettiğinde, Çaşnigîr de benzer suçlamaların muhatabı olmuştu.⁵³⁴ Bu keyfiyetten, aykırı doğa olaylarından kaynaklanan iktisadi bunalımların, kimi zamanlarda, Memlûk idarelerine yönelik toplumsal bakışı derinden etkilediği çıkarılabilir.

Tekrardan sultanların halkın maddi durumunu iyileştirici uygulamalarına odaklanıldığında, bir diğer gösterge olarak, vergi yükümlülüklerinin tahfif edilmesi veya kaldırılması örnekleri göze çarpmaktadır. Memlûk toplumu, bir dizi mutat verginin dışında askeri seferlerin arifelerinde yürürlüğe konulan özel ve ağır vergiler altında ezilmekteydi. Savaşların ama özellikle Moğollara karşı yapılanların oldukça maliyetli olması, sultanları, yeni vergiler çıkarmaya zorluyordu. Aybek hükümeti, Moğolların Irak'ı sıkıştırmaya başladıkları sıralarda, Kıpti kökenli vezir Faizî delaletiyle, münhasıran varsıl tüccarları ve emlak sahiplerini kapsayan vergiler tarh etmişti.⁵³⁵ Ayn-ı Câlut öncesinde Kutuz, bir çeşit emlak vergisi olan taski' ve takvim⁵³⁶ ile zekât⁵³⁷ vergilerinin toplanmasını kararlaştırmıştı.⁵³⁸ Seferberlik kapsamındaki vergiler, Nâsır Muhammed'in saltanatı zamanında da aktif duruma getiriliyordu. 1300/1 tarihinde, Gazan'ın saldırıya hazırlandığı haberleri yayılınca,

⁵³³ Ketboğa'nın yoksullara erzak ve yiyecek temini hususundaki çözüm arayışları ve kıtlığı, saltanatının uğursuzluğu ile bağdaştıran genel kanaat hakkında bkz. Gökhan, **Krizler, Kıtlıklar ve Vebalar**, 179, 183.

⁵³⁴ İbn Tağribirdi, c. VIII, 243.

⁵³⁵ Baybars el-Mansuri, 6; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, 105.

⁵³⁶ Taski', vergiye konu olan emlakın her yıl iki aylık icar bedelinin alınması esasına dayanan vergiydi. Takvim ise, yine emlakın ederi üzerinden belirlenerek her 1 dinardan 1 dirhem vergi olarak alınmasını ifade etmekteydi bkz. İbn Şeddad, **Tarih-i el-Melik**, 301.

⁵³⁷ Kalkaşendî'nin izahına göre, zekât, ülkeye altın ve gümüş getirenlerden ve (Birka ehlinde) hayvanların otlatılmasına bedel olarak alınan vergiydi bkz. Kalkaşendî, c. III, 529.

⁵³⁸ Devâdârî, c. VIII, 63; Makrîzî, **Hıtat**, c. I, 105.

yine ağırlıklı olarak zenginlere ve tüccarlara yönelik vergiler çıkarılmıştı.⁵³⁹ Arkası kesilmeyen savaşların bütün olarak devletin maliyesini sarstığı doğrudu ancak masrafların büyük ölçüde yönetilenler zümresinin omzuna yüklendiği de ayrı bir gerçektir.

Kimi Memlûk sultanları, reayanın üzerindeki yükü hafifletmek için bazı vergileri iptal etmekteydiler. Fakat iptal kararları, halkın maddi yönden rahatlamasını sağlama gayesiyle birlikte rejimin kamuoyu nazarında takdir görmesi beklentisiyle de alınıyordu. Misalen Baybars'ın Ayn-ı Câlut arifesindeki vergilendirmeleri hükümsüz bırakması, bu maksatla yapılmış bir hamle olarak belirmektedir. Yaptığı ilk işlerden birisi olarak selefinin dayattığı vergileri kaldırması,⁵⁴⁰ suikast ile elde ettiği saltanatının toplum tarafından benimsenmesinin zeminini hazırlayacaktı. Kuvvetle muhtemeldir ki, mevzubahis uygulamayla, Bahrîlere yönelik genel antipati duygusunun tersine çevrilmesi de düşünülmüştü. Tam olarak aynı maksadın bir yansıması olup olmadığını kestirmek güç olmakla beraber Kalavun döneminde de birçok verginin kaldırıldığı gözlemlenir. Yukarıda da bahsi geçen zekât vergisi, reayayı iktisaden ciddi derecede bunaltması hasebiyle, mezkûr sultan tarafından toplanmasına son verilen vergiler arasında çokça vurgulanmış olanıdır.⁵⁴¹ Söz konusu verginin Kalavun devrinde geçerliliğini yitirmesine ilişkin aktarımlardan, Baybars tarafından iptal edilmesinin ardından yeniden aktifleştiği anlaşılmaktadır. Kalavun, zekâta ilaveten bir dizi başka verginin de halk için bir yük olmasına son vermişti. Bunlar, bir kale veya bölgenin ilhakının müjdelenmesi üzerine Mısır ve Kahire toplumundan, ehl-i zimmetten –caliye⁵⁴² dışında- ordunun harcamaları için senevî tahsil edilen, harp zamanlarında yine Kahire ve Mısır'ın tüccarlarından ve *vefaü'n-Nil* olarak geçen kutlamalar esnasında meyve ve tatlı gibi ürünlerin masraflarını karşılamak üzere toplanan vergiler olarak sıralanmaktadır.⁵⁴³ Çoğu seferlerin ve dolayısıyla ordunun gereksinimleri için kullanılmak üzere tahsil edilmesinden ötürü devletin militaristik yapısıyla uyumlu gözükken söz konusu

⁵³⁹ Baybars el-Mansuri, 349-50; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 335.

⁵⁴⁰ Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıb*, 72; Devâdârî, c. VIII, 63; Makrîzî, *Hıtat*, c. I, 105.

⁵⁴¹ Baybars el-Mansuri, 178; Nüveyrî, c. XXXI, 4; Safedî, *Nüzhetu'l-Mâlik ve'l-Memlûk*, 161; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 122; aynı yazarın, *Hıtat*, c. I, 106; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultan: The Career of al-Mansûr Qalâwûn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart, 1998, 85.

⁵⁴² Caliye, ehl-i zimmetten yıllık olarak alınan baş (cizye) vergisiydi bkz. Kalkaşendî, c. III, 530.

⁵⁴³ Makrîzî, *Hıtat*, c. I, 106.

vergilerin Kalavun'un iktidarında lağvedilmesi ilginçtir. Zira bu periyotta, büyük savaşlar yahut küçük çaplı askeri kampanyalar hız kaybetmemiş bilakis yoğunluk kazanmıştır. Vergi fesihlerinin bu duruma rağmen gerçekleştirilmesi, sultanın, hangi beklenti ve maksatla olursa olsun, halkın menfaatini korumaya çalıştığını aksettirmektedir. Oğlu Nâsır Muhammed de, vaktiyle İlhanlılarla yapılan bazı harplerin giderlerini reayaya ödettirmesine mukabil, fiskal yükümlülüklerle ilişkin aynı lağvetme planlamalarını hayata geçirmiştir. *Ravkü'n-Nâsırî* sırasında ve sonrasında kaldırılan pek çok vergiden tuz madeni üzerine konulan,⁵⁴⁴ mahkûmları kapsayan ve evlilik, düğün gibi tören ve kutlamalara yönelik olarak toplanılan vergilere⁵⁴⁵ işaret etmekle yetinebiliriz. Kanaatimizce, sunulan tüm bu örnekler, Memlûklerdeki komuta ekonomisini yumuşatan eğilimler bağlamında kıymetlendirilebilir.

Öte taraftan, devletin çarşı ve pazarlardaki üretim-tüketim süreci ile ticaret alanı üzerindeki denetimine bakıldığında, tarım politikalarında olduğu gibi, kontrolcü ve inhisarcı bir temayülün var olduğu izlenimini uyandıran aygıtlar ve yaklaşımlar tespit edilir. Bu çerçevede, İslamlarda köklü bir memuriyeti ifade eden muhtesiplik, piyasa denetçiliği olarak, Memlûkler çağında da karşımıza çıkmaktadır. Doğrudan sultan tarafından tayin edildiği tahmin olunan⁵⁴⁶ muhtesip, onun otoritesinin pazar yerlerindeki mümessiliydi. Muhtesip, satışa çıkarılan emtianın kalitesini kontrol etmek, dolandırıcılığa ve haksız rekabete mâni olmak suretiyle alışveriş ahlakının zorunluluklarına uyulmasını sağlardı.⁵⁴⁷ Teftiş kapsamında, ölçü ve tartuların doğruluğunu inceler ve olası sahtekârlıkları engellerdi. Yanı sıra, emtia için belirlenen fiyatları yakından izlemek, fazla ve aykırı fiyatlandırmaların önüne geçmek de görev tanımı içerisinde yer alıyordu. Piyasadaki düzenin sürdürülebilir kılınması noktasında, mugayir davranan esnaf ve zanaat erbaplarını, diğer deyişle hırfet ehlini cezalandırabilirdi. Hatta aşağılama gibi cezalara başvurmanın haricinde, meslekten uzaklaştırma salahiyeti bile vardı.⁵⁴⁸ Öbür yandan, meslek gruplarının

⁵⁴⁴ Nüveyrî, c. XXXII, 253; İbn Tağribirdi, c. IX, 62.

⁵⁴⁵ İbn Tağribirdi, c. IX, 46-7. Bu vergilerin iptal edilmeleri için ayrıca bkz. Rabie, 86-7, 112.

⁵⁴⁶ Jonathan P. Berkey, *The Muhtasibs of Cairo under the Mamluks: Toward an Understanding of an Islamic Institution, The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, Michael Winter and Amalia Levanoni (edit.), Leiden – Boston: BRILL, 2004, 252.

⁵⁴⁷ Lapidus, *Muslim Cities*, 98.

⁵⁴⁸ Keleş, 142.

vücuda getirdikleri bir teşkilatın (nizamu'n-nikabât) varlığına da dikkat çekilmektedir. Uğraşları mensup esnaf ve zanaatkârların haklarını korumaya, sorunlarını çözmeye dönük olan bu teşkilatın, Memlûk hükümetleri nezdinde meslek sahiplerini temsil ettikleri belirtilmektedir.⁵⁴⁹

Çarşı ve pazarlardaki alışveriş akışının gözetlenmesi, sadece buradaki nizamın korunması yönünden değil aynı zamanda merkezi idarenin tekelliliğe meyleden tutumu açısından da gayet ehemmiyetli addedilmiş olmalıdır. Hem sultanların hem de idari-askeri sınıf üyelerinin, mali kazançlarını artırmak için muayyen ürünlerin üretim ve satımları üzerinde tekel oluşturmaya çalıştıkları saptanmaktadır. Bu bağlamda, askeri levazımat açısından oldukça mühim olan kereste ve belirli metallerin katı bir kontrole tabi tutulmasının yanında şeker üretiminin devlet monopolünde olduğu bilinmektedir.⁵⁵⁰ Bundan başka, aşağıda görüleceği üzere, tüccarları mecburi satın alımlara maruz bıraktıkları emtia listesine bakılınca, yönetici zümresinin demir, kumaş, kürk ve pamuk gibi metallerin ticaretini yaptıkları da görülmektedir. Sultan ve ümerânın ticaretle olan meşguliyetleri, ister istemez, mevzubahis ürünlerin piyasadaki dolaşımının, arz oranının ve fiyatlandırmaların takip edilmesini gerektirmesi, pazar yerlerinin sürekli denetim altında tutulmasına ayrı bir önem kazandırmaktaydı.

Zorunlu satın alımlar, Memlûkler ile tüccarlar arasındaki münasebetleri zaman zaman gerginleştiren bir faktördü. Esasen tüccarların emtianın ihracında veya ülkeye getirilmesinde ve piyasaya sürülmesinde belirgin bir rol üstlenmeleri, haklarının ve emniyetlerinin garantiye alınmasını özendirilmekteydi. Nitekim sultanlar da, bölgesel ticaretin bir parçası olan devletlerle akdedilen muahedelere, tüccarların can ve mal güvenliklerinin sağlama alınmasına dönük maddeler eklemeyi unutmuyorlardı. Lakin daha ziyade gezginci tüccarları teşmil ettiği anlaşılan bu hassasiyet, devletin, iç pazarda tüccarlarla gerçekleştirdiği alışverişlere pek yansımıyordu. Memlûk idaresinin temsilcileriyle alışveriş yapmaya zorlanan tüccarlar, gerçekleştirilen ticaretin, ağır zararlara uğrayan tarafı olmaktan kurtulamıyorlardı. Temsilcilerin

⁵⁴⁹ Keleş, 141.

⁵⁵⁰ Ira M. Lapidus, The Grain Economy of Mamluk Egypt, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 12, No. 1, 1969, 1.

satışa çıkardıkları emtiayı, piyasa ederinin birkaç katı ücretle satın almaya mecbur bırakılmaktaydılar. Böyle bir mecburiyet, çok yoğun bir biçimde, hazinesinin idaresini, sınırsız harcamalarına kaynak oluşturmak için her yolu deneyecek olan Naşû'ya tevdi eden Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatında yaşanılmıştı. Bu periyot, merkezîyetçi yönetimin zirve noktasına ulaştığı ama aynı zamanda mali sistemin de iflâsa sürüklendiği bir devri ifadelendiriyordu. Nâsır Muhammed'in emirler oligarşisi yönünden çekince oluşturan politik ve askeri kudretinin ciddi harcamaları gerektirmesi akılda tutulduğunda, otoritenin güçlenmesi ile finansal yapının çöküşe geçmesinin aynı döneme denk gelmesinde bir tezatlığın olmadığı farkedilecektir. Memlûk ekonomisinin Nâsır Muhammed'in son saltanat yıllarında bozulmaya yüz tutması,⁵⁵¹ büyük ölçüde, sultanın sonu gelmeyen masraflarıyla bağıntılı olsa gerektir. Naşû'nun öncelikli görevi de, efendisinin giderek artan harcamaları için fon bulmaktı. Bu doğrultuda, ümerâda ve tüccarlarda maddi kayıplara yol açacak çeşitli baskı yöntemlerine müracaat etti. Vergi muafiyeti bulunan şeker üretimi gibi bazı iktisadi faaliyetleri vergiye tabi tutmak ve müsadereyi yaygınlaştırmak, Naşû'ya kötü şöhret kazandıran mali taktiklerin birkaçıydı. Tüccarlar zümresinin ona karşı duyduğu aşırı kızgınlık ise, daha çok zorunlu satın alım sisteminden ileri geliyordu. Naşû marifetiyle dikte edilen, Nâsır Muhammed hükümetinin ticaretini yaptığı metaların gerçek pahasının çok üzerinde fiyatlarla satılması yöntemi,⁵⁵² haklı tepkileri üzerine çekmişti. Hazineye nakit akışı sağlamak uğrunda başvurulmuş bu usulsüz uygulamalar gerek emirler topluluğunu gerekse de halkın farklı kesimlerini ciddi derecede usandırmış olacak ki, şikâyet seslerinin yükselmesi üzerine tevkif edilen ve müteakiben işkenceler altında can veren Naşû'nun ölümü, sevinç gösterilerine vesile olmuştur. Bu sevinç ve kutlamalara ümerâ ile beraber tüccarlar grubunun da ortak olması,⁵⁵³ Naşû vakası özelinde, Nâsır Muhammed devrinin ticari hayata ne denli büyük bir hasar verdiğini kanıtlar niteliktedir.

⁵⁵¹ David Ayalon, Some Remarks on the Economic Decline of the Mamlûk Sultanate, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 16, 1993, 110.

⁵⁵² Naşû'nun efendisinin giderlerini karşılamak amacıyla başvurduğu yöntemler hakkında bkz. Levanoni, *The Third Reign of al-Nasir Muhammad*, 148-52; aynı yazarın, The al-Nashw Episode: A Case Study of Moral Economy, *Mamluk Studies Review*, Vol. 9, No. 1, 2005, 210, 214-5.

⁵⁵³ Sağlam, 181.

Usulsüz ticari etkinlikler, Memlûklerin, tüccarların ceplerindeki parayı kendi hesaplarına nakletmek için başvurdukları tek yöntem değildi. Geri ödemesi yapılmayan borç alımları, tüccarların haksızlığa uğramalarına neden olan bir diğer işlemdi. Gelirler, kendisinin ve hanehalkının harcamalarını karşılamada yetersiz kalınca, Memlûk sultanları yahut emirleri, servet sahibi tüccarlardan borç almaktaydılar. Mesela Kârimî adıyla meşhur tüccarlar takımı, parasal sıkıntı içerisindeki üst sınıf üyelerine kredi açmalarıyla tanınmaktadır. Fâtımî çağının sonlarından itibaren yürüttükleri ticari aktivitelerle ünlenen Kârimîlerin, Mısır ile Yemen, Hindistan ve Uzakdoğu arasında tekstil ve tarımsal ürünlerin, baharat, şeker ve kereste gibi emtiaların dolaşımını ve köle akışını sağladıkları söylenmektedir.⁵⁵⁴ Geniş ticaret alanında yaptıkları kârlı işlerle zenginleşen Kârimîler, talep olması halinde sultanlara ödünç para vermekteydiler. Denilene göre, 1311 tarihinde, mevzubahis tüccar grubundan borç alınmıştı. Takip eden yıllarda da sultanların ödünç para aldıkları, hatta ara sıra borçlarının geri ödemesini yapmadıkları belirtilmektedir.⁵⁵⁵ Netice olarak, ticari işlemlerdeki suistimallerden ve ödemesiz bırakılan borçlanmalardan hareketle, Memlûklerin tüccarlarla kurduğu temasların kimi zaman sonrakiler açısından yeni mağduriyetler doğurduğu çıkarımında bulunulabilir.

Memlûklerin ekonominin değişik alanlarındaki eğilimlerine dair malumat ve tespitler ışığında, iktisat politikalarının iç siyasetin çatışmacı tabiatı ile tutarlılık içerdiğini ve bu tabiata göre biçimlendiğini vurgulamak yanlış olmayacaktır. Bu yargı doğrultusunda bir özet çıkarmak istenilirse, evvela, ikta' ile ilgili planlamaların, en az ordunun ve dolayısıyla harplerin mali ihtiyaçlarını giderme hedefine olduğu kadar, sultanların emirlerle olan iktidar yarışına göre sistemleştirildiği hatırlatılabilir. Kadastro ölçümleri sonucunda kabul olunan ikta' topraklarının dağılım oranlarına ve dağılım yerlerine yönelik kurallar, mevzubahis iç savaşların seyrine göre tespit edilmekteydi. Öbür taraftan, imparatorluk idaresinin yerel piyasayı, çarşı-pazar yerlerindeki üretim ve tüketimi dikkatle izlemesi ve ticari alana çöreklenmesi de, kısmen dolaylı kısmen de dolaysız olarak, sultanların hasımlarına karşı finansal

⁵⁵⁴ Sato Tsugitaka, *Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study*, *Mamluk Studies Review*, Vol. X, No. 1, 2006, 147, 154.

⁵⁵⁵ Keleş, 241-2.

avantaj yakalama çabasıyla ilintilidir. Çokça vurgulandığı gibi, rakipler nazarında korku uyandırabilecek politik ve askeri nüfuzun güçlü bir ekonomik altyapı ile mümkün olması, sultanları, kâr getiren hemen her iktisadi etkinliğe ortakçı olmaya teşvik ediyordu. İşaret edilen kritik husus mucebince benimsenen genel tutum, sonuçta, -bazen gevşeme belirtileri gösterse de- katı, güdümlü ve müdahaleci bir ekonomi modelini ortaya çıkarmaktadır.

3.5. Yönetim-Toplum İlişkisi

Memlûklerde, hâkim tabaka ile yönetilenleri, bir dereceye kadar uzaklaştıracak fazlaca unsurun var olduğu yadsınamaz. İki tabakayı birbirine yabancı gösterecek etkenler, yönetici sınıfın yakın sayılamayacak coğrafyalardan devşirilen memlûklerden oluşması temelinde, etnik ve sosyo-kültürel farklılıklar olarak sivrilmektedir. Ama katmanlaşmanın ardındaki asal ve pekiştirici faktörün, Memlûkleri kapalı bir topluluk haline getiren memlûk geleneği olduğu savunulabilir. Yöneticiler ile toplum arasına, yoğun etkileşimi önleyici bir set çeken bu geleneğin kanunları, böyle bir kaniya varılması için müsaittir. Öte taraftan, aradaki sınırların, kesin bir iletişimsizliğe sebebiyet verdiği de düşünülemez. Ortadoğu'nun, yönetilenlerin maruzatlarını doğrudan saltanatın en tepe makamına veyahut saltanat temsilcilerine ulaştırmalarına vasıta olacak tarihsel müesseseleri, Memlûkler döneminde de işler vaziyette idi. Sultanların genel otokratik temayüllerine karşın, halkın, vasıta müesseseler sayesinde, aleyhine gelişen durumlara ya da menfaatleri zararına çıkarılan yasalara karşı kamuoyu oluşturabilmesi ve taleplerini kabul ettirebilme kabiliyeti, sindirilmeyen bir toplum yapısının var olduğunu ihsas eder. Elbette bu doğrultuda bir izlenimin söz konusu olmasını, büyük ölçüde, Memlûklerin reayaya yönelik müsamahalı ve iyilikçi yaklaşımı mümkün kılmaktadır. Bu kapsamda, önceki başlıkta ekonomi ekseninde irdelenen Memlûklerin, idareleri altındaki toplum ile münasebetleri konusu, bu başlıkta sınıfsal özellikleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

Yönetici kadrosunun çoğunluğu Kıpçak Türklerinden olan erken dönem Memlûkleri, kahir ekseriyeti Araplardan müteşekkil bir sosyal yapıya egemendiler. Memlûkler, Türklük kimliğinin ve bu kimlikle özdeşleşen sosyo-kültürel sembollerin yaşatılmasına özel bir önem atfetmekteydiler. Yüksek bürokrasi arasında Türkçe

konuşmanın yaygınlaştırılması, sembollerin korunması noktasında, dikkate değer bir husustur. Sultanların, ümerâ zümresinin ve ordu mensuplarının Türkçe konuştukları bilinmektedir.⁵⁵⁶ Bunun yanı sıra, kimi sultanların Arapça konusunda yetersiz olduklarını, bu lisan ile iletişim kurmaları gerektiğinde tercümanlarından yardım aldıklarını öğreniyoruz. Misalen Baybars'ın Arapça kullanımının zayıf olduğu ve atabegi Fariseddin Aktay'ın ara sıra kendisi için çevirmenlik yaptığı söylenmektedir.⁵⁵⁷ Keza Kalavun'un da mevzubahis lisanı iyi seviyede bilmediği aktarılmaktadır.⁵⁵⁸ Bir saptamaya göre, Nâsır Muhammed Arapça'yı akıcı bir biçimde kullanabilen Memlûk hükümlerinin ilkiydi.⁵⁵⁹ Bu malumat yanlışlanmadığı takdirde, Nâsır Muhammed'e kadar hiçbir sultanın, hâkim olunan coğrafyanın yaygın dili olan Arapça'ya ciddi şekilde yönelmediğine dolayısıyla yönetsel alanda kendi dillerinin konuşulmasını önemsediklerine hükmedilebilir.

Memlûklerin yönetilen kesim tarafından kültürlenmeye olumlu bakmadıklarının daha az açık olmayan bir başka emaresi, Türk isimlerini kullanmaya gösterdikleri duyarlılıktır.⁵⁶⁰ Öyle ki, köken itibarıyla Kıpçak Türklerinden olsun ya da olmasın, üst sınıf üyelerinin hemen hepsi Türkçe isimler almaktaydı.⁵⁶¹ Kısmen de olsa aynı hassasiyet, kendi çocuklarına isim belirleme aşamasında da sürdürülmekteydi. Ağırıklı olarak sultanlar evlatları için Arap menşeli isimler seçseler de, içlerinde Türk isimlerini yeğ tutan Baybars ve Nâsır Muhammed gibi sultanlar da vardı.⁵⁶² İsim tercihleri, yönetici takaba içerisinde bulunduğu alamet-i fârikalarından biriydi. Dolayısıyla taşıdıkları isimlerle hem kendi sembollerini muhafaza etmekte hem de statülerini belirgin kılmaktaydılar.

Teamüllerini devam ettirmeleri bağlamında, birtakım özel uğraşlarını ve yeme-içme pratiklerini değiştirmemeleri noktası da ilgi uyandırır. Memlûklerin, Türk gelenekleri içerisinde yer alan kımız içme ve at eti yeme ya da çevgan oynama gibi alışkanlıklarını sürdürmelerine bakıldığında, Mısır'a yalnızca savaşçılık alanındaki

⁵⁵⁶ Gökhan, Memlûk Türkleri, 292.

⁵⁵⁷ Şeşen, Sultan Baybars, 76.

⁵⁵⁸ Makrîzî, Kitâb es-Süluk, c. II, 218; Northrup, 67.

⁵⁵⁹ al-Harîy, 222.

⁵⁶⁰ Kızıltoprak, Memluk Sistemi, 329.

⁵⁶¹ Halperin, 232; Gökhan, Askeri Kölelik Hukuku, 151.

⁵⁶² Gökhan, Memlûk Türkleri, 293.

beceri ve mezziyetlerini transfer etmedikleri ortaya çıkmaktadır. Buna ilaveten onlar, yakalandıkları hastalıklardan kurtulmak için de, kimi zaman Türkler arasında bilinen tedavi yöntemlerine başvuruyduydular.⁵⁶³ Her biri yönetilen sosyal yapı içerisinde erimenin önüne geçecek bu alışkanlıklar bütünü, reaya ile etkileşimin en aza indirgenmesinin bir neticesi olarak, birbirinden yalıtılmış iki tabakayı meydana getiriyordu. Türk Memlûklerin kendileriyle ortak kökenden gelen kadınlarla evlenmeleri de,⁵⁶⁴ aynı tutumun bir sonucu olsa gerektir. Böylelikle bir taraftan yönetilen kesim ile sıhriyet peyda edecek evliliklerden kaçınılmış öte taraftan da kültürel benzeşme ihtimalinin yolu kapatılmış oluyordu.

Kalatü'l-Cebel, statüleri ve yaşayış tarzları itibariyle birbirine oldukça uzak kalan bu iki sınıfın insanları arasına fiziki bir sınır da getiriyordu. Selâhaddîn devrinde ve onun için inşa edilen kale, Kahire'nin Eyyûbî melikleri tarafından ikamet yeri olarak kullanılmaya başladı.⁵⁶⁵ Memlûkler, zaman içerisinde hükümet merkezi niteliğini kazanan bu muazzam yapıyı Eyyûbîlerden miras aldılar.⁵⁶⁶ Sultanın memlûkleri sıfatıyla, henüz çocukluk yıllarında kışlarına yerleştirildikleri Kalatü'l-Cebel, yalnızca askeri eğitimlerini aldıkları yer değil aynı zamanda yaşamlarını toplumdandan tecrit edilmiş bir şekilde sürdürmelerini sağlayacak bir konut olacaktı. Diğer bir deyişle, sultan ile birlikte saray ehlinin ve üst rütbeli emirlerin ikamet ettiği kale, halkın dâhil olamayacağı ayrıcalıklı alana tekabül etmekteydi. Bu özelliği, Kalatü'l-Cebel'i, bir yapıdan ziyade bir iktidar simgesi olarak göstermektedir.

Tüm bu ayırıcı vasıflar, memlûk devşirmelerine ait olan ve onları tanımlayan imtiyazlardı. İmparatorluğa bağlı bölge halklarının memlûk olarak satın alınamayışı, sınıflar arası dikey yönlü geçişkenliğe pek imkân tanımıyordu. Sivil bürokrasideki bazı bürolara Mısır'ın yerlilerinden olan kimseler getirilebiliyorsa da, idari-askeri kademeler sadece eğitimlerini tamamlamış ve sonunda azat edilmiş memlûklere açıktı. Buna karşın, Memlûklerin erkek evlatlarının imtiyazlılar sınıfının dışına çıkarılmasını ihtiva eden normlar, tersi yönlü bir geçişkenliğe yani düşey hareketliliğe zemin hazırlamaktadır. Aslında Memlûk soyluluğunun intikal

⁵⁶³ Kortantamer, **Bahri Memlûklar**, 157.

⁵⁶⁴ Gökhan, **Memlûk Türkleri**, 293.

⁵⁶⁵ Ömerî, c. III, 330; Kalkaşendî, c. III, 321-2; Makrîzî, **Hıtat**, c. II, 201.

⁵⁶⁶ Ayalon, **From Ayyûbids to Mamlûks**, 57.

edilemezliği, oğulları kendiliğinden üst tabakanın dışında bırakıyordu. Ancak sonuçta onlar Memlúk askeri toplumunun içinde doğmuşlardı ve bu sosyal çevreden tecrit edilip reaya içine karışmaları aşağı yönlü kayma anlamına geliyordu. Toplumsal kurallar gereği doğduğu ortamdan soyutlanacak olan erkek çocukların, siviller ile temas kurmaları ve nihayet asimilasyona uğramaları vaki olmayacak bir durum değildi.⁵⁶⁷ Diğer taraftan, her ne kadar bu surette meydana gelen bir geişkenlikten ve doğal olarak etkileşimden söz edilebilirse de, bu olgunun, mevzubahis çocukların memlúk statüsünde olmamalarından ötürü Memlúkler ile sivillerin münasebetleri kapsamında değerlendirilemeyeceği noktası da ayrıca ve özellikle ifade edilmelidir.

Mesafeli görünümlerine bakılarak, Memlúkların ötekileştirici bir tavır takındıkları şeklinde bir yargıda bulunmak doğru olmayacaktır. Zira mesafelilik ve dışlayıcılık birbirine karşılık gelmeyen iki farklı yaklaşım tarzı olduğu gibi Memlúkların dışlayıcı olmak şöyle dursun toplum nezdinde onaylanmaya dönük yoğun uğraşlar verdiğini ispatlar nitelikte çokça örnek vaka vardır. Halkın memnuniyeti, bilhassa Bahriler grubu içerisinde olduğu halde saltanata yükselmiş idarecilerin daima gündemlerinde olan bir meseleydi. Hatırlanacağı üzere, bu Memlúk takımının Aybek'in tahtta olduğu senelerde çıkardığı taşkınlıklar hem yönetimi hem de toplumu usandırmış, zorbalıkları yüzünden insanlar paniğe kapılmıştı. Münhasıran Baybars, insanların belleğindeki kötü anıları silebilmek için toplumsal problemlerin giderilmesine yönelik işleri önceliyordu. Nitekim yukarıda, kendisinin ve bir diğer Bahri ıkışlı sultan olan Kalavun'un halkın ekonomik sorunlarını çözümleyecek yöntemler geliştirdiğinden bahsedilmişti. Bununla birlikte, insanların başkaca hususlardaki maruzat ve şikâyetlerinin dinlenilmesine, idareciler ile yaşadıkları sıkıntıların yahut kendi aralarındaki davaların halledilmesine de özen gösterilmekteydi ki dârü'l-'adl oturumları, bu tutumun açık bir tezahürüdür. Memlúkların haftanın iki gününü ayırdıkları⁵⁶⁸ dârü'l-'adl, esasen mahkeme fonksiyonu görmesinin yanında merkezi yönetim ile tebaa arasında iletişimi sağlayan bir kurumdur. Yine Baybars, bu adli yapının işlevselleştirilmesi noktasında da öncü sultan konumundadır. Dârü'l-'adl oturumlarının tertiplenmesine ehemmiyet vermesi,

⁵⁶⁷ Kızıltoprak, Memluk Sistemi, 331.

⁵⁶⁸ Uzunçarşılı, 373.

duruşmaları yakından izlemesi ve ahalinin davalarıyla alakadâr olması çağdaş müelliflerin kaydetmeyi ihmal etmedikleri vasıfları arasındadır.⁵⁶⁹ Kalavun'a gelindiğinde, onun yargısal sistemin işleyişine ilgisiz kalmadığı daha ziyade mahkeme binası olarak kullanılabilir bir yapı belirlenmesiyle belli olmaktadır. İleride oğlu ve halefi Eşref Halil'in saltanatında restore edilecek olan bu yapı, Kalatü'l-Cebel içerisinde yer almaktaydı.⁵⁷⁰ Öteki oğlu Nâsır Muhammed'in halkın sorun ve şikâyetlerine gösterdiği alaka ise, duruşmalara muntazam olarak iştirak edecek ve hatta bizzat davaları fasledecek kadar derinlikliydi.⁵⁷¹

İster dârü'l-'adl gibi resmi organlar kanalıyla isterse de diğer haber alma araçlarıyla olsun, tabiiyeti altındaki insanlara idari görevlilerce eziyet edildiğini öğrenen Memlûk sultanları sürece müdahale etmeyi ertelemiyorlardı. Bu genel yaklaşımın bir emsali, Garbiye bölgesi ahalisinin bölge valisi İbnü'l-Hümmam'dan şekvacı olduklarına dair aldığı duyum üzerine konuyu soruşturan Baybars'ın davranışında yakalanır. Gizli bir şekilde yapılan tahkikatın ardından İbnü'l-Hümmam'a yönelik şikâyetlerin doğruluğu sabitlenince Baybars, adı geçen valiyi görevden uzaklaştırmıştı.⁵⁷² (1263/4) Nâsır Muhammed'in ilgili başlıkta bahsi geçen Naşû hakkındaki kararı, çok daha aydınlatıcı bir örnek olarak sunulabilir. O, 1334 ve 1336 yıllarında hazinesinden sorumlu bu memurunun icraatlarından yakınan seslerin yükselmesi sonrasında, onu tevkif etmiş ve ardından da idamına hükmetmişti. Aynı sultan yakın tarihlerde (1338), hakkındaki şikâyetlerle ilgili olarak bilgilendirildiği Hama naibini de, yaptığı usulsüzlüklere son vermesi hususunda sertçe uyarıyordu.⁵⁷³ Anlaşılan o ki, yerel yönetici veya saltanat makamına yakın yüksek dereceli memur olduğuna bakılmaksızın, görevin halka zulmedici bir biçimde kullanılmasının cezası, tepkilerin şiddetine göre ya azarlama ya azil ya da idam oluyordu.

Sosyal hayatı tanzim edici yasaların çıkarılması da, soyutlayan bir katmanlaşma sistemine rağmen, imparatorluk idaresinin reayayı kendi haline terketme eğiliminde olmadığını bir işareti olarak yorumlanabilir. Memlûk rejimi, kamu düzeninin sürekli

⁵⁶⁹ İbn 'Abdüzzahir, 77. Baybars'ın iştirak ettiği bazı oturumlar için bkz. İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik*, 58; [İbn Şeddad], *Baybars Tarihi*, 20; İbn Tağribirdi, c. VII, 163.

⁵⁷⁰ Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Dönemi*, 158.

⁵⁷¹ Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Dönemi*, 160.

⁵⁷² İbn 'Abdüzzahir, 186.

⁵⁷³ Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Dönemi*, 160.

kılınmasını sağlayacak kararlar alma noktasında ihmalkâr sayılamazdı. Kalatü'l-Cebel, toplumsal yaşantı içerisinde asayiş bozabilecek alışkanlıklara yasak getirme işine ekseriyetle kayıtsız kalmıyordu. Söz gelimi Baybars, zararlı ot kullanımının⁵⁷⁴ ve şarap tüketiminin⁵⁷⁵ yasaklandığını kapsayan buyruklar yayımlamıştı. Şarap içmek sonraları tekrardan yaygınlaşmış olacak ki, Kalavun da bu alışkanlığı men etmek için emek harcamaya yönelmişti.⁵⁷⁶ Çaşnigâr'ın kısa süreli hükümrانlığında da içki kullanımının engellenmesine ilişkin talimatlar verildi. Talimat mevkisine, rütbesine kısaca statüsüne bakılmaksızın içki bulunduranların ciddiyetle araştırılıp saptanılmasını ve eninde sonunda içkinin yok edilmesini içeriyordu. Üstelik bu amaç doğrultusunda şiddetli cezalandırmalar da tatbik edilmişti. Ne var ki, içki alışkanlığı olanlar arasında paye sahibi kimselerin bulunması iç karışıklığın körüklenmesine yol açtığı için kovuşturma kararlılıkla sürdürülemedi.⁵⁷⁷ Buna mukabil Baybars, yasalara riayet edilmesi, takibat yapılması ve ihlallere ağır cezalarla karşılık verilmesi konusunda tavizsizdi. Hasekilerin terbiyesinden sorumlu Şücaeddin Anber isimli saray görevlisi, şarap içmesinden ötürü Baybars'ın buyruğuyla asılarak öldürülmüştü. Ayrıca ona eşlik eden bazılarının da elleri ve ayakları kestirildi.⁵⁷⁸ Baybars'ın bu ve benzeri suçları işleyenleri katiyetle affetmediği, katında yüksek bir itibara sahip olan Hızır bin Ebubekir'in akıbetinden de anlaşılmaktadır. Mezkûr sultan, kendisinin manevi rehberi konumundaki⁵⁷⁹ Hızır şarap içme, zina ve livata suçlarıyla ihbar edilince onu hapsedmiş ve ölünceye kadar hapiste tutmuş yahut bir ihtimal katledilmesini emretmişti.⁵⁸⁰ Bu vakalar, Baybars'ın ve onun kadar ödünsüz görünmeseler de haleflerinin, suç teşkil eden davranışları önlemek adına çıkarılan kanunların uygulanmasını önemsediklerini göstermektedir.

Memlûk tebaasının, kendilerini zarara uğratacak saltanat kararlarını geri aldirabilecek ve hatta yönetici topluluk arasındaki gelişmelerin seyrine etki edebilecek oranda kitlesel baskı oluşturabilmesi, tabakalar arası münasebetler mevzusunun alaka uyandıran bir başka yönüdür. Hükümrانları tarafından güç

⁵⁷⁴ İbn 'Abdüzzahir, 266; İbn İyas, 86.

⁵⁷⁵ Baybars el-Mansuri, 102; İbn Tağribirdi, c. VII, 154.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Furât, c. VII, 159; Makrîzi, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 143.

⁵⁷⁷ Kanat, Baybars el-Çaşnigâr, 109-10.

⁵⁷⁸ İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik*, 133; [İbn Şeddad], *Baybars Tarihi*, 64; Yûnînî, c. III, 118-9.

⁵⁷⁹ Johannes Pahlitzsch, *Mediators Between East and West: Christians under Mamluk Rule*, *Mamluk Studies Review*, Vol. 9, No. 2, 2005, 33.

⁵⁸⁰ Aynı, c. II, 104-5, 110.

yetiremeyecekleri bir yükümlülük dayatılınca, halk, acziyetin de verdiği içgüdüyle, şikâyetlerini iletme konusunda sessiz kalmıyordu. 1274'te Baybars'ın, ahaliyi sefer masraflarına ortak etme düşüncesiyle vergi çıkarmayı tasarlamasına bu tür bir reaksiyon verilmişti. Her sene üç taksit halinde tahsil edilmek üzere toplam meblağı 1.200.000 dirhem olarak belirlenen –ama Kahire'deki mükelleflerin bu miktarın iki katını ödemeleri kararlaştırılan- vergi, reaya açısından ciddi bir hoşnutsuzluk vesilesi oldu. Gerçekten de insanlar, vergiyi karşılayabilecek maddi yeterlilikte olunmadığını bildirerek hem acizliklerini hem de şikâyetlerini arz etmek suretiyle kendilerini savundular. Umumi tepkilerin netice verdiği, Baybars'ın çok geçmeden halkın sıkıntıya düşeceğini farketmesi üzerine merhamet gösterip vergiyi kaldırmasından belli olmaktadır.⁵⁸¹ Kuşku götürmez fesih kararının alınmasında, nihai olarak, sultanın şefkat duyguları belirleyici olmuştur. Fakat en az bunun kadar şüphesiz olan, bu duyguların, halkın ödeme zorluğu çekileceğine dair bulunduğu beyanları ve yönelttiği itirazlarıyla uyarıldığıdır.

Harafiş dosyasının açılmasıyla, aykırı ve mobilize bir topluluk olan *harafiş* özelinde toplumsal hareketliliğin, hâkim tabaka içerisindeki gelişmelere doğrudan tesir edebileceği vakıası daha da netleşecektir. Brinner'in tespitlerine göre, *harafiş*'in tekili olan *harfuş*, etimolojik açıdan müphem bir terim olmanın yanında genel itibariyle “ayaktakımı, aşağı tabaka, başıboş kimse” şeklinde çevrilmektedir. Yine onun tetkiklerinden, geniş anlamda, *harafiş*'in Kahire, Dımaşk ve muvakkaten de olsa Suriye'nin değişik vilayetlerinde organize olmuş şehirli yoksullardan teşekkül eden, dilencilikle geçinen, çoğunluğuna sokaklarda ve cami çevrelerinde rastlanılan ve merkezi otorite ile uyuşmayan marjinal bir grup olduğu⁵⁸² anlaşılır. Buradaki malumatlar, farklı çalışmalarda, *harafiş*'in Mısır, Suriye ve Hicaz'ın büyük kentlerinde karşılaşılan dilenciler⁵⁸³ veya organize haldeki dilenci çeteler ve şehirli yoksullar⁵⁸⁴ olduğu yönündeki daha az etraflı ama benzer tanımlamalarla tekrarlanır. Bu tarifler ışığında, *harafiş* grubunun, asayiş kurallarını çiğneyebilecek bir potansiyel taşıdığını tahmin etmek de zor değildir. Lakin bu safhada dikkatimizi

⁵⁸¹ İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik*, 76; [İbn Şeddad], *Baybars Tarihi*, 31.

⁵⁸² William M. Brinner, The Significance of the Harafish and Their “Sultan”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 6, No. 2, 1963, 190, 192, 201.

⁵⁸³ Lapidus, *Muslim Cities*, 177.

⁵⁸⁴ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 95.

teksif edeceğimiz mihrak noktası, *harafîş*'in, Memlûkler arası çatışmaların yahut gerginliklerin kritik anlarında sahne almasıdır. Mesela böylesi bir meydana çıkış, Nâsır Muhammed ile Çaşnigîr ve Salar arasındaki çekişmeler kızıştığında vuku bulmuştu. 1307 yılında, Nâsır Muhammed'i desteklemek üzere onun hasımlarına karşı gösteri yapılmış ve üç sene sonra, henüz Nâsır Muhammed ile karşı karşıya gelmeden taht savaşını kaybettiğini kavrayan Çaşnigîr, rakibi Kahire'ye varmadan önce şehirden kaçarken *harafîş* tarafından taşlanmıştı.⁵⁸⁵ *Harafîş*'e karşı eli açık olan Emir Taştémir'i tutuklayınca, bu defa Nâsır Muhammed mevzubahis grubun protestosuna maruz kalmıştı. Anılan Memlûk sultanının kendisiyle ters düşen Taştémir'i hapsedmesine, kalenin altında kümelenen kalabalık bir *harafîş* topluluğu, adı geçen emirin salıverilmesini isteyen bağırışlarla karşılık verdi. Bu başıboş güruhun tertiplemediği gösteri yüzünden sultan, Taştémir'i serbest bıraktı.⁵⁸⁶ Öte yandan, anlatılan vakadan, esirgenmeyen sadakaların dilenci çetelerin taraftarlığını elde etmeye kâfi geldiği çıkarılabilir. Muhtemelen, onların varlığında alkışçı bir yığın kazanan Hüsameddin Laçin de, bu dilencilere yardım dağıtmaktan kaçınmıyordu. *Harafîş* topluluğunun, -uğradığı bir kaza sonrasındaki iyileşme evresinde- Kahire'nin bir sokağından geçen sultan Laçin'e destekleyici tezahüratlar yapması,⁵⁸⁷ hiç faydalanılmayan cömert ihansalara karşılık olarak gösterilen bir teveccüh olmasa gerektir.

Memlûklerin yönetilenler nezdinde meşrulaşmak adına ciddi bir uğraş vermesinin gerekçeleri, bazen geniş halk kitlelerinin bazen de *harafîş* gibi dar grupların koşulsuz riayete yanaşmayan yönelimlerinde aranabilir. Bütün olarak maddelendiğinde, 1) maruzat ve şikâyetlerin bildirildiği kurumların işlerliği, 2) idarecilerin haksızlığa uğraticı muamelelerinin önüne geçilmesi, 3) iktisadi kolaylaştırmalar; vergi iptalleri, iaşe ve zahire yardımları, bonkörce yapılan bağışlar Memlûklerin, halkı memnun etme çabaları olarak yansımaktadır. Halifelîği Kahire'ye taşımakla güdülen amaçlardan birinin, Müslüman kamuoyu nazarında tanınmak olduğu da yadsınamaz. Ayrıca toplum tarafından kabul görme hususunda Memlûkler ile işbirliği yapan ulemâ zümresinin de, yasallaşma sürecine yardım sağladığı vurgulanmaktadır.⁵⁸⁸

⁵⁸⁵ Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 95.

⁵⁸⁶ Brinner, 197.

⁵⁸⁷ Lapidus, *Muslim Cities*, 180; Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, 95.

⁵⁸⁸ Lapidus, *Mamluk Patronage*, 175; Lev, 25.

Bunların dışında ve bunlara ilave olarak, her geçen saltanat devresinde sayıları artan mimari eserlerin ama özellikle dini yapıların, Memlûk idarecilerinin meşru kılınmasına katkı verdiği⁵⁸⁹ şeklindeki değerlendirmeler de akla getirilebilir. Nitekim incelediğimiz dönemdeki çoğu sultanın, âdeta birbirleriyle yarışmasına, medrese, bimaristan (hastane) ve cami gibi yapılar inşa etmeleri,⁵⁹⁰ belki bütünüyle değilse de kısmen, meşrulaşma ihtiyacıyla açıklanabilir. Hülâsa, tüm bu sıralanan alanlardaki yoğun mesailerle, Memlûklerin, yabancı olarak göründükleri tebaalarınca takdirle karşılanmayı ve böylelikle tabiiyetlerinden emin olmayı hedefledikleri varsayılabilir.

Toplum tarafından onaylanmak doğrultusunda yürütülen çalışmaların, büyük ölçüde, Müslüman Arap kamuoyuna yönelik olduğu gayet açıktır. Oysaki Memlûk hâkimiyeti altındaki sosyal yaşam, muhtelif din mensupları ve daha da özelden teolojik yorumlamalardaki farklılıklardan doğan muhtelif mezheplerin takipçileri tarafından paylaşılıyordu. Sultanların, Müslüman Araplar ile simbiyotik ilişkilerini yönetmede ciddi derecede zorlandığı gayrimüslim tebaayı Hristiyanlar, Yahudiler ve bunların alt hizipleri oluşturuyordu. Monofizitizmi⁵⁹¹ temsil eden Kıptiler ve Yakûbîler, Memlûkler çağının Mısır ve Suriye’inde varlıklarını sürdüren Hristiyan topluluklardı. Monofizit görüş, Kıpti kilisesiyle özdeşleşerek Mısır’da yayılma alanı bulmuştu.⁵⁹² Süryânîler olarak da geçen Yakûbîler⁵⁹³ ise, söz konusu teolojik görüşün Suriyeli taraftarlarıydılar.⁵⁹⁴ Yine Memlûk ülkesinde mensuplarıyla karşılaşılacak bir diğer Hristiyanlık mezhebi Melkâiyye idi. Bu mezhebe intisap edenler (Melkâiler), Ortodoks diyofizit anlayışını⁵⁹⁵ benimsemekteydiler. Öbür

⁵⁸⁹ Leonor Fernandes, Mamluk Architecture and the Question of Patronage, **Mamluk Studies Review**, Vol. 1, 1997, 108.

⁵⁹⁰ Memlûklerin yoğun mimarlık faaliyetlerini detaylandırmak, bu çalışmanın amaçlarından biri değildir. Bununla birlikte kimi sultanların yaptırdığı bazı ünlü eserler belirtilmek istenilirse, Aybek’in inşa ettirdiği Mu’iziyye medresesine (bkz. İbn Tağribirdi, c. VII, 14), Baybars tarafından yaptırılan Zahiriyye medresesine (bkz. Baybars el-Mansuri, 86; İbn Tağribirdi, c. VII, 120), Kalavun’un inşa ettirdiği meşhur bimaristana (bkz. Ömerî, c. III, 282; İbn İyas, 96-7) ve yine onun döneminin bir eseri olan Mansura medresesine (bkz. Baybars el-Mansuri, 248), son olarak Nâsır Muhammed’in saltanatında yaptırılan Nâsiriyye medresesine (bkz. İbn Tağribirdi, c. VIII, 208) ve camilere (bkz. İbn Tağribirdi, c. IX, 33, 56-7) işaret edilebilir.

⁵⁹¹ Monofizitizm, İsa Peygamberde sadece ilahlık unsurunun bulunduğunu öne süren teolojik görüş bkz. Mehmet Aydın, Hristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar), **DİA**, c. XVII, İstanbul 1998, 355.

⁵⁹² Aydın, 355.

⁵⁹³ Mehmet Çelik, Süryânîler, **DİA**, c. XXXVIII, İstanbul 2010, 175-6.

⁵⁹⁴ Aydın, 355.

⁵⁹⁵ Kadıköy Konsili’nde (451) teyit edilen Ortodoks diyofizit anlayışa göre, İsa Peygamberdeki insanlık ve ilahlık unsurları birbirine denkti. Söz konusu konsilde kabul edilen İsa Peygamberde iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme, bölünme, ayrılma olmadığı ve değişikliğe

yandan, Memlûklere tâbi Yahudi topluluğu içinde de mezhepsel bölünmeler oldukça belirgindi. Rabbâniler, Karâiler ve Samîriler dönemin öne çıkan Yahudi mezhepleriydi.⁵⁹⁶ Bunlar arasında Samîrilerin, her ne kadar Yahudi toplulukları içerisinde anılsalar da, peygamberlik, kutsal metinler ve kutsal mekânlar konularındaki inanç ve yönelimlerinin Yahudiliğin genel öğretileriyle ihtilaflı olduğu bilinmekte hatta bunların Rabbâniler ve Karâiler tarafından Yahudi sayılmadığına dair kayıtların olduğu söylenmektedir.⁵⁹⁷ Nitekim Memlûklerin gayrimüslimler ile ilgili bazı düzenlemelerinde de, Samîrilerin, Yahudilerden ayrı olarak zikredildiği gözlemlenecektir.

Düzensiz aralıklarla getirilen yasaklamalara karşın, gayrimüslimler, imparatorluğun resmî kademelerinde görev alabiliyorlardı. Denilene göre, Samîri topluluğundan olanlar, mühim vazifelerle istihdam edilmişlerdi.⁵⁹⁸ Yanı sıra sultanların, devlet makamlarında, coğrafyanın yerlileri olmaları hasebiyle daha çok Kıptilere yer verdikleri belirtilebilir. Bununla birlikte, isimlerini öğrenebileceğimiz derecede yüksek mevkilere getirilenler, çoğunlukla ihtida etmiş Kıptilerdi. Söz gelimi, Aybek devrinde vezarete tayin edilen Şerefeddin Faizî, Kıpti kökenliydi.⁵⁹⁹ Keza Hüsameddin Laçin'e ve Nâsır Muhammed'e *ravk* uygulaması için teklif sunan, sırasıyla Taceddin Tavil⁶⁰⁰ ve Esad Şakî⁶⁰¹ de İslam dinini kabul etmiş eski Kıptilerdi. Mali bakımdan, Nâsır Muhammed döneminin ümerasına ve halkına sıkıntılı seneler yaşatan Naşû da, Kıpti menşeli bir mühtedi idi.⁶⁰² Olasıdır ki, eski sakinleri olarak bölgeyi iyi tanıyabiliyor olmalarından dolayı imparatorluğun maliye bölümüne Kıpti kökenliler egemendi.

Resmî bürolarda görev almalarından, gayrimüslim tebaanın belirli ölçüde Memlûk rejimine entegre olduğu kanısına varılabilir. Ne var ki, aynı –belirli ölçüdeki– bütünleşme ve uyuşmanın toplumsal düzlemdeki akislerini bulmak zordur. Bilakis

uğramadığı görüşü, Melkâiler tarafından benimsendi bkz. Mustafa Sinanoğlu, Melkâiyye, **DİA**, c. XXIX, Ankara 2004, 84.

⁵⁹⁶ Fatma Akkuş Yiğit, Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler, **İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı**, Bandırma 2018, 125.

⁵⁹⁷ Mahmut Salihoğlu, Sâmiriler, **DİA**, c. XXXVI, İstanbul 2009, 79-80.

⁵⁹⁸ Akkuş Yiğit, 126.

⁵⁹⁹ Baybars el-Mansuri, 6; Makrîzî, **Hıtat**, c. II, 237.

⁶⁰⁰ Tsugitaka, The Proposers and Supervisors, 74.

⁶⁰¹ Tsugitaka, Fiscal Administration, 27.

⁶⁰² Sağlam, 177.

Memlûk periyodunda, Müslümanlar ile Hristiyan ve Yahudiler arasındaki nefretin palazlandığını belgeleyen hadiselerle tanıklık ediliyordu. Palazlanmıştı zira bu periyotta kızışan düşmanlıklar, apansızca gelişen ve evveli olmayan gerginliklerin ürünü değildi: Henüz Selâhaddîn zamanında, Haçlıların yoğunlaşan baskınları nedeniyle, Müslümanlar ile Kıptiler özelinde Hristiyanlar arasındaki münasebetler kötüleşmeye yüz tutmuştu bile.⁶⁰³ Memlûklerin iktidarında, Moğol İlhanlı istilaları, nükseden fanatizm ve sosyal dengenin bozulduğu yönünde şekillenen umumi kanaatler hâlihazırdaki münafereti daha da derinleştirdi ve karşılıklı saldırılara sebep teşkil etti.

Ayn-ı Câlut öncesinde ve sonrasında, Dımaşk'ta çıkarılan kargaşalar, taraflar arasında müteakip tarihlerde tekrarlanacak olan kavgaların habercisi gibiydi. Bölgeye gelen İlhanlılardan cesaret alan Hristiyanlar, saygısızca ve aşağılayıcı davranışlarıyla Müslümanlara baskı yapmaya başladılar. Müslümanlara karşı Hristiyanlar, Hülâgû'nün Moğolları tarafından alenen kayırıldı. Hristiyanlardan bir grup bizzat Hülâgû Han'ın huzuruna çıkararak ondan, kendileri adına bir çeşit imtiyaz belgesi dahi aldı. Peşi sıra Müslümanların mukaddes mekânlarına ve inanç değerlerine saldırdılar. Camilere şarapla girmek ve üzerlerine şarap dökmek suretiyle Müslümanları tahkir ettiler. Ayn-ı Câlut mevkiindeki savaşın Memlûklerin üstünlüğüyle tamamlanması üzerine Dımaşk'taki olayların seyri de tersine evrildi. Moğolların bölgeden çekilmesiyle, bu kez Dımaşklı Müslümanlar gayrimüslimler üzerine saldırıya geçti. Kiliselerine ve hanelerine baskınlar düzenlendi. Bazı Yakûbî kiliseleri harabeye çevrildi. Gayrimüslimlerden bir kısmı öldürülürken, kalanları da gizlenmek mecburiyetinde kaldı.⁶⁰⁴

Benzeri olaylar, uzak olmayan gelecekte, yukarıda adı geçen Hızır bin Ebubekir'in bağnazlığı ve hoyratlığı yüzünden yeniden vuku bulacaktı. Hatırlanacağı gibi, Hızır, hakkındaki suçlamalar üzerine hapsedileceği vakte değin, kendisine saygı duyan Baybars'ın manevi rehberi konumundaydı. Sultanın katında elde ettiği saygınlık tabiatıyla onun şahsında bir iltimasçı kazanmasının yolunu açtı ve sonunda Hızır,

⁶⁰³ Sato Tsugitaka, Introduction: Islam in Middle Eastern Studies – Muslims and Minorities, **Muslim Societies: Historical and Comparative Aspects**, Sato Tsugitaka (ed.), Routledge 2004, 6.

⁶⁰⁴ İbn Vasıl, c. VI, 289-90; Yûnînî, c. I, 362; İbn Kesir, c. XIII, 219, 221; İbn Tağribirdi, c. VII, 80-1.

yetke sahiplerinin bile aşırılıklarına engel olmaya cüret edemediği bir kimseye dönüştü. Bu meyanda, onun taşkınlıklarından ehl-i zimmet çok zarar gördü. Kudüs'teki Kamame kilisesinin papazı, onun ve beraberindekilerinin yaptığı baskın sonucunda feci bir akıbete uğramıştı. Hızır hedef olarak seçtiği bu kiliseyi talan ettirmiş ve papazı da kendi elleriyle öldürmüştü. Dımaşk'taki Meryem kilisesi ve İskenderiye'deki - Hristiyanların nazarında büyük öneme haiz olan- kilise de, bu fanatiğin haddi aşan saldırganlıklarına maruz kalmıştı. Söz konusu kiliseler, Hızır tarafından yağmalatılmıştı.⁶⁰⁵

Kalavun saltanatının sonlarına doğru, ehl-i zimmet'in resmî birimlerde vazife almalarıyla ilgili radikal bir hüküm verildi. Akka'daki Haçlıların Müslüman tüccarlara saldırmasının ardından bölgeye sefer düzenlenilmesinin kararlaştırılmasına çok yakın tarihlerde (1290),⁶⁰⁶ Memlûk sultanı, ehl-i zimmet'in hükümet işlerinde istihdam edilmesini yasakladı. Kanun doğrultusunda, gayrimüslimler tasfiye edildi.⁶⁰⁷ Donald P. Little'in çalışması, hemen hemen aynı tutumun Eşref Halil tarafından da sürdürüldüğünü söylemektedir. Aslında, Hristiyanları yanlarında çalıştıran hasekilerinin varlığından ötürü Eşref Halil'in iktidarında gayrimüslimlerin yaşam standartları bariz biçimde yükselmişti. Öyle ki, varsılıkları ve artan etkinlikleri, kibirlenmelerine yol açacak düzeydeydi. En sonunda, bu vaziyet üzerine gidişattan rahatsızlık duyan Müslüman kitlenin galeyana gelmesi, Eşref Halil'i, babası tarafından çıkarılan -Hristiyanlara ve Yahudilere idari alanda görev verilmeyeceği hakkındaki- fermanı güncellemeye sevk etmişti.⁶⁰⁸

Kuruluş aşamasından itibaren farklı inanç mensupları arasındaki giderek büyüyen sorunlar, Nâsır Muhammed'in hükümranlığında, yönetilmesi güç krizler haline gelmişti. Zimmilerin sosyal konum ve yaşantılarını tanzim etmek, bu zaman zarfında yoğun biçimde işgal edilen çalışmalar arasındaydı. Bir dizi mükellefiyeti havi 1301 tarihli düzenleme, hac ziyareti maksadıyla çıktığı yolculuk esnasında Mısır'a uğrayan -ve kaynakların adını açıklamadığı- Mağripli vezirin,⁶⁰⁹ buradaki

⁶⁰⁵ İbn Şeddad, *Tarih-i el-Melik*, 59; [İbn Şeddad], *Baypars Tarihi*, 20.

⁶⁰⁶ Nüveyrî, c. XXXI, 110-1; Devâdârî, c. VIII, 300-1; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 216.

⁶⁰⁷ Nüveyrî, c. XXXI, 110; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, c. II, 216; İbn Tağribirdi, c. VII, 324.

⁶⁰⁸ Little, 553-4.

⁶⁰⁹ Nüveyrî, c. XXXI, 259; Devâdârî, c. IX, 47.

gayrimüslimlerin lüks ve konfor içinde olmalarını, giyim kuşam noktasında serbest bırakılmalarını ve mevki elde etmelerini kınaması üzerine Kalatü'l-Cebel'in gündemine alınmıştı. Vezirin telkinleri, sultanı ve devlet erkânını müteessir etmiş olacak ki, zimmilerin toplum içindeki statülerine dair normların belirlenmesi işi fazlaca ötelenmedi. Kılık kıyafet kapsamında Hristiyanlara mavi, Yahudilere sarı ve Samîrilere kızıl/kırmızı başlık giyme şartının getirilmesi,⁶¹⁰ düzenlemenin ön plana çıkan kaidelerinden biriydi. İlgili koşulla, Mağripli'nin Müslümanlar ile zimmilerin görünüm itibariyle ayırt edilemediği şeklindeki serzenişine, bir bakıma yanıt verilmiş olunuyordu. At üzerinde dolaşmamaları, silah taşımamaları, binalarının Müslümanlara ait olanlara nispetle yüksek olmaması, Müslümanları köle olarak satın almamaları ve çan çalmamaları ise,⁶¹¹ öteki yükümlülüklerin birkaçıydı. Bir araştırmanın, aynı süreçte, Kahire ve Fustat'taki bazı Yahudi mabetlerinin mühürlendiği yönündeki bulgularına⁶¹² itimat edilirse, tapınakları kullanıma kapatmak da bu dönem düzenlemelerinin bir parçasıydı.

Dışarıdan yönlendirmelerle tayin edilen kuralların, toplumsal muvazeneyi ne ölçüde sağladığı bilinmez ama aradan geçen yirmi yılın sonunda Memlûk başkentini kaosa sürükleyecek olan vakaları önleyemediği muhakkaktır. 1321 yılı içerisinde, nihayetinde ehl-i zimmete uyulması emrolunan kaidelerin saptanacağı, kargaşa doğuran olaylar patlak vermişti. Bu olayları, sultan Nâsır Muhammed'in, anlaşıldığı kadarıyla küçük bir göl için yaptırdığı kazı çalışması başlatmış gibi gözükmektedir. Kazı yerinin civarında bulunan bir kilisenin yıkılmasının emredilmesi, *harafiş*'in ve diğer başıbozukların ülkedeki kiliselere saldırılarına⁶¹³ meydan verdi. Kontrol etmekte güçlük çekilen baskın ve yağmalar, Mısır'ın geneline yayılmak suretiyle bir müddet devam etti. Geniş ölçekli felaketlere yol açan bu talan ve yıkımları, Kahire'de görülen şiddetli ve belirli bir vakit süregelen kundaklamalar izledi. Bir zaman sonra, çeşitli türden pek çok binaya hasar veren yangınların müsebbibinin, kiliselerinin yıkılmasına misilleme yapmak isteyen bir grup Hristiyan olduğu ortaya

⁶¹⁰ Baybars el-Mansuri, 351-2; Nüveyrî, c. XXXI, 260; İbn Kesir, c. XIV, 16.

⁶¹¹ Nüveyrî, c. XXXI, 260.

⁶¹² Paul B. Fenton, Sufis and Jews in Mamluk Egypt, **Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period: Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171-1517)**, Stephan Conermann (ed.), Bonn University Press, 2017, 41.

⁶¹³ İbn Kesir, c. XIV, 98.

çıktı.⁶¹⁴ Nâsır Muhammed failerin katledilmelerini buyurdu ancak bu cezalandırma umumi öfkeyi teskin etmemiş olacak ki, akabinde Hristiyanları teşmil eden birtakım müeyyideler yürürlüğe konuldu. Buna göre, ödemekle mükellef oldukları vergi (cizye) iki katına çıkarılacak, başlıklarına ilaveten mavi renkli elbise giyecek, giysilerinin üzerine kuşak/kemer bağlayacak, hamama girdiklerinde temyiz edilmeleri için boyunlarında küçük bir çan taşıyacak ve bir kez daha ne sultanın ne de ümerânın hizmetinde çalıştırılmayacaklardı.⁶¹⁵

İncelenen periyottaki Memlûk sultanlarının karşısında, uzun vadede uyumluluk içerisinde yaşayamayan toplumsal bir kitle vardı. Bu sosyal yapı içerisindeki kutuplaşmanın, inanç temelli farklılıklardan ileri geldiği, hususi olarak ifadelendirmeyi gerektirmeyecek derecede açıktır. Memlûklerin hem dindaş ve mezhepdaş hem de toplumun hâkim unsuru olmaları itibarıyla Sünni Müslümanlardan yana tavır takınmaları, yalnızca bu coğrafyanın değil çağın evrensel zihin ve düşünce yapısı ışığında, ziyadesiyle doğaldır. Bu tutumun, etnik köken, statü, sosyal-kültürel sembol ve yaşam şekillerindeki farklılığın keskinleştirdiği tabakalaşmaya rağmen sergilenmesi garipsenmemelidir. Zira, daha öncesinde belirtildiği gibi, yönetme ve savaşma becerilerinin korunması zaruretinin Memlûk askeri topluluğu ile tebaa arasında bir mesafe oluşturduğu doğrudur ancak bu keyfiyet iki tabaka arasında geniş bir çukur da açmıyordu. Bilakis Sünni Müslüman kitlenin bir onay alma merci olarak kıymetlendirilmesi, toplumsal menfaatin gözetilmesini teşvik ediyor ve amme efkârına duyarsız kalmanın önüne geçiyordu. Öte taraftan, Müslüman kesime odaklanmanın, Memlûk yönetici sınıfında gayrimüslim karşıtlığına sebebiyet verdiği yönündeki bir sanı, yanlışlık içerebilir. Yukarıda anlatılan düzenlemelerin, hazırlayıcı etkenleri gözden kaçırılıp sadece ihtivasına yoğunlaşarak böyle bir karşıtlık sezilense bile, bunun bilinçli ve sistemli olduğu savunulamaz. Memlûklerin zimmilerle ilgili çıkardıkları yasaların önceki evrelerine bakılır ise, mevzubahis düzenlemelerin ya harici gelişmeler ve dışarıdan yönlendirmeler ya da çalkantılı bir vetirenin ardından Müslüman kamuoyunun gösterdiği tepki üzerine uygulamaya alındığı farkedilecektir. Şaşırtıcı biçimde, Memlûk yönetimi, bahsedilen süreçlerin edilgen, yönlendirilen tarafı durumundaydı.

⁶¹⁴ Nüveyrî, c. XXXIII, 9-11; İbn Kesir, c. XIV, 99; İbn Tağribirdi, c. IX, 67-8.

⁶¹⁵ Nüveyrî, c. XXXIII, 15.

Nitekim Little, Memlûklerin, muharrik bir faktör hasıl olmadığı müddetçe Kıptiler özelinde Hristiyanlara müdahale etme noktasında duraksadıklarını ve onlar aleyhine yaptıkları kampanyaların da Müslüman nüfusun beklentilerini cevaplama niteliğinde olduğunu belirtirken,⁶¹⁶ kanaatimizce, isabetsiz bir saptamada bulunmuyordu. Bu iktibas ve veriler doğrultusunda, ehl-i zimmet hakkında alınan kararların, doğrudan doğruya Memlûklerin istem ve iradelerinin bir ürünü olmadığını sanıyoruz.

⁶¹⁶ Little, 553.

SONUÇ

Merkeziyetçilik kuramına, Osmanlı öncesi periyotta, Mısır ve Suriye doğumlu hanedan ve sultanlıkların birbirlerinin devamı oldukları şeklindeki tekerlemeyi, tartışmaya açma gayesiyle odaklanıldı. Anlaşıldığı kadarıyla, *devamlılık* iddaaları daha çok birtakım benzer kurumlara, teşkilatlara ve pratiklere bakılarak öne sürülmüştü. Fakat iddaaların genelleyici bir yaklaşımla serdedildiği izlenimi, yönetme geleneği itibariyle bölgenin önceki egemenlerinden farklılaşan Memlûklerin, bu genellemeden kurtarılması gerektiği kanısını güçlendirdi.

Henüz kuruluş senelerini takip eden birkaç on yıl içerisinde, Ortadoğu'nun büyük bölümüne hükmetmeye başlayan Memlûk sultanlarının, coğrafyanın pek de aşına olmadığı hâkimiyet telakkilerini kavrayabilmek için çeşitli konu maddeleri belirlendi. Başlangıç olarak, Eyyûbî sülalesinin idari yapısının temel yönleriyle irdelenmesi, Memlûklerle birlikte dönüşüme uğrayan devlet doğasını belirginleştirme ve kıyaslama amacına yönelikti. Birincil ve ikincil literatürden edinilen veriler, bizi, bu hanedanın, ülke idaresini aralarında akrabalık bağı bulunan kimseler arasında bölüştürmeye dayalı konfederatif sistemin ilkel bir versiyonunu aktifleştirdikleri sonucuna ulaştırdı. Salih Eyyûb'un yönetim anlayışının önemle vurgulanmasına ise, konfederatif sistemden üniterleşmeye doğru geçişin "bir anda" olmadığına işaret etmek için gereksinim duyuldu. Onun siyasi eğilimlerine dikkat çekilerek, Eyyûbîlerin hanedan odaklı yönetim anlayışının nasıl terkedilmeye başlandığı ve Memlûklerdeki merkezileşme temayüllerinin hangi kaynaktan neşet ettiği ortaya konulmaya çalışıldı.

Çalışmanın, Memlûk kliklerinin daha erken dönemlerden itibaren politik ve askeri çekişmeler içerisine girdiğine dair bulguları izhar eden kısmının, hükümlanlık algısındaki radikal değişimin belirginleşmesine katkı sağladığını düşünüyoruz. Buradaki gözlemlerle farkedilen bir husus olarak, siyasi cinayetlerin, sûikast teşebbüslerinin ve kanlı geçen hizip savaşlarının bariz biçimde artması, tarafımızca, saltanatın paylaşılamazlığı telakkisinin şekillenmesi olarak yorumlandı. Oysa, kronolojik anlamda öncelleri olan Eyyûbîlerde de melikler arasında çokça mücadele

yaşanmış olmasına karşın, bu mücadeleler neticesinde saltanat hakları bir tek merkezde veya hanedan üyesinde toplanmamış bilakis yeni iç savaşlar doğuracak yeni yetke paylaşımlarına meyledilmişti.

Modern araştırmacıların savlarına yer vermek ve örnek vakalar sunmak suretiyle, Memlûk bürokrasisinin üst düzey üyeleri arasındaki münasebetlere dair yapılan analizlerin ise, otoritenin paylaşılabilirliği zihniyetini daha da belirginleştirdiğini düşünüyoruz. Çoğunlukla sultanlar ile seçkin ve kıdemli emirler arasında yaşanan iktidar savaşları, temelde tarafların nüfûzunu, imtiyazlarını ve kaynaklarını koruma endişesiyle fitilleniyordu. Karşılıklı güvensizlik duyguları, konumunu ve dolayısıyla imkânlarını ötekinin zararına güçlendirme ve genişletme isteğine sürüklemekteydi ki bu doğrultudaki uğraşlar kanlı iç mücadelelerle noktalanıyordu. Saltanat basamağının doruğundaki Memlûk yani sultan için, tahtını kaybatmamak adına memlûklerini sürekli artırması ve kaynaklarını sürekli zenginleştirilmesi, bu bağlamda, bir gerekliliğe dönüşmekteydi. Zira olası bir otorite gevşemesinde yahut güç kaybında, başkaldırı niteliğindeki otonomlaşıma ve ayrışma girişimleriyle karşılaşılıyordu. Nitekim merkezden kopma denemelerinde bulunan, bilhassa Kahire'nin uzağında kalan eyaletlerdeki, naiplerin sayısının az olmadığı görülmektedir. Buradan hareketle, Memlûk idari-askeri sınıf mensuplarının çatışma eğilimli ilişkileri ile üniterleşme temayülleri arasında bir bağıntı aramak, boşuna bir çaba sayılamazdı. Esasen bakıldığında, Memlûklerde saltanat, taht sahipleri ile emirlerin elde etmek uğruna sürekli mücadele verdikleri avantajların (memlûk birlikleri, ikta' arazileri vd.) toplamıydı. Saltanatını yitirmemek namına sözü edilen avantajları elinde tutma gayretindeki hükümler, dolaysız şekilde, merkezi otoritenin sarsılmasının önüne geçmeye, bölgesel bütünlüğü ve nihayet Memlûk birliğini koruma çabasına da yönelmiş oluyordu. Kimi zaman, merkeziyetçi yapıya ya da diğer ifadeyle Memlûk birliğine yönelik meydan okumaların uzlaşmacı ve bağışlayıcı yaklaşımlarla etkisizleştirildiğine rastlanılsa da, bu yönleme, tümüyle sindirme ve bertaraf etme seçeneğine kıyasla daha az başvurulduğu gözlemlenmektedir.

İncelemelerimizle vardığımız bir başka netice, dini-hukuki kurumların Memlûk yönetim modeline göre biçimlendirildiğidir. Bağdat'tan çıkarılan Abbasîlerin Kahire'ye getirtilmesiyle yeniden teşekkül eden hilafetin sultanların elinde siyasal bir

aygıtı dönüştürülmesi, bu açıdan dikkat uyandırıcıdır. Memlûklerin denetimi altında varlıklarını sürdüren halifeler, sultanların iradeleri doğrultusunda hareket eden güdümlü bir memur derecesine indirgenmişlerdir. Toplumla ama özellikle politik çevre ile bağlantı kurmalarını engelleyecek bir yaşantıya mecbur bırakılmalarına bakıldığında, halifelerin sıkı bir kontrole konu edilmeleri, muhtemel bir iki başlılık riskini ortadan kaldırmakla açıklanabilir. Öbür yandan, yargı mekanizmasının tepesindeki baş kadının da, sultanın müdahalelerine kapalı bir makamı temsil ettiğinden bahsedilemez. Tayin ve azil noktasında doğrudan sultana bağlı vaziyetteki baş kadınlıkların, Baybars'ın hukuki reformunda olduğu gibi, statülerinde değişiklik yapılabilir, siyasi eğilimlere göre yetkileri kısıtlanabiliyordu.

Son olarak, iktisadi alandaki düzenlemeler, sosyal yapı ve sınıfsal bölünmeler üzerinde Memlûklerin *sui generis* iç politik sistemlerinin ve memlûk dizgesinin yansımalarının bulunduğu dair saptamalar hatırlatılabilir. Tahttaki geleceğini güvenceye almak isteğindeki sultanın, kendisini ekonomik anlamda güçlendirmesi, memlûk satın almak ve askeri kuvvetini oluşturacak bu memlûklerin masraflarını karşılamak gibi giderlerden ötürü, bir zaruretti. Bu yüzden kaynak arayışına yönelen sultan, çareyi genellikle ikta' hisselerini artırmakta buluyordu. Yine bir başka gelir getirici hamle olarak, çarşı ve pazardaki üretim-tüketim sürecine dâhil olunmakta ve belirli ticari emtia üzerinde tekel oluşturulmaktaydı. Bu durumun, ikta' arazilerindeki payları azalan ümerâ ile ehl-i hırfet ve tüccarlar kesiminin hoşnutsuzluğuyla karşılanması son derece olağandı. Dolayısıyla yönetici sınıf içindeki hizipleşmeler ve mücadeleler, imparatorluk ekonomisi üzerinde olumsuz tesirler bırakıyordu. Tabakalaşma hususunda ise, daha önce yapılan çalışmaların da tespit ettiği üzere, etnik kökenleri farklı olan yöneticiler ile yönetilenler kesiminin kendi kültürel değerlerini ve yaşam tarzlarını sürdürdükleri gözlemlenir. Yanı sıra, memlûk geleneği doğrultusunda, Memlûkler ile tebaa arasında yoğun bir etkileşimin kurulmadığı ve sınıflar arası geçişlerin pek de söz konusu olmadığı bilinmektedir. Fakat bu keyfiyetten Memlûklerin toplumsal alana duyarsız kaldığı sonucu çıkarılamayacağı gibi, aksine sultanların kimi ortak uygulamalarından tebaalarının menfaatini gözettileri ve onların nazarında meşrulaşmaya çabaladıkları anlaşılmaktadır.

Araştırmamızın sonunda, yönetimsel alandaki davranış tarzları ve kararlarından hareketle, Memlûklerde üniterleşme emarelerinin görüldüğü yönündeki çıkarımımızı vurguluyoruz. Ancak hiç şüphesiz, Memlûklerin merkezileşme yönelimli bir idari organizasyon tesis ettikleri argümanı, henüz teori aşamasındadır. Doğruluğunun veyahut yanlışlığının anlaşılmasını, konu hakkındaki yeni araştırmalar mümkün kılacaktır. Merkezîyetçilik tezi, özgün ve farklı yorum ve yaklaşımlar sunan çalışmalarla daha da tekemmül edebilecektir. Belki böylelikle, geç Ortaçağ dünyasının önde gelen bir devletini uzunca müddet ayakta tutan Memlûklerin yönetimsel anlayışları ile ilgili söylemler, kuramsal olmanın ötesine geçer.

KAYNAKÇA

Temel Kaynaklar

Aynî, Bedreddin Mahmud (2010) *İkdu'l-Cumân fi Tarih-i Ehli'z-Zaman: Asrı Selâtinü'l-Memâlik*, c. I-V, thk. Muhammed Muhammed Emin, (Darü'l-Kütüp ve'l-Vesaikü'l-Kavmiye, Kahire).

Baybars el-Mansuri, Rükneddin (1998) *Zübdetü'l-Fikre fi Tarih el-Hicre*, nşr. Donalds Richards, (Beyrut).

Devâdârî, Ebubekir bin Abdullah bin Aybek (c. VIII-1971, c. IX-1960) *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ül-Gurer*, c. VIII, nşr. Ulrich Haarmann, (Kahire); c. IX, nşr. Hans Robert Roemer, (Kahire).

Ebu'l-Fidâ, İsmail bin Ali (1997) *el-Muhtasar fi Ahbarü'l-Beşer*, c. II, nşr. Mahmud Düyyub, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut).

Ebu Şâme, Abdurrahman bin İsmail (2002) *Kitab-ı Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, c. IV, nşr. İbrahim Şemseddin, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut).

----- (2002) *Zeyl-i Ravzateyn (Terâcimü Ricâli'l-Karneyni's-Sâdis ve's-Sâbi')*, c. V, nşr. İbrahim Şemseddin, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut).

İbn 'Abdüzzahir, Muhyiddin (1976) *el-Ravz el-Zahir fi Siret el-Melik el-Zahir*, nşr. 'Abdulaziz el-Huveytır, (Riyad).

İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim (1985) *el-Cevherü's-Semîn fi Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtin*, c. I-II, thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali, (Alemü'l-Kütüp, Beyrut).

İbn Haldun, Abdurrahman (2000) *Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Tarîhü'l-Arap ve'l-Berber ve men Âsarahum ve min zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, c. V, thk. Halil Şehade – Süheyl Zekâr, (Darü'l-Fikr, Beyrut).

İbn Hallikân, Muhammed bin Ebubekir (1978) *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, c. II-III, thk. İhsan Abbas, (Darü Sâdir, Beyrut).

- İbn İyas, Muhammed bin Ahmed (1960) *Bedai'z-Zuhur fi-Vekai'd-Duhur*, (Kahire).
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ (1988) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII-XIV, (Mektebetü'l-Maârif, Beyrut).
- İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim (1983) *Tarih-i el-Melik el-Zahir*, nşr. Ahmed Hatit, (Beyrut).
- [İbn Şeddad, İzzeddin Muhammed bin Ali bin İbrahim] (2000) *Baypars Tarihi*, c. II, çev. M. Şerefüddin Yaltkaya, (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- İbn Tağribirdi, Yusuf Ebu'l-Mehasin (tsz.) *en-Nücumu'z-Zahire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire*, c. VI-IX, [el-Mektebetü's-Şamile], (Darü'l-Kütüp, Mısır).
- İbn Vasil, Cemaledin Muhammed bin Salim (2004) *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, c. VI, thk. Ömer Abdusselam Tedmüri, (el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut).
- İbnü'l-Furât, Nâsırüddîn Muhammed (c. IV/I-1967, c. IV/II-1969, c. VII-1942, c. VIII-1939) *Târîh-u İbnü'l-Furât*, c. IV/I, nşr. Hasan Muhammed eş-Şemâ'a, (Matba'at-ü Haddad, Basra); c. IV/II, nşr. Hasan Muhammed eş-Şemâ'a, (Dâru Tıbâ'at-ü Hadîs, Basra); c. VII, nşr. Kostantin Züreyk, (American Press, Beyrut); c. VIII, nşr. Kostantin Züreyk – Necla İzzeddin, (American Press, Beyrut).
- İbnü'l-Verdî, Zeynüddin Ömer (1970) *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbni'l-Verdî)*, c. II, thk. Ahmed Rifat Bedrâvî, (Dârü'l-Ma'rife, Beyrut).
- Kalkaşendî, Ahmed bin Ali (1987) *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ*, c. III-IV, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin; c. V, thk. Nebil Halid el-Hatîb, (Darü'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut).
- Makrîzî, Takıyüddin Ahmed bin Ali (1997) *Kitâb es-Süluk li-Marifet Düvel el-Müluk*, c. I-II, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata, [el-Mektebetü's-Şamile], (Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut).
- (tsz) *Kitâb el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, c. I-II, (Dâru Sâdır, Beyrut).

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed bin Abdülvehhab (2004) *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, c. XXX-XXXI, thk. Necip Mustafa Fevvaz – Hikmet Keşli Fevvaz; c. XXXII-XXXIII, thk. İbrahim Şemseddin, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut).

Ömerî, Şehabeddin Ahmed bin Yahyâ İbn Fazlullah (2010) *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, c. III, thk. Kamil Selman el-Cebûrî; c. XXVII, thk. Kamil Selman el-Cebûrî – Mehdî Necm, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut).

Safedî, Hasan bin Ebû Abdullah (2003) *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fi Muhtasari Sîre min Veliyyi Mısır mine'l-Mülûk: Yüerrihu min Asri'l-Feraine ve'l-Enbiya hatta sene 717h.*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut).

Safedî, Salahaddin Halil bin Aybek (1998) *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, c. I, IV, thk. Ali Ebû Zeyd – Nebil Ebû Amse – Muhammed Mev'ud – Mahmûd Salim Muhammed, (Darü'l-Fikr, Dımaşk).

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman (1952) *Târihu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, (Matba'atü's-Saâde, Kahire).

----- (c. I-1967, c. II-1968) *Hüsnü'l-Muhâdara fi Târih-i Mısır ve'l-Kâhire*, c. I-II, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire).

Şafi' bin Ali, Nasreddin (1989) *Hüsnü'l-Menakbü's-Surriyetü'l-Münteze'a min Siret-i Zahiriyye*, thk. Abdulaziz bin Abdullah el-Huvaytur, (Riyad).

----- (1998) *Kitab-ı el-Fazl el-Me'sîr min Siret-i es-Sultan el-Melik el-Mansur*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, (el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut).

Yünînî, Kutbeddin Musa bin Muhammed (c. I-1954, c. II-1955, c. III-1960) *Zeylû Mir'atü'z-Zaman*, c. I-III, (Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmanîyye, Haydarabad).

Araştırma-İnceleme Eserleri

Ağır A. M (2011) Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2): 637-651.

Aharoni R (2004) Bedouin and Mamluks in Egypt-Co-existence in a State of Duality. *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, edit. Michael Winter and Amalia Levanoni, (BRILL, Leiden-Boston): 407-434.

Akkuş Yiğit F (2018) Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler. *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı*, Bandırma, 27-29 Ekim.

Aktan A (1990) Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* sayı 9: 270-279.

----- (1995) Bahrî Memlûklerden Sultan Kalavun ve Hânedanı. *Bellekten* c. LIX/226: 605-620.

----- (1991) Mısır'da Abbasi Halifeleri. *Bellekten* c. LV/214: 613-652.

Alenezi M. J (2017) Political and Economic Relations between the Ayyubids and the Bahri Mamluks and the Ashraf of Hijaz, 567-784 A.H./1171-1382 A.D.. Phd Thesis, University of Leicester, School of History, Political and International Relations, Leicester.

Amitai-Preiss R (1995) *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281* (Cambridge University Press).

----- (2011) Dealing with Reality: Early Mamluk Military Policy and the Allocation of Resources. In *Crossroads between Latin Europe and the Near East: Frankish Presence in the Eastern Mediterranean (12th to 14th Centuries)*, ed. Stefan Leder, (Würzburg: Erlon Verlag): 127-144.

----- (1990) The Remaking of the Military Elite of Mamluk Egypt by Al-Nasir Muhammad b. Qalawun. *Studia Islamica* No. 72: 145-163.

----- (2008) Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life. *Mamluk Studies Review* Vol. 12 (1): 119-137.

----- (2008) Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the Late Thirteenth Century In Light of the Existing Early Correspondence. *Oriente Moderno* LXXXVIII: 349-368.

----- (1994) An Exchange of Letters in Arabic between Abaya Ilkhan and Sultan Baybars (A. H. 667/A. D. 1268-69). *Central Asiatic Journal* 38 (1): 11-33.

----- (1988) Mamlûk Espionage among Mongols and Franks. *Asian and African Studies* Vol. 22: 173-181.

----- (2006) The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World. in *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, eds. Christopher Leslie Brown and Philip D. Morgan (Yale University Press): 40-78.

Anderson P (1974) *Passages from Antiquity to Feudalism* (NLB).

Ashtor E (1976) *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (University of California Press).

Ayalon D (2015) *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).

----- (1991) Mamluk. *The Encyclopaedia of Islam* Vol. VI (Leiden).

----- (1957) The System of Payment in Mamluk Military Society. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* Vol. 1: 37-65.

----- (1972) The Great Yasa of Chingiz Khan: A Reexamination (Part C1). *Studia Islamica* No. 36: 113-158.

----- (1973) The Great Yasa of Chingiz Khan: A Reexamination (Part C2). Al-Maqrizi's Passage on the Yasa under the Mamluks. *Studia Islamica* No. 38: 107-156.

----- (1960) Studies on the Transfer of The 'Abbasid Caliphate from Bagdad to Cairo. *Arabica* 7: 41-59.

----- (1946) The Plague and its Effects upon the Mamluk Army. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* No. 1: 67-73.

----- (1976) Aspects of the Mamlûk Phenomenon: The Importance of the Mamlûk Institution. *Der Islam* 53(2): 196-225.

----- (1981) From Ayyûbids to Mamlûks. *Revue des Etudes Islamiques* XLIX: 43-57.

----- (1987) Mamlûk Military Aristocracy: A non-Hereditary Nobility. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10: 205-210.

----- (1993) Some Remarks on the Economic Decline of the Mamlûk Sultanate. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 16: 108-124.

----- (1996) The Mamlûks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads. *Journal of the Royal Asiatic Society* (Third Series) Vol. 6 (3): 305-333.

----- (1989) Memluk Devletinde Kölelik Sistemi, çev. Samira Kortantamer. *Tarih İncelemeleri Dergisi* IV: 211-247.

Ayaz F. Y (2007) Türk Memlükler Döneminde Mısır Halkının Siyasî Olaylara Karşı Tutumu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1): 45-94.

----- (2017) Memlük Sultan ve Emîrlerinin Hanefiliğe Tutkunluğu Üzerine. *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*. Kastamonu, 5-7 Mayıs.

Aydın M (1998) Hıristiyanlık (Mezhepler ve Tarikatlar). *DİA* XVII (İstanbul).

Basuğuy B (2017) *Eyyûbiler: el-Melikü's-Sâlih Dönemi* (Siyer Yayınları, İstanbul).

Beaumont D (2004) Political Violence and Ideology in Mamluk Society. *Mamlûk Studies Review* Vol. 8 (1): 201-225.

Becker C. H (2001) *Eyyûbiler. İA* IV (Eskişehir).

Berkey J. P (2004) The *Muhtasibs* of Cairo under the Mamluks: Toward an Understanding of an Islamic Institution. *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, edit. Michael Winter and Amalia Levanoni (BRILL, Leiden-Boston): 245-276.

----- (2009) Mamluk Religious Policy. *Mamluk Studies Review* Vol. 13 (2): 7-22.

Bloch M (2015) *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. (Doğu Batı Yayınları, Ankara).

Brinner W. M (1963) The Significance of the Harafish and Their "Sultan". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* Vol. 6 (2): 190-215.

Broadbridge A. F (2001) Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalawun. *Mamluk Studies Review* Vol. 5: 91-118.

Cahen C (1986) Ayyûbids. *The Encyclopaedia of Islam* Vol. I (Leiden).

------(1986) Ikta. *The Encyclopaedia of Islam* Vol. III (Leiden).

Clot A (2005) *Kölelerin İmparatorluğu Memluklerin Mısır'ı (1250-1517)*, çev. Turhan Ilgaz. (Epsilon Yayınları, İstanbul).

Clifford W. W (1995) State Formation and the Structure of Politics in Mamluk Syro-Egypt, 648-741 A.H./1250-1340 C.E.. Phd Thesis, University of Chicago, Department of History, Chicago.

Çelik M (2010) Süryânîler. *DİA XXXVIII* (İstanbul).

Escovitz J. H (1982) The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamluk Empire. *Journal of the American Oriental Society* Vol. 102 (3): 529-531.

Fenton P. B (2017) Sufis and Jews in Mamluk Egypt. *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period: Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171-1517)*, ed. Stephan Conermann (Bonn University Press): 41-62.

Fernandes L (1997) Mamluk Architecture and the Question of Patronage. *Mamluk Studies Review* Vol. 1: 107- 120.

Frenkel Y (2001) Agriculture, Land-Tenure and Peasants in Palestine during the Mamluk Period. *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, eds. Urbain Vermeulen and Jo van Steenberghe, vol. III (Leuven:Peeters): 193-208.

------(2014) An Introduction to the Environmental History of the Mamluk Sultanate. *History Compass* 12 (11): 866-878.

------(2004) The Relationship Between Mamluk Officials and the Urban Civilian Population: A Study of Some Legal Documents from Jerusalem. in *Governing the Holy City: The Interaction of Social Groups in Jerusalem between the Fatimid and the Ottoman Period* (Wiesbaden: Reichert): 91-108.

------(2017) Some Notes Concerning the Trade and Education of Slave-Soldiers during the Mamluk Era. in *Slavery and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean (c. 1000-1500 CE)*, ed. Reuven Amitai and Christoph Cluse (Turnhout: Brepols): 187-212.

------(2001) Baybars and the Sacred Geography of *Bilâd al-Shâm*: A Chapter in the Islamization of Syria's Landscape. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* Vol. 25: 153-170.

Gökhan İ (1998) XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.

------(2014) Memluk Devleti'nde Askeri Kölelik Hukuku. *Nevşehir Barosu Dergisi* Yıl 1, Sayı 1: 133-161.

------(2014) Memlûk Türklerinin Mısır'da Biraktıkları İzler. *I. Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu*. Nevşehir, 11-12 Kasım.

Gökhan İ, Yiğit R (2019) Muhammed B. Kalavun'un Üçüncü Saltanat Dönemi'nde (1310-1341/H. 709-741) Memlûk İktisadi Hayatını Etkileyen Unsurlara Genel Bir Bakış. *Turkish Studies* Vol. 14 (2): 201-216.

------(2019) Muhammed B. Kalavun'un (1285-1341 – H. 684-741) Memlûk Üst Yönetim Mensuplarıyla İlişkileri Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Doç. Dr. Samira Kortantamer Armağanı*, ed. Abdullah Mesut Ağır – Ahmet Özturhan (Çizgi Kitabevi, Konya): 161-183.

Haarmann U (2001) The Mamluk System of Rule in the Eyes of Western Travelers. *Mamluk Studies Review* Vol. 5: 1-24.

Halperin C. J (2000) The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 63 (2): 229-245.

al-Harity H (2000) The Patronage of al-Nasir Muhammad ibn Qalawun, 1310-1341. *Mamluk Studies Review* Vol. 4: 219-244.

Hinz W (1990) *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim. (Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul).

Holt P. M (1995) *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290): Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers* (Leiden).

----- (1999) *Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan. (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul).

----- (1975) The Position and Power of the Mamluk Sultan. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 38 (2): 237-249.

----- (1989) Mamluk-Frankish Diplomatic Relations in the Reign of Qalawun (678-89/1279-90). *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* No. 2: 278-289.

----- (1984) Some Observations on the 'Abbasid Caliphate of Cairo. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 47 (3): 501-507.

----- (1973) The Sultanate of al-Mansur Lachin (696-8/1296-9). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 36 (3): 521-532.

Humphreys R. S (1977) *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260* (State University of New York Press, Albany).

----- (1998) Ayyubids, Mamluks, and the Latin East in the Thirteenth Century. *Mamluk Studies Review* Vol. 2: 1-17.

----- (2005) The Politics of the Mamluk Sultanate: A Review Essay. *Mamluk Studies Review* Vol. 9: 221-231.

----- (1977) The Emergence of the Mamluk Army. *Studia Islamica* No. 46: 147-182.

----- (2011) Eyyûbi Konfederasyonunun Kökenleri. *Selahaddin'in Mirası*, çev. Serdar Şengül – Bilal Öztunç. (Avesta Yayınları, İstanbul): 107-171.

Irwin R (1986) *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (Southern Illinois University Press).

-----(1986) *Factions in Medieval Egypt. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* No. 2: 228-246.

Jackson S. A (1995) *The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamluk Egypt. Journal of the American Oriental Society* Vol. 115 (1): 52-65.

Kanat C (2000) *Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar. Tarih İncelemeleri Dergisi* 15: 105-120.

-----(1998) *Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigîr 1309-1310. Tarih İncelemeleri Dergisi* 13: 97-119.

Kara A (2018) *Memlûklü Eğitim Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme. Turkish Studies* Vol. 13 (1): 187-212.

Keleş B (2018) *Bahrî Memlûklerde İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)* (Siyer Yayınları, İstanbul).

Kızıltoprak S (2002) *Memluk Sistemi. Türkler* 5 (Ankara).

-----(2004) *Memlûk. DİA XXIX* (İstanbul).

Koprman K. Y (2002) *Mısır Memlûkleri (1250-1517). Türkler* 5 (Ankara).

Kortantamer S (1993) *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler* (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir).

-----(1984) *Memluklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi. Tarih İncelemeleri Dergisi* II: 27-45.

Lapidus I. M (1967) *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge University Press).

-----(1984) *Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks. Muqarnas* Vol. 2 (The Art of the Mamluks): 173-181.

----- (1969) The Grain Economy of Mamluk Egypt. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* Vol. 12 (1): 1-15.

Lev Y (2009) Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans. *Mamluk Studies Review* Vol. 13 (1): 1-26.

Levanoni A (1995) *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad Ibn Qalawun (1310-1341)* (BRILL, Leiden).

----- (2010) The Mamlûks in Egypt and Syria: the Turkish Mamlûk sultanate (648-784/1250-1382) and the Circassian Mamlûk sultanate (784-923/1382-1517). *The New Cambridge History of Islam* II, ed. Maribel Fierro (Cambridge): 237-284.

----- (1994) The Mamluk Conception of the Sultanate. *International Journal of Middle East Studies* 26: 373-392.

----- (1990) The Mamluks' Ascent to Power in Egypt. *Studia Islamica* No. 72: 121-144.

----- (2005) The al-Nashw Episode: A Case Study of "Moral Economy". *Mamluk Studies Review* Vol. 9 (1): 207-220.

Lewis B (2006) *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, çev. Enver Günsel. (Truva Yayınları, İstanbul).

Little D. P (1976) Coptic Conversion to Islam under the Bahri Mamluks, 692-755/1293-1354. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 39 (3): 552-569.

Morgan D. O (1986) The 'Great "yasa" of Chingiz Khan' and Mongol Law in the Ilkhanate. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 49 (1): 163-176.

Muir W (1968) *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt: A History of Egypt from the Fall of the Ayyubite Dynasties to the Conquest by the Osmanlis A. D. 1260-1517* (Amsterdam Oriental Press).

Nielsen J. S (1984) Sultan al-Zahir Baybars and the Appointment of Four Chief Qadis, 663/1265. *Studia Islamica* No. 60: 167-176.

Northrup L. S (1998) *From Slave to Sultan: The Career of al-Mansûr Qalâwûn and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)* (Stuttgart).

Pahlitzsch J (2005) Mediators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule. *Mamluk Studies Review* Vol. 9 (2): 31-47.

Poliak A. N (1939) *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon, 1250-1900* (The Royal Asiatic Society, London).

----- (1937) Some Notes on the Feudal System of the Mamluks. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* No. 1: 97-107.

----- (1939) The Ayyubid Feudalism. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* No. 3: 428-432.

----- (1942) The Influence of Chingiz-Khan's Yasa upon the General Organization of the Mamluk State. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (University of London) Vol. 10 (4): 862-876.

Rabie H (1972) *The Financial System of Egypt A. H. 564-741/A. D. 1169-1341* (Oxford University Press, London).

Ratchnevsky P (1992) *Genghis Khan: His Life and Legacy*, tr. Thomas Nivison Haining. (Blackwell, Oxford & Cambridge).

Rapoport Y (2003) Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qadis under the Mamluks. *Islamic Law and Society* Vol. 10 (2) (The Madhhab): 210-228.

Sağlam A (2015) Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341). Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa.

Salihoğlu M (2009) Sâmi'riler. *DİA XXXVI* (İstanbul).

Sinanoğlu M (2004) Melkâiyye. *DİA XXIX* (Ankara).

Stewart A (2007) Between Baybars and Qalawun: Under-age Rulers and Succession in the Early Mamluk Sultanate. *Al-Masaq* Vol. 19 (1): 47-54.

Sümer F (1985) *Yabanlu Pazarı* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul).

Şeşen R (2007) *Salahaddin'den Baybars'a: Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)* (İSAR, İstanbul).

----- (2009) *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)* (İSAR, İstanbul).

----- (2012) *Eyyûbiler (1169-1260)* (İSAM, İstanbul).

----- (1995) *Eyyûbiler. DİA XII* (İstanbul).

Temizsu H (2018) *Yasak: Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim* (Ötüken, İstanbul).

Thorau P (1992) *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century*, tr. P. M. Holt. (London and New York).

Tomar C (1996) *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.

----- (2010) *Şecerüddür. DİA XXXVIII* (İstanbul).

Tramontana F (2012) *Khuzb as Iqta' in Four Authors from the Ayyubid and Early Mamluk Periods. Mamluk Studies Review* Vol. 16: 103-122.

Tucker W. F (1981) Natural Disasters and the Peasantry in Mamlûk Egypt. *Journal of the Economic and Social History of Orient* Vol. 24 (2): 215-224.

Tsugitaka S (1998) The Proposers and Supervisors of *al-Rawk al-Nasiri* in Mamluk Egypt. *Mamluk Studies Review* Vol. 2: 73-92.

----- (2006) Slave Traders and Karimi Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study. *Mamluk Studies Review* Vol. X (1): 141-156.

----- (2004) Introduction: Islam in Middle Eastern Studies – Muslims and Minorities. *Muslim Societies: Historical and Comparative Aspects*, ed. Sato Tsugitaka (Routledge): 1-8.

----- (2007) Fiscal Administration in Syria during the Reign of Sultan al-Nasir Muhammad. *Mamluk Studies Review* Vol. 11 (1): 19-37.

Uzunçarşılı İ. H (1988) *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).

Vernadsky G (1938) The Scope and Contents of Chingis Khan's Yasa. *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 3 (3/4): 337-360.

Yalçın M. F (2011) Bahrî Memlûklerde Nâib-i Saltanatlık. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.

Yıldız H. D (2015) *İslamiyet ve Türkler* (İlgi Kültür Sanat, İstanbul).

Yiğit İ (2015) *Memlûkler 648-923/1250-1517* (Kayıhan Yayınları, İstanbul).

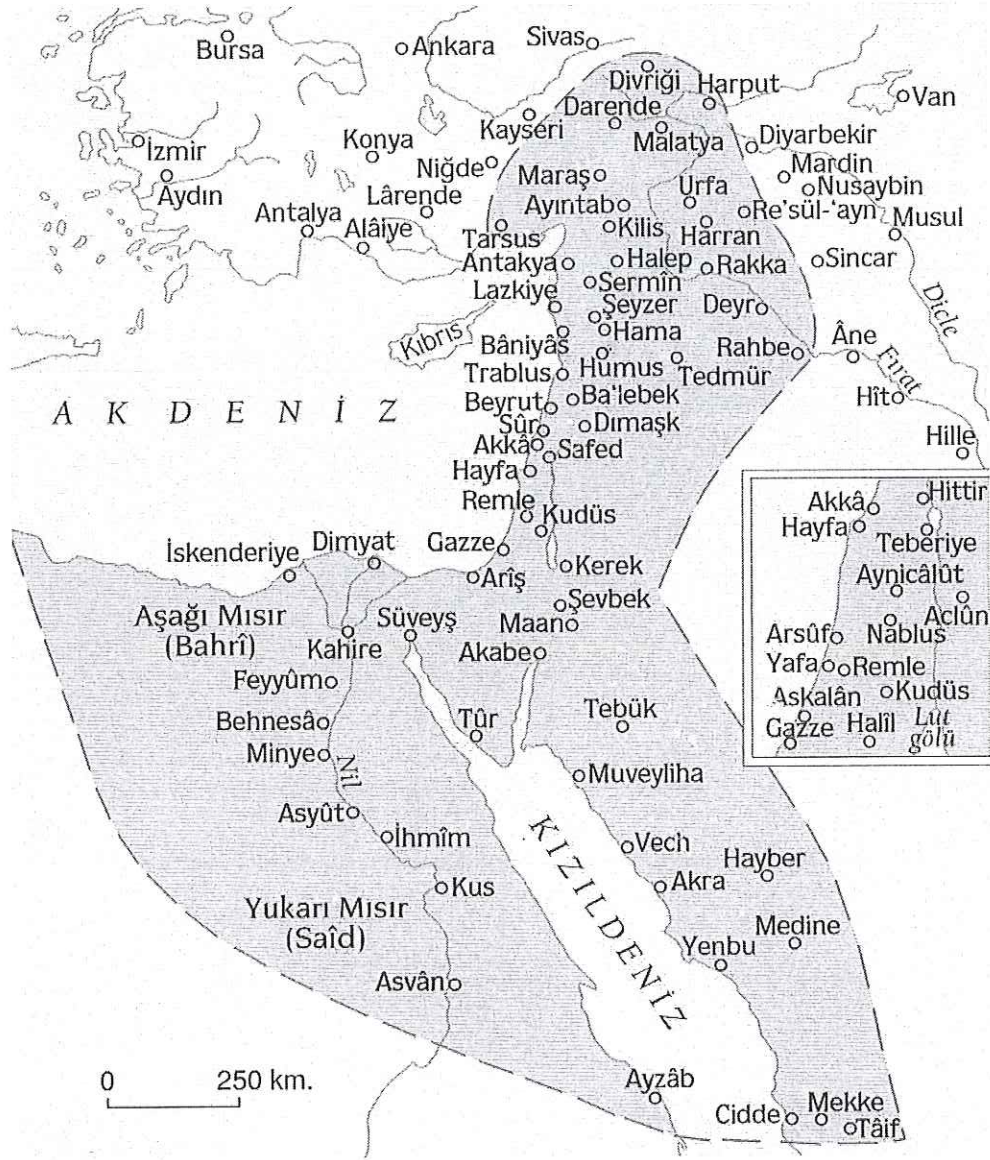
----- (2004) Memlûkler. *DİA* XXIX (Ankara).

Yiğit R (2018) Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat. Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir.

Yosef K (2013) The Term *Mamlûk* and Slave Status during the Mamluk Sultanate. *Al-Qantara* XXXIV (1): 7-34.

EKLER

Ek 1

Kaynak: İsmail Yiğit, Memlükler, *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, 92.

Ek 2: Türk Memlûkler Dönemi Sultanlarının Listesi

el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek	648 (1250)
el-Melikü'l-Mansûr Nûreddin Ali	655 (1257)
el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz	657 (1259)
el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin I. Baybars	658 (1260)
el-Melikü's-Saîd Bereke	676 (1277)
el-Melikü'l-Âdil Bedreddin Sulamış	678 (1279)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun	678 (1279)
el-Melikü'l-Eşref Halîl b. Kalavun	689 (1290)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (birinci saltanatı)	693 (1293)
el-Melikü'l-Âdil Zeyneddin Ketboğa	694 (1294)
el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin	696 (1296)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (ikinci saltanatı)	698 (1299)
el-Melikü'l-Muzaffer Baybars el-Çaşnigâr	709 (1309)
el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (üçüncü saltanatı)	709 (1310)
el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Ebû Bekir	741 (1341)

el-Melikü'l-Eşref Alâeddin Küçük	742 (1341)
el-Melikü'n-Nâsır Ahmed	742 (1342)
el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ	743 (1342)
el-Melikü'l-Kâmil Seyfeddin I. Şa'bân	746 (1345)
el-Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin I. Haccî	747 (1346)
el-Melikü'n-Nâsır Hasan (birinci saltanatı)	748 (1347)
el-Melikü's-Sâlih Selâhaddin	752 (1351)
el-Melikü'n-Nâsır Hasan (ikinci saltanatı)	755 (1354)
el-Melikü'l-Mansûr Selâhaddin	762 (1361)
el-Melikü'l-Eşref II. Şa'bân	764 (1363)
el-Melikü'l Mansûr Alâeddin Ali	778 (1376)
el-Melikü's-Sâlih Zeyneddin II. Haccî (birinci saltanatı)	783 (1381)

Kaynak: İsmail Yiğit, Memlükler, **DİA**, c. XXIX, Ankara 2004, 93.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Ömer Faruk ÇAKIR

Uyruğu: T.C.

Doğum Yeri ve Tarihi: GAZİANTEP/01.09.1991

Tel: 0553 494 03 27

E-posta: omerfarukcakir027@gmail.com

Yazışma Adresi: Bilal Şahin Mah. Fatih Sultan Mehmet Cad. No. 10/4

Merkez/YOZGAT

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	2013
Yüksek Lisans	Selçuk Üniversitesi	2015

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2015	Yozgat Bozok Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİL

İngilizce : 80.00 (YDS 2014-SONBAHAR)

Arapça : Orta Seviye

YAYINLAR

Ömer Faruk ÇAKIR, “Nizâm Olgusu Çerçevesinde Memlûk Sultanları ile Seçkinlerin Mücadeleleri”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Haziran 2019, Yıl 12, Sayı XL, s. 492-510.

Ömer Faruk ÇAKIR, “Memlûk Merkezîyetçiliğinin Bazı Yönleri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Vol. 9, October 2017, s. 440-455.

Doğan YÖRÜK – Ömer Faruk ÇAKIR, “Sivil Toplum Bağlamında Osmanlı Kent Yapısı: Kayseri Örneği”, 3. *Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, Şanlıurfa 2015, s. 171-185.